ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Књ. XII

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XII

Rédacteur
GEORGES OSTROGORSKY
Directeur de l'Institut d'Études byzantines

B E O G R A D
1 9 7 0

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XII

Уредник

ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ

Директор Византолошког института

БЕОГРАД
1970

Издаје: Византолошки институт

Штампа: „Научно дело“ — Београд, Вука Караџића 5

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

IHOR ŠEVČENKO

THE INSCRIPTION OF JUSTIN II'S TIME ON THE MEVLEVIHANE (RHESION) GATE AT ISTANBUL

Inscriptions of Byzantine Constantinople have challenged both Western travelers and local antiquarians for centuries.[1] Most of these inscriptions subsequently found their way into the epigraphic *Corpora*, and from there, into modern historical literature.

The inscription of Justin II's and Sophia's time on the lintel of the outer Mevlevihane Kapı—the Byzantine Rhesion Gate of the Theodosian Walls — is an exception. Although vaguely known for over a century, this inscription never entered the *Corpus Inscriptionum Graecarum*, since both the first edition of the inscription by Paspates[2] and the publication of the fourth, or "Byzantine," volume of the *Corpus* occured in the same year, 1877. Omitted from the *Corpus*, our inscription seems to have been overlooked by historians.

There remains the question why its text was not published before 1877, for it is engraved on the same lintel which harbors the well-known inscription on the restoration of the Theodosian outer wall in 447 — well-known, since it was included into the Palatine Anthology.[3] One plausible explanation would be that our inscription was not as easily accessible and clearly visible before 1877 as it was in Van Millingen's time (ca. 1899), or as it is today.[4] In fact, Skarlatos Byzantios, who wrote in 1851 and republished — after many others — the Latin inscription on the North console of the outer Mevle-

[1] For illustration, I mention Buondelmonti and Ciriaco d'Ancona on the one hand, and the Greek scholar of the fifteen seventies, known through the *Vindobonenses Hist. Graeci* 94 and 98, on the other. The Greek's inscriptions were published in R. Foerster, *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio* (1877), pp. 13—16.

[2] For details, cf. *Bibliography* in the edition of the inscription *infra*.

[3] *Anth. Pal.*, 9:691; however, the publication of this inscription from the stone seems to date only from the year 1873, in which *CIL*, III, nr. 734 appeared.

[4] Cf. fig: 2; it must be said, however, that the photo of that plate was made after thorough cleaning (in part from moss!) which we undertook in 1967. For Van Millingen, cf. *Bibliography* in the edition of the inscription *infra*. The inscription must have been in part illegible in his time, for his fascimile (facing p. 96), based on a photograph, is faulty (cf. ΕΝΗ ΚΟΝΤΟΣ for επηστηκοντος).

vihane Gate[5], found that inscription's closing words difficult to read "on account of the moss with which it was covered, due to the water dripping upon it from the lintel." As for the lintel itself, continued Byzantios, "it contains other, Greek, inscriptions as well, which <however> cannot be deciphered for the same reason."[6]

Most early travelers and antiquarians omit the Rhesion Gate from their lists of City gates; Gyllius calls it *Aurea* — and identifies the Rhesion Gate with Silivri Kapı — a double confusion, no matter how one looks at it; true, Leunclavius (fifteen seventies) identifies it correctly as Geni (= Yeni) Kapı, "New Gate", but the Turkish name by which it was then known implies that this Gate—hardly a "new" one, since it indubitably goes back to 413, the date of the Theodosian wall itself — must have been reopened shortly before Leunclavius' time. Accordingly, one modern scholar surmised that the Gate was immured — and, may we add, seldom frequented — until the early sixteenth century.[7]

Thus several factors — the possible inaccessibility of the Gate to early travelers, the concealment of the letters by moss, the simultaneous appearance of Paspates' edition and of the relevant volume of the *Corpus* — conspired to keep our inscription out of the mainstream of modern studies on sixth-century Byzantium. This is a pity, since its text throws light on the career of Justin II's favorite, Narses; offers a dated mention of the offices *spatharius* and *sacellarius* and reopens the question of the chronology of the protospathariate. Ernst Stein missed our inscription; had he used it, he would have been less positive — or so my commentary suggests — in claiming the existence of this latter office in the sixth century.

The present note intends to reintroduce the inscription on the lintel of the Mevlevihane gate into scholarly circulation; it is submitted here to honor, if belatedly, the twentieth anniversary of the Institute of Byzantine Studies in Belgrade.[8]

---

[5] *CIL*, III, nr. 734.

[6] For details on Byzantios' book, cf. *Bibliography* in the edition of the inscription *infra*.

[7] On mentions of the Gate in early travelers and on the hypothesis that it was once immured, cf. Th. Preger, "Studien zur Topographie Konstantinopels," *Byzantinische Zeitschrift*, 21 (1912—13), esp. pp. 465-6. — In his travelogue preserved in the British Museum *Add.* 22912, Dr. John Covel describes the Land Walls as they appeared to him in September of 1674 (cf. fols. 75v and 81r) and mentions, on fol. 77v, 3. *Yenicapi. New Gate*, as the one between *2. Selibriacapi* and *4. Topecapi*. On fol. 83v, Covel mentions Yeni Kapı again: *3. Between the 37th and 38 th tower is* ιανιxαπι, *New Gate*; *it was open'd and as I suppose made since Constantinople was taken*. Dr. Covel's numbering of Towers seems wrong, as today's scholars localize the Mevlevihane Gate between the 50th and 51th Towers. However, Dr. Covel's *Yenicapi* must be the same as Mevlevihane, since (a) he continues as follows: *4. Between the 52nd and 53rd Tower is Topecapsi*, *Gungate* and (b) if Mevlevihane Kapι is between Towers 37 and 38, then the Topkapι is indeed between Towers 52 and 53. In any case, Dr. Covel did not see his *Yemicapι* too well, for he—on other occasions an ardent epigrapher — mentions no inscriptions there; inscriptions would have told him that the "New Gate" could not possibly have been" made since Constantinople was taken."

[8] This edition is also a specimen from the fascicule of Byzantine dated inscriptions of Thrace, the City and Bithynia which Professor Mango and myself are preparing for publication.

INSCRIPTION COMMEMORATING THE RESTORATION OF THE OUTER THEODOSIAN WALL UNDER JUSTIN II AND SOPHIA

Provenance and Present Location: Istanbul, Mevlevihane Kapi (the Byzantine Rhesion Gate), outer Gate, West side, inclined part of lintel.

Marble (?) *Lintel,* split at ca. one third of its length from left; dimensions of the lintel: height 0.53 m., length 4.73 m., thickness 1.03m. Dimensions of the inscribed area: height 0.29 m., length 2.35m. Cross (dating from the original construction) in center of inscription; text within a *tabula ansata,* drawn at the time of inscription; spillage of a ligature beyond the outline of the *tabula* on the right.

Letters: Height 0.045 — 0.056 m.; interlinear spaces 0.035 — 0.045 m. V and Y ; OY and; ȣ ; Λ and A ; lunar C and Є ; B (to my knowledge, this is the earliest appearance of the "tell-tale" B resting on a bar; on this form, cf. my remarks in *Byzantion,* 35 [1965], 567, and n. 1); N and N ; Ʃ . No accents or breathings. Ligature ȣ .

Date of inscription: 565—578.

Bibliography: First (?) mention: Skarlatos D. Byzantios, Ἡ Κωνσταντινούπολις ... I (1851), p. 341 (Greek inscriptions on the Mevlevihane Gate); *editio princeps*: A. G. Paspates, Βυζαντιναὶ Μελέται... (1877), nr. 21 = pp. 48—50 (faulty); A. van Millingen, *Byzantine Constantinople...* (1899), p. 97 and Plate (both faulty); H. Lietzmann, "Die Landmauer von Konstantinopel," [= *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften,* Philos.-hist. Klasse, Jahrgang 1929, nr. 2], nr. 31 = p. 25; MISN, Χάρτης τῶν χερσαίων τειχῶν... Κωνσταντινουπόλεως... (1938), on the Plan; B. Meyer--Plath — A. M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel,* II (1943), nr. 33 b (facsimile); nr. 34 (transcription) = pp. 132—3; R. Janin, *Constantinople byzantine...* (2nd ed., 1964), p. 278 (copies nr. 34 of Schneider). — Not in *CIG.*

Documentation: Photograph and latex mold, 1967 (cf. figs. 1 and 2).

+ Ανενεωθη το προτιχισμα του Θεοδοσιακου τιχους επη Ιουστινου και Σοφιας
τον ευσεβεστατον ημον δεσποτον δηα Ναρσου του ενδοξοτατου σπαθαρηου
και σακαιλαρηου και Στεφανου επηστηκοντος εις υπουργιαν δουλος τον ευ-
σεβεστατον δεσποτον +

Adn. Crit.: 3 δουλος is to be changed into δουλον, i. e. δούλων.

The outwork of the Theodosian Wall was restored under our most pious Rulers Justin and Sophia through < the mediation of > the servants of the most pious Rulers, Narses, the most glorious spatharius and sacellarius, and < through > Stephen, supervisor and assistant.

Commentary:

1 προτείχισμα*:* outer Wall, built ca. 413, of which the outer gate of Mevlevihane is a part: cf. Meyer-Plath — Schneider, *Landmauer*, pp. 16—18;

33—36. For the term, cf. Const. Porph., *De Cerim.*, 438, 8 (παρατειχίου) and Nic. Gregoras, *Hist.*, II, 711, 14—16 Bonn (δύο προτειχισμάτων, τοῦ τε πάλαι... συγκατοικοδομηθέντος ὁμοῦ τοῖς μεγάλοις τείχεσι).

Θεοδοσιακοῦ τείχους: "Theodosian" (with the suffix -κος) is not in dictionaries, but that suffix seems to be normal for designating walls, cf. τείχους τοῦ Θεοδοσιακοῦ in Theophanes, *Chron.*, 233, 17, ed. de Boor (passage based on Malalas [?] and referring to events of 559); cf. also Ἀναστασιακοῦ τείχους, *ibidem*, 233, 9 (same events) and τό τε Κωνσταντινιακόν (i. e. τεῖχος), *ibidem*, 231, 16 (earthquake of 557).

2 and 3—4 : εὐσεβεστάτων... δεσποτῶν: the expression is routine; for a contemporary parallel, cf., e. g., an inscription from the isle of Phylae on the Nile: τῶν εὐσεβεστάτων ἡμῶν δεσποτῶν Φλ[α] (βίου) Ἰουστίνου καὶ Αἰλίας Σοφίας, cf. G. Lefebvre, *Recueil des inscriptions...d'Egypte* (1907), nr. 584.

Ναρσοῦ: in all probability the favorite of Justin II, credited with extensive building activities in the City, cf., e. g., Corippus, *In laud. Iust.*, III, 220—230; IV, 366—373 = pp. 142—3 and 156, ed. Partsch; Theophanes, *Chron.*, 243, 23—244, 2, ed. de Boor; *Patria*, in *Script. Or. Const.*, pp. 230, 7—23; 249, 1—7 (cf. 107, 15—108, 2), ed. Preger. This Narses died ca. 581, cf. John of Ephesus, *Hist. Eccl.*, VI: 31 = *CSCO*, *Scriptores Syri*, vol. 106, p. 255, trans. Brooks. For his career (with further sources), cf. R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I (1967), p. 171 (conflates our Narses with the general of Maurice, burned by Phocas in 604); *ibidem*, p. 277, n. 139 (conflates our Narses with the famous conqueror of Italy); pp. 358—9; *ibidem*, II, pp. 143—4 (same conflation as in I, 171); E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches...* (1919), pp. 53, n. 11; 112—113; 116, n. 10 (reliable except for his attributing to our Narses the title of *protospatharios*). For further conflations of our Narses with the general of Justinian I's time, cf. de Boor's index to Theophanes' edition, s. v. Ναρσῆς 3; A. E. R. Boak — J. E. Dunlap, *Two Studies in Later Roman and Byz. Administration* (1924), p. 285 and n. 5. — Narses the conqueror of Italy is not the person named in our inscription: (1) Between 565, date of Justin II's elevation, and 573—4, that of his death in Rome, Narses stayed in Italy; moreover, he fell into disgrace in 567, cf. Boak — Dunlap, *Two Studies*, pp. 294—99. (2) If διά of our inscription had meant that Narses the conqueror contributed to the repairs *in absentia* and had Stephanus supervise their execution on the spot, this inscription, being later than 565, would have recorded more elevated titles than those of *spatharius* and *sacellarius* at this stage in Narses' life; such as the titles of (former) πραιπόσιτος and πατρίκιος which appear on a Roman inscription in his honor dated to 565 (*CIL*, IV, 1199): *Narses vir gloriosissimus, ex praeposito...atque patricius*. True, the great Narses was both a *spatharius* (cf. Malalas, *Chron.*, 476, 3—4 Bonn) and (probably) a *sacellarius* (cf. Procopius *Bell. Pers.*, I, 15, 31 = I, p. 79, 15—16, ed. Haury and E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II [1949], p. 357, n. 2), but he held these titles at the beginning of his career, in 532 and 530 respectively.

τοῦ ἐνδοξοτάτου: By the sixth century this term, corresponding to *gloriosus* or *gloriosissimus*, designated the highest titular rank; it was either above the illustrate, or formed its upper stratum, cf. P. Koch, *Die byzan-*

tinischen Beamtentitel... (1903), pp. 58—73, esp. pp. 66, 69, 71; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*..., (1964) pp. 543—4. — We just saw the title *vir gloriosissimus* applied to Narses the conqueror of Italy in 565; John of Ephesus, *Hist. Eccl.*, VI: 31, *CSCO, Scriptores Syri*, vol. 105, ed. Brooks, calls our Narses LMŠBHA (or MŠBHA) NRSYS ASPTRA, which seems to rendet ἐνδοξότατος σπαθάριος, since the root ŠBH corresponds to δόξα. Accordingly, Brooks, *ibidem*, vol. 106, p. 254, translates both expressions by *gloriosus*. If Stein's hypothesis (that by the time of Justin II, the *sacellarius* was *praepositus sacri cubiculi* as well) is correct (cf. *ad lemma* σακελλαρίου below), it would explain the title ἐνδοξότατος given to our Narses, since the ex-πραιπόσιτοι did enjoy it by the middle of the fifth century, cf. Koch, *Beamtentitel*, p. 67.

σπαθαρίου: For *spatharius*, here captain of the Imperial bodyguard belonging to the *cubiculum* (since Theodosius II), cf. Jones, *The Later Roman Empire*... (1964), pp. 567—8 and III, 162 (sources); cf. also Bury, *The Imperial Adm. System in the Ninth Century* (1911), p. 111. With the exception of one passage (which is not unambiguous) contemporary sources agree with our inscription in either calling our Narses *spatharius* or in giving him periphrastic titles corresponding to it. John of Ephesus (d. 586), *Hist. Eccl.*, VI: 30—31 = 255 transl. Brooks, calls him once *Narsem magnum spatharium regium* (not *primum in spathariis* or the like) and three times just a *spatharius*: *Narsem spatharium*, *de exitu Narsis spatharii*, and *Narses spatharius*. Corippus, who wote in 566—7, cf. e. g. A. Cameron in *Byzantion*, 37 (1967), 16, speaks *In laud. Iust.*, III, 220 of *armiger*...*Narses* and *ibidem*, IV, 366 of *ensipotens*... *Narses*, both of which allude to the wearing of a σπάθη, but none of which implies the prefix πρωτο-. — In contrast, Stein, *Studien*, pp. 85, n. 15; 116, n. 10; *Zeitschrift für Savigny-Stiftung*, Roman. Abt., 41 (1920), 242; and *Histoire*..., II, 525, n. 1 (followed by Guilland, e. g. *Recherches*, II, p. 99), unaware of our inscription, claimed the title of *protospatharius* for our Narses and dated the protospathariate "indubitably" to the sixth century. Stein's (and others') only concrete argument is the passage of Theophanes, *Chron.*, 243, 32—244, 1,ed. de Boor, Ναρσῆς ὁ κουβικουλάριος καὶ πρωτοσπαθάριος, ὁ ἀγαπητός... Ἰουστίνου (the *magnum spatharium* of John of Ephesus, *Hist. Eccl.*, VI: 30 is ambiguous). Theophanes' later usage, normal for the time about 815, when *protospatharii* had been in existence at least a century and a quarter, cannot outweigh the testimony of the three surviving contemporary sources, that is, Corippus, John of Ephesus, and our inscription. This testimony is in favor of Narses as *spatharius*; furthermore, it disposes of Stein's construction, and again shows us that there is no contemporary attestation for the title *protospatharius* in the sixth century: Malalas, for instance, who speaks repeatedly of σπαθάριοι, does not know the term πρωτοσπαθάριος. The earliest reliable example for this term dates from ca. 692 (*Liber pontif.* I, 373, 9—10, ed. Duchesne; cf. Dölger, *Regesten*, nr. 259). All assumptions to the contrary are based either on Stein's combinations, on Theophanes' passage, or on even later sources, cf. Guilland, *Recherches*, II, pp. 99—100 and 120; Boak — Dunlap, *Two Studies*, p. 285 (source misunderstood); Bury, *Adm. System*, p. 27 (source misunderstood).

The chronology of the protospathariate thus remains open and our inscription strengthens the argument of those who denied the existence of the title (or function) in the sixth century, cf. R. Grosse, "Die Rangordnung der römischen Armee des 4—6. Jahrhunderts," *Klio* 15 (1918), esp. n. 2, and P. Maas, review of Bury, *Adm. System*, in *Berliner Philologische Wochenschrift*, 32 (1912), 1102 (objection to Bury's reliance on Theophanes' passage). Note in this context that the index of Jones, *The Later Roman Empire...* III (upper chronological limit: 602) has an entry for *spatharius*, but none for *protospatharius*.

3 σακελλαρίου: For *sacellarius*, keeper of the Imperial privy purse (*sacellum*), an official belonging to the *cubiculum*, both of the Emperor and the Empress (since Zeno), cf. Jones, *The Later Roman Empire...*, pp. 567—8 and III, p. 162 (sources; simplest and best). Cf. also Bury, *Adm. System*, pp. 80—83; 84—6; Stein, *Studien*, pp. 146—7; 184—5; *Idem*, "Untersuchungen zum Staatsrecht des Bas-Empire", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung...* Roman. Abt., 41 (1920), 239—251 (corrects errors of *Studien*; main exposition of Stein's combinations); Boak — Dunlap, *Two Studies*, p. 247; F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byz. Finanzverwaltung...* (1927), pp. 16—19 (our Narses absent from list of *sacellarii* given there); Stein, *Histoire*, II, pp. 357—8; 425; 524 (repeats, and canonizes, the combinations of "Untersuchungen"); Guilland, *Recherches*, I, pp. 357—8 (copies Stein); C. A. Mango, „The Date of Cod. Vat. Regin. Gr. I and the 'Macedonian Renaissance'," *Inst. Romanum Norvegiae, Acta od Arch. et Ant. Hist. pertinentia*, 4(1969), esp123—126. That by the time of Justin II (or even as early as 535—538) the *sacellarius* was regularly *praepositus sacri cubiculi* as well is nowhere directly attested, is not supported by our inscription, and results only from Stein's combinations (his most plausible argument is the juxtaposition of John of Ephesus, *Hist. Eccl.*, II: 41, p. 78—9, transl. Brooks: *a Callinico regis* [i. e. Justin II] *praeposito et patricio* with Corippus *In laud. Iust.*, IV: 332—4 = p. 155, ed. Partsch, *patricius... Callinicus... Augusti servans pia gaza sacelli*). However, it may have some validity; the combination *cubicularius* and *sacellarius* in one person's title does occur in contemporary sources (cf., e. g., John of Ephesus, *Hist. Eccl.*, II: 9 = p. 48 transl. Brooks); we do find Baanes, a πραιπόσιτος καὶ σακελλάριος in the ninth century (Const. Porph., *De Cerim.*, 503, 9 Bonn), and the *Patria* repeatedly calls our Narses πατρίκιος and πραιπόσιτος, cf. *Script. Orig. Const.* pp. 230, 8; 249, 2, ed. Preger. As for the combination *spatharius* and *sacellarius* occuring in our inscription, it may have been anticipated in the titulature of the great Narses at the beginnings of his career, for he was *sacellarius* in 530 and *cubicularius* and *spatharius* in 532 (for sources, cf. the *lemma* Ναρσοῦ above). In later times (ninth-tenth century), the usual combination is *protospatharius* (a rank, no longer a function) and *sacellarius*, cf. examples of seals in Bury, *Adm. System*, p. 86, and Mango, „The Date," pp. 125—6.

Στεφάνου: unknown. If I am right in differentiating between the Narses of our inscription and the Narses of Justinian I, our Stephen cannot

be Stephen, the close assistant of that general, referred to by Agathias, *Hist.*, I 17, 3—4; 18, 2, pp. 32—33, ed. Keydell (time: 553; place: Italy).

ἐπιστήκοντος: the word is rare and popular in its formation from ἐπιστήκω, but seems to have a technical meaning of "supervisor." It is adduced in the 1968 *Supplement* to Liddell-Scott-Jones (from *Pap. Mich.* 8. 515. 2, third century), with the probable meaning "superintendent."

Date: The date, 565—578, is given by the mention of Justin (II) and Sophia. The appearance of Sophia's name does not permit us to narrow the timespan within which the inscription was executed (this against Meyer-Plath — Schneider, *Landmauer*, *ad* nr. 34 = p. 133), since portaits of both rulers appear jointly on coinage from the very beginning of Justin II's reign, cf. A. R. Bellinger, *Catalogue of Byz. Coins in the Dumbarton Oaks Collection...* I (1966), p. 204 = nr. 22 a. 1 (follis, date: 565/6). Although we must be satisfied with the dates of 565—578, it is likely that the inscription was executed in the earlier part of Justin II's reign. (1) To judge by the Great Narses' titles (see *ad lemma* Ναρσοῦ above) those of *spatharius* and *sacellarius* belonged to the earlier part of a person's career. Both titles were inferior to the rank *patricius* which our Narses may have held, at least according to the *Patria* (see *ad lemma* σακελλάριος above). Consequently, if the *Patria* has preserved genuine information, our inscription is earlier than the bestowal of the patriciate upon Narses. (2) The repairs of the outer wall are likely to have been necessitated by the earthquake of December 14, 557, during which the Theodosian wall was damaged, as was the area "from the Golden Gate to < the Gate of > Rhesion," i. e. precisely our Gate of Mevlevihane; cf. Malalas, *Chron.*, 488, 20—489, 1 Bonn; Theophanes, *Chron.*, 231, 14—20, ed. de Boor. (No other earthquakes are reported for Constantinople between 557 and the end of Justin II's reign; the date "14 January 568" in Grumel, *Chronologie*, p. 479 is a mistake: "John of Ephesus" quoted there speaks of the great earthquake of 557). It would be unlikely for repairs at the Rhesion Gate to have been undertaken much more than, say, ten years after the earthquake of 557.

Our discussion of one inscription on the West façade of the outer Mevlevihane Gate shall be followed by some observations on this façade as a whole (see fig. 1).

The three ornamental crosses (one on the lintel, two on the consoles) and the tympanon with its inscription date from 413. The tympanon and the lintel cross are carefully centered with respect to the keystone; the two remaining crosses are placed symmetrically below, on the inner faces of the two consoles. The inscription on the tympanon cannot be fully reconstructed[•] but its lettering agrees with a fifth century date. Its text should, or so I believe, have to do with the Gate itself and refer, on account of κοίρανον at the beginning of the last line, either to Theodosius II or to Christ; it is written

[•] Cf. attempts by H. Lietzmann, "Die Landmauer..." (for details, cf. *Bibliography* in the edition of our inscription *supra*), nr. 27 = p. 24, who apparently interprets it as a (reused ?) funerary inscription.

carefully, in hexameters, and makes free use of epic forms. Already at this stage, however, a transgression against symmetry can be detected: the first two lines of the tympanon inscription are too far to the right, and on two occasions letters spill over its inner rim.

The inscription on the vertical surface of the lintel dates from 447; it is a distich made of correct hexameters, but the cross dividing the first verse from the second is neither on the main axis of the gate nor equidistant from both hexameters — although it would have been easy to achieve both effects with a modicum of foresight. The Latin inscription of 447 is a pendant to the Greek one; yet it stands in no symetrical relation to it; it was engraved on the North console, although it would have been easy — assuming that the carver had the text of both inscriptions at hand — either to put it under the Greek one on the lintel, at a place where the Justin II inscription now stands, or to accomodate the Greek inscription symmetrically on the South console. It looks as if the Latin text were an afterthought, reflecting the doomed, if still officially intact, position of Latin in Constantinople of the mid-fifth century.

The inscription which we just edited dates from 565—578; a *tabula ansata* was traced for it, but in a hasty manner; true, it is centered with respect to the lintel cross of 413, but the left *ansa* of the *tabula* is different from the right one; the text is arranged symmetrically on either side of the lintel cross, but one ligature does spill over the *tabula's* frame on the right — again lack of forethought. In contrast to the previous two Greek inscriptions, the one of Justin II's time is in prose; this prose does not parse and teems with most glaring spelling errors, although it speaks of a high imperial official.

Finally, the place hewn out in the Gate's tympanon was once filled by an icon, which should be dated — tentatively, of course — to a period after 787, if not 843; in any case, to a time when an inscription in hexameters must have meant little, if anything, to the passers-by, for that inscription was disregarded, damaged, and its message replaced by that of a protective image. That latter message required no reading — and no literacy — at all.

The inscriptions and ornaments on the façade of the Mevlevihane Gate, which extend from the early fifth to, say, the early ninth century, show intermittent neglect of precision, and a gradual estrangement from high literary models and norms. This is a small story told on a few square yards of stone, but it fits well with the general story of Byzantium's early centuries.

1. Istanbul. Land Walls. Outer Mevlevihane Gate. West façade.

2. Inscription of Justin II's Time on the Lintel of the Mevlevihane Gate. Latex mold.

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ - МАКСИМОВИЋ

ЈЕДАН ЕПИГРАМ ИЗ БАЗИЛИКЕ СВ. АХИЛИЈА НА МАЛОЈ ПРЕСПИ

Недавно објављени резултати последњих ископавања базилике Св. Ахилија на истоименом острву на Малој Преспи скрећу посебну пажњу на један од натписа ове цркве.[1] Овај прилично оштећени натпис припада првом слоју живописа насталом кад и сама базилика — у претпоследњој деценији X в., и према транскрипцији издавача изгледа овако: τὸ βήμα τ(ῆς) Τραπέζης ..... ρεμονμητροπολ -- το ....ευων Χ(ριστό)ς ... ρ ἔνδον θυ(σιαστηρίου;)[2].....

У целини, садржина текста није јасна. Међутим, пада у очи сличност ових фрагмената са првим делом натписа на луку апсиде солунске цркве Панагије τῶν Χαλκέων (XI в.). Овај натпис је П. Шпек[3] прочитао и разрешио као епиграм од пет јампских дванаестераца и тиме исправио непотпуна читања претходних издавача Д. Е. Евангелидиса и К. Пападопулос.[4]

Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κ(υρίο)υ
στῆθι τρέμων, ἄν(θρωπ)ε, [ἔξωθεν πλάνη]ς·
Χ(ριστὸ)ς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἡμέραν
καὶ [αἱ δυνάμει]ς ἀσωμάτων ἀγγέλων
λειτουργικῶς κυκλοῦσιν αὐτὸ ἐν φόβῳ.

Лакуна у другом стиху солунског натписа, коју је Шпек покушао да попуни, потпуно се поклапа са нечитким местом натписа у Св. Ахи-

[1] *Н. К. Муцоūулос*, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς σχολῆς 4, Солун 1969, 63—229. На натпис се односе странице 147—150.

Топло захваљујем Гордани Бабић, научном сараднику САНУ, која ми је скренула пажњу на овај натпис.

[2] Ibid., 149. За хронологију базилике в. и *Ј Ферлуга*, Зборник за ликовне уметности 2 (1966), 1—8.

[3] *P. Speck*, Die Inschrift im Apsisbogen der Παναγία Χαλκέων, Ἑλληνικὰ 20/2 (1967), 419—421.

[4] *Д. Евангелидис*, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Солун 1954, 51 и *K. Papadopoulos*, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki, Byzantina Vindobonensia II, Graz 1966, 15, n. 11, ill. 5.

лију. Срећом, овај епиграм сачуван је у целини на неким другим споменицима, па је потребно, да би се дошло до задовољавајућег разрешивања лакуна и до реконструкције текста који би био најближи оригиналу, да се хронолошким редом упореде сви очувани примерци овог натписа.

Први овакав натпис је из Католикона Лавре на Атосу. Налази се на композицији Божанске Литургије на зиду беме и потиче, као и цео живопис Католикона, из 1535. године.[5] Други је препис првог, налази се такође у Лаври, у беми параклиса Св. Николе на копији претходне композиције из Католикона и настао је 1560. г.[6] Трећи натпис, из 1703. г., налази се на олтарској прегради у цркви Св. Спиридона на Кефаленији.[7]

Уз помоћ ова три натписа можемо да попунимо лакуну другог стиха у Панагији τῶν Χαλκέων и да Шпеково читање [ἔξωθεν πλάνη]ς[8] заменимо са καὶ νεύων κάτω (према натписима у Св. Николи и Св. Спиридону). Облик из Католикона Лавре νεύου не мења смисао и не нарушава метричку схему.

Лакуна четвртог стиха се сасвим лепо допуњава са πᾶσαι τάξεις (натписи из Лавре). Овај множински облик је свакако тачнији од једнине πᾶσα τάξις у натпису из Св. Спиридона.

Вратимо се натпису из Св. Ахилија. За [ΟΡΩΝ] на почетку има места и мали полукруг који се види може да буде део ω или о (које се често налази у натписима место ω—види даље [Т]РЕМОN, [N]ЕΥΟN). ТРАПЕΖΕΙ је, како то и Муцопулос мисли[9], очигледна грешка уместо τραπέζης. Следећа лакуна, од 12—13 слова[10], попуњује се са [ΚΥΡΙΟΥ СТΗΘΙ Т]. Даље следи РЕМОN, па полуизбрисано [ΑΝΘ]ΡΟΠΕ а затим се само назиру нечитки трагови слова. Ту предлажемо [ΚΑΙ ΚΑΤΩ N] на шта се логично надовезује ΕΥΟN. Даље већ доста јасно читамо Χ(ΡΙCΤΟ)C [ΓΑ]Ρ ΕΝΔΟΝ ΘΥ[ΕΤΑΙ]...

---

[5] *G. Millet, J. Pargoire et L. Petit,* Recueil des Inscriptions chrétiennes de l'Athos I, Paris 1904, No 343.

Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου
στῆθι τρέμων ἄνθρωπε καὶ νεύου κάτω
Χριστὸς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἡμέραν
καὶ πᾶσαι τάξεις τῶν ἁγίων ἀγγέλων
λειτουργικῶς προσκυνοῦσιν αὐτὸν ἐν φόβῳ.

[6] Ibid., No 375. Аутори се позивају на Брокхаузово издање, указујући на грешке у његовом читању — *H. Brockhaus,* Die Kunst in den Athos—Klöstern, Leipzig 1891, 275. Натпис је готово идентичан са претходним. Једина разлика је партицип νεύων место императива νεύου у другом стиху. *G. Valentini,* Sviluppi Teologici nell'arte pittorica dell'Athos, Le Millénaire du Mont Athos 963—1963. Etudes et Mélanges II, 187, погрешно чита крај натписа — σφόδρα уместо ἐν φόβῳ.

[7] *К. Зисиу,* Ἁρμονία Ἀθηνῶν, Ἀπριλίου 1900, 241. Овај натпис има убачен још један стих кога нема у горњим примерима:

Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου
στῆθη τρέμων ἄνθρωπε καὶ νέβων κάτο
Χριστὸς γὰρ ἔνδων θύετε καθ' ἡμέραν
καὶ πᾶσα τάξις τῶν ἀύλων ἀγγέλων
τρεμοῦσα προστρέχουσι μετ' εὐλαβείας
λειτουργικῶς κυκλοῦσιν αὐτὴν ἐν φόβῳ.

[8] *Speck,* o. c., 420.

[9] *Муцопулос,* о. с., 149.

[10] Ibid., 149.

Читав натпис из Св. Ахилија би, дакле изгледао овако:

Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου
στῆθι τρέμων ἄνθρωπε καὶ κάτω νεύων
Χ(ριστὸ)ς γὰρ ἔνδον θύεται καθημέραν

Грешке у тексту натписа: ΤΡΑΠΕΖΕΙ м. τραπέζης; [Τ]ΡΕΜΟΝ м. τρέμων; [ΑΝΘ]ΡΟΠΕ м. ἄνθρωπε; [Ν]ΒΥΟΝ м. νεύων.

Приликом упоређивања наведених натписа треба узети у обзир и један кратак натпис са Кипра (XVI в.): ΟΡΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ Τ[ΡΑ] | ΠΕΖΗΣ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΦΡΙΞ – – | [ΤΡΕ;] ΜΩΝ ΑΝΕ – – | – –[11]

Φρίξ(ον) у другом стиху кипарског натписа место στῆθι у осталима каснија је замена која садржински одговара епиграму.

Ред речи у другом стиху у већини натписа καὶ νεύων κάτω метрички је правилнији од обрнутог καὶ κάτω νεύων из Св. Ахилија, јер је у овом случају претпоследњи слог дуг што није у складу са метричким законима.

Занимљиво је да је од три различита епитета за анђеле у четвртом стиху — ἀσωμάτων (Панагија τῶν Χαλκέων), τῶν ἁγίων (Лавра) и τῶν ἀΰλων (Св. Спиридон) метрички најправилнији овај последњи из XVIII века. Најстарији облик ἀσωμάτων је, како је то Шпек већ запазио[12], неправилан због дугог вокала у четвртој стопи.

Прекобројни стих у натпису из Св. Спиридона, који садржински може да се уклопи у целину, има неправилну метрику. Кратак слог под иктусом у четвртој стопи, а нарочито дуг претпоследњи слог у стиху чине да он одудара од осталих пет стихова који су без метричких одступања. Могло би се помислити да је овај стих оригиналан и да је у претходним исписивањима изостављен због недостатка простора, али то није вероватно пошто је у Панагији τῶν Χαλκέων сликар очигледно за други део натписа имао исувише места. По свој прилици овај стих убачен је касније, било да је ad hoc састављен или да је преузет из неког другог сличног епиграма.

Κυκλοῦσι у петом стиху из Панагије τῶν Χαλκέων односно у шестом из Св. Спиридона свакако је тачно и ближе оригиналу, јер са προσκυνοῦσιν (Лавра) последњи стих добија један слог више те је дванаестерац тиме сасвим нарушен.

Хијат код αὐτὸ ἐν у петом стиху из Панагије τῶν Χαλκέων је настао услед грешке исписивача — што доказује натпис из Лавре (ἀντὸν ἐν). Облик αὐτῆν у кефаленијском натпису, који би се односио на τραπέζη из првог стиха, чини се према смислу мање вероватан.

Према томе реконструисани текст најприближнији оригиналу би био овакав:

---

[11] Натпис се налази у бе́ми капеле Св. Крста у Агија Ирини на Кипру и објавили су га *A and J. Stylianou*, The painted Chapel of The Holy Cross, Agia Irene, Troodos Rainge of Mountains, Κυπριακαὶ σπουδαὶ 29 (1965), 85, сл. 5. ΦΡΙΞ ће вероватно бити императив аориста φρίξον — претрни, задрхти.

[12] *Speck*, o. c., 420.

Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου
στῆθι τρέμων ἄνθρωπε καὶ νεύων κάτω
Χριστὸς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἡμέραν
καὶ πᾶσαι τάξεις τῶν ἀΰλων (ἀσωμάτων) ἀγγέλων
λειτουργικῶς κυκλοῦσιν αὐτὸν ἐν φόβῳ.

Гледајући постоље трпезе господње
стани дрхтећи, човече, и дубоко се клањајући.
Јер Христос се ту приноси на жртву сваки дан
и сви одреди бестелесних анђела
чинодејствујући окружују га у страху.

Тема епиграма је сасвим уобичајена. Многи су примери оваквих црквених натписа који подсећају вернике на светост места и на присутност божију и подстичу у њима дубоки религиозни страх.[13] Идеја о божанској служби која се са Христом и анђелима одвија на небу истовремено са земаљским црквеним обредом врло је стара[14] и из литургијских текстова веома позната.[15]

Због своје садржине епиграм се налази увек у олтарском простору у близини свете трпезе, симбола небеског олтара. Интересантна је примена његова у Лаври где представља у ствари легенду за Божанску Литургију, композицију која се јавља у византијској иконографији много касније, после настанка нашег и других епиграма са сличном тематиком.

Аутор епиграма за сада нам није познат. Што се тиче времена његовог настанка, једини могући закључак је да је већ постојао у свом пуном облику пре него што је сликар Св. Ахилија исписао прва три стиха у претпоследњој деценији X в., што је уједно и његов најстарији познати пример.[16] С обзиром да се прилично често јавља, очигледно је да је епиграм био омиљен и да можемо очекивати да ће се наћи нови примерци његових натписа.

[13] Уп. нпр. натпис из Валсамонера — *Ксанѿудиду*, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης, Ἀθηνᾶ 15 (1903), 141: κάτω νεύων φόβῳ πρόσελθε τὴν πύλην τῆς εἰσόδου или литургијски натпис из цркве св. Димитрија у Мистри — *К. Зисиу*, Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, Βυζαντίς 1 (1909), 439, No. 139: καὶ στήτω μετὰ φόβου καὶ τρόμου из Херувимске песме која се чита на Велику Суботу. Cf. *F. E. Brightman*, Liturgies Eastern and Western I: Eastern Liturgies, Oxford 1967², 41, 26.

[14] Cf. *Grondijs*, Croyances, doctrines et Iconograghie de la Liturgie céleste, Mélanges d'Archeologie et d'Histoire 74/2 (1962), 665—703.

[15] Уп. нпр. Херувимску песму, Ниње силе и др. *Brightman*, о. с., 122, 18 и 348, 21.

[16] Упадљива је велика сличност овог епиграма са неколико епиграма Теодора Студита, песника са краја VIII и почетка IX в. Cf *Speck*, о. с., 421 као и најновије критичко издање Студитових епиграма Theodoros Studites Jamben, ed. *P. Speck*, Berlin 1968, 192—196, epp. XLII—XLIV.

N. RADOSEVIĆ - MAKSIMOVIĆ

A BYZANTINE EPIGRAM FROM THE ST ACHILIUS'S BASILICA AT MALA PRESPA

Summary

The damaged inscription in the apse of the St. Achillius's Basilica at Mala Prespa shows an analogy to the inscription on the arch of the apse in the Saloniki church Παναγία τῶν Χαλκέων. The latter is better preserved, but there are some lacunae in it which coincide with the illegible places in St Achillius. However, as there exist some more specimens of the same epigram, integrally preserved, the text can be reconstituted with some certainty. By comparing all these specimens it is possible to follow the changes which the original text has undergone in the course of time.

IVAN DUJČEV

COSTANTINO FILOSOFO — CIRILO E GIOVANNI VII GRAMMATICO

La discussione fra Costantino Filosofo — Cirillo e l'ex-patriarca costantinopolitano Giovanni VII Grammatico (837—843) sul problema della venerazione delle icone, di cui parla la *Vita Constantini — Cyrilli*, cap. V [1], costitutisce un episodio di patricolare interesse della biografia dell'Apostolo degli Slavi. Rileggiamo, nella traduzione latina moderna del compianto Mons. Fr. Grivec[2], il capitolo della *Vita Constantini — Cyrilli*, ove il suo biografo, probabilmente il futuro vescovo di Ochrida Clemente, narra di questa discussione: „Excitaverat vero Jannes (cf. II Ad Timoth. III, 8) patriarca haeresim, dicens, non esse tribuendum honorem sanctis imaginibus. Et convocata synodo, refutaverunt eum, quod non vere loqueretur, et removerunt eum a sede (patriarchali). Ille autem dixit: 'Vi me removerunt, non autem convicerunt me; nemo enim potest resistere verbis meis'. Imperator autem cum patriciis deliberatione habita, philosophum misit contra eum, locutus ita: 'Si poteris iuvenem hunc convincere, tum cathedram tuam (iterum) recipies. Ille autem videns philosophum iuvenem corpore, sed ignorans maturam mentem in eo, et qui missi erant cum eo, dixit iis: 'Vos scabello meo non estis digni; quomodo igitur ego vobiscum disputabo? ' Philosophus autem ei dixit:' Ne humanum morem sequere, sed divina praecepta intuere. Sicut enim es et tu e terra et anima a Deo compositus, ita etiam nos omnes. In terram igitur despiciens, homo, ne superbi'. Iterum vero Jannes respondit: 'Non decet autumno flores quaerere nec senem in pugnam agere, sicut iuvenem quemdam, Nestorem'. Philosophus autem ei respondit: 'Ipse in te culpam invenis. Dic, qua aetate anima fortior

---

[1] Il testo paleoslavo: *Fr. Grivec — Fr. Tomšić*, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb 1960 (Radovi Staroslavenskog Instituta, 4). pp. 101—102. Cf. anche: *A. Teodorov—Balan*, Kiril i Metodi. I. Sofia 1920, pp. 35—36. Traduzione tedesca del testo: *J.Bujnosh*, Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodius nach den Pannonischen Legenden und der Klemensvita. Graz-Wien-Köln (1958) pp. 34—36. — Una buona traduzione francese fu pubblicata recentemente da *A. Vaillant*, Textes vieux-slaves II. Traductions et notes. Paris 1968, pp. 4—5; il testo paleoslavo: ibidem, I. Textes et glossaire. Paris 1968, pp. 6—7.

[2] *Grivec-Tomšić*, op. cit., pp. 177—178.

corpore est?' Ille vero: 'In senectute'. Philosophus autem dixit: „Et in quam te pugnam agimus? In corpolaremne an in spiritualem? Ille autem dixit: 'In spiritualem'. Philosophus vero respondit: 'Tu igitur nunc fortior eris. Ne loquere nobis tales fabulas, neque enim intempestive flores querimus, neque in pugnam te agimus"...

Dopo aver analizzato in dettaglio questo passo della Vita di Costantino Filosofo — Cirillo e, insieme con ciò, gli apprezzamenti dei vari studiosi che se ne sono occupati, Fr. Dvornik giunse alla conclusione: „Nous ne craignons pas de dire que le passage si critiqué de la Légende n'a pas été inventé de toutes pièces par l'auteur et que c'est précisément là (cioé nel monastero costantinopolitano di Kleidion[3]) que Constantin a pu, vers 850, se trouver en relations avec Jean le Grammairien".[4] Nello stesso tempo, il grande conoscitore dei problemi cirillometodiani riteneva necessario avvertire: „Cela ne signifie, du reste, pas qu'il faille prendre à la lettre tout ce qu'en dit le biographe".[5] Recentemente però varie testimonianze della Vita di Costantino-Cirillo furono oggetto di uno studio ipercritico[6], e fra di esse anche il capitolo della Vita di Costantino-Cirilo, ove si parla della discussione sui problemi della venerazione delle icone.[7] In netto contrasto con le concezioni di studiosi, come ad esempio Fr. Dvornik[8] e Fr. Grivec[9], che nei tempi nostri hanno contribuito, più di ogni altro, alla soluzione dei problemi cirillometodiani, B. Panzer nega decisamente l' autenticità dell'episodio della biografia di Costantino Filosofo, non anche il valore storico e letterario del capitolo V della *Vita Constantini — Cyrilli*. Riprendendo un' espres-

[3] Su questo monastero vedansi le notizie presso *R. Janin*, Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique. Paris 1964, p. 472.

[4] *Fr. Dvornik*, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague 1933, p. 68 sv.; p. 71.

[5] *Dvornik*, op. cit., p. 73.

[6] *B. Panzer*, Die Disputationen in der aksl. Vita Constantini. Zeitschrift für slavische Philologie, XXXIV, fasc. 1 (1968) pp. 66—88. Questo studio merita un'ampia analisi critica.

[7] *Panzer*, op. cit., pp. 70—74.

[8] *Dvornik*, op. cit., pp. 68—79, con la conclusione (ibidem, pp. 78—79): »Ce pasage de la Vie de Constantin est un écho fidèle des querelles iconoclastes. Le biographe y réfute d'une façon très claire et populaire les principales objections des iconoclastes et on ne peut pas lui refuser une certaine originalité dans ce court résumé parfaitement à la portée des nouveaux convertits auxquels il était destiné. Somme toute, même ce chapitre qui paraissait si compromettant pour la confiance accordée au biographe n'est pas susceptible de le discréditer à nos yeux..«.

[9] *Fr. Grivec*, Konstantin und Method Lehrer der Slaven. Wiesbaden 1960 pp. 37—39, il quale dichiara: »Jedoch nach den neueren Beweisen für die geschichtliche Zuverlässigkeit der slavischen Vita Constantini kann man die Wirklichkeit dieses Kapitels nicht rundweg ableugnen. Höchstens könnte man annehmen, die Episode sei nach einer Schrift oder einem Aufsatz Konstantins frei oder sehr abgekürzt dargestellt. Die ganze Disputation nimmt kaum den Raum einer Druckseite ein. Davon ist in der ersten Hälfte nur ein hübsch stilisierter einleitender Wortwechsel enthalten«. Quanto più espressiva è la frase del compianto ottimo conoscitore del problema cirillometodiano »einleitender Wortwechsel«, in confronto con il dispregiativo »einleitender Geplänkel« del Panzer che non fa che seguire le parole dello studioso slavo.

sione del Panzer, circa „die Oberflächlichkeit der Agrumentation", attributa dall' agiografo a Costantino — Cirillo in difesa della venerazione delle icone, possiamo dire che non pare difficile rispondere a questa critica superficiale e senza base solida, che non ha minimamente indebolito il punto di vista imposto dal Dvornik e dal Grivec. Un particolare merita tuttavia un'attenzione speciale.

La parte introduttiva della *Vita Constantini —Cyrilli*, cap. V, viene definita dal Panzer come "einleitenden Geplänkel"[10], senza nessuna analisi del suo contenuto. Ora, il passo citato della Vita di Costantino — Cirillo è impostato su una metafora poetica: l'incontro fra il giovane Costantino Filosofo e il vecchio ex-patriarca inconoclasta viene paragonato al fatto dicercare dei fiori in autunno', come anche di trascinare in guerra, some se fosse un giovane, un Nestore, vale a dire un veccchio, qual 'era, in quell'epoca, Giovanni VII Grammatico. Questo passo della Vita, considerato in se stesso, sarebbe una testimonianza del linguaggio poetico e dell'immaginazione di un ottimo scrittore. Secondo un'indicazione esplicita dell'agiografo[11], Costantino — Cirillo aveva studiato, nella sua giovineza a Constantinopoli, nel corso della *enkyklios paideia* bizantina, anche le opere di Omero, dunque poteva conoscere, grazie a ciò, la figura leggendaria del re di Pilo Nestore, diventato già nell'antichità e poi nell'epoca medioevale un simbolo della persona vecchia in generale.[12] Sempre grazie ad una testimonianza esplicita dell'agiografo[13], sappiamo che Costantino, già giovanissimo, si era appassionato per le opere di san Gregorio il Teologo e si era messo ad imparарle a memoria: сѣдѣаше въ домоу своіемь, оуче се изь оусть книгами светаго Григориа Богослова. Ora la parte introduttiva della *Vita Constantini — Cyrilli*, cap. V, testimonia in modo indubbio che Costantino conosceva non soltanto le opere più grandi e ben note del grande scrittore ecclesiastico, ma anche i suoi 'scritti minori'. Infatti, le prime righe del passo già citato della Vita di Costantino non sono altro che una citazione libera dall'epistola di Gregorio il Teologo, composta verso l'anno 372 ed indirizzata al suo amico Nicoboulos. Un paragone fra il testo del cap. V della Vita e l'inizio dell'epistola a Nicoboulos[14] è assai significativo. Ecco i due testi corrispondenti:

---

[10] *Panzer*, op. cit., p. 72.

[11] *Grivec — Tomšić*, op. cit., p. 99.

[12] Cf. *J. Schmidt*, Nestor, in: PWRE, XVII (1937) coll. 107—123; col. 119: »gewisse Einzelzüge seines Charakters verdienen wegen ihrer häufigen, geradezu sprichwörtlichen Erwähnung noch einen besonderen Hinweis. *Als Typus, ja als Ideal des Greises* wird er oft gewürdigt«, con le indicazioni delle fonti letterarie, del resto assai numerose. L'ipotesi di qualche studioso che questo passo della Vita Constantini—Cyrilli contiene una allusione al giovane Nestore del *Martyrium S. Demetrii Thessalonicensis* (vedasi *Teodorov—Balan*, op. cit., p. 71, con altre indicazioni bibliografiche) pare completamente improbabile.

[13] *Grivec—Tomšić*, op. cit., p. 97.

[14] *Migne*, P. Gr., XXXVII (1862) col. 107—108 B, ep. LII. Il passo viene tradotto in latino: »Autumno flores a prato poscis, et Nestorem aetate provectum armas, dum a me elegans et scitum quiddam in sermonibus petis, qui jamdudum omnis orationis et vitae amoenitatem cultum amisi...«.

.. Не подобно ѥсть въ ѥсень цвѣтьць искати, ни старца на воиноу гнати, ꙗко юношоу нѣкоѥго Нестора...

...Ἐν μετοπώρῳ τὰ ἄνθη παρὰ τοῦ λειμῶνος αἰτεῖς, καὶ γεγηρακότα ὁπλίζεις τὸν Νέστορα, ἐμέ τι νῦν ἀπαιτῶν δεξιὸν εἰς λόγους...

Bisogna ammettere, insieme con a Mons. Fr. Grivec, che il capitolo V della *Vita Constantini — Cyrilli* costituisce un riassunto succinto di uno scritto di Costantino Filosofo, di contenuto apologetico, in difesa della venerazione dele icone. Le citazione dell'epistola di Gregorio il Teologo qui viene posta in bocca dell'ex-patriarca iconoclasta, il che pare poco probabile. Conoscendo la particolare ammirazione di Costantino-Cirillo verso l'eminente autore patristico, sembra molto più probabile che sia stato proprio lui stesso ad attribuire a Giovanni VII questa citazione poetica: essa, senza dubbio, costituisce soltanto un abbellimento retorico che il promotore delle lettere slave inserì nella sua opera apologetica. Il confronto fra il passo citato della *Vita Constantini — Cyrilli* e il testo greco originale dell'epistola di san Gregorio il Teologo permette di formulare qualche osservazione interessante. Basta confrontare il testo greco con il passo della Vita, per vedere con quanta abilità lo scrittore paleoslavo ha inserito questa citazione nella sua opera. Egli aveva attinto al grande scrittore dell'età d'oro della patristica due figure poetiche che adattò poi con grazia alla conversazione con l'ex-patriarca costantinopolitano. Più di una volta si è già parlato dell'influsso delle opere di san Gregorio il Teologo su Costantino Filosofo — Cirillo e particolarmente sulla composizione e sul contenuto della *Vita Constantini — Cyrilli* e della *Vita Methodii*.[15] Questa citazione di Gregorio il Teologo, utilizzata nella discussione fra Costantino il Filosofo e Giovanni VII il Grammatico, ne costituisce una nuova testimonianza che, per quanto io sappia, non ĕ mai stata presa in considerazione. La sua presenza nel testo della discussione sul problema dell'iconoclasmo deve essere ritenuta come una prova dell'autenticità di quello scritto di contenuto apologetico, che Costantino il Filosofo avrà composto e che ci è giunto soltanto negli excerpta della *Vita Constantini — Cyrilli*. Spinto dalla sua ammirazione verso Gregorio il Teologo, Costantino attinse negli scritti di questo autore patristico un paragone poetico anche per la composizione della sua prima opera di contenuto apologetico scritto in prosa. Grazie al testo greco di questa citazione possiamo, d'altronde, verificare il passo corrispondente della Vita paleoslava e precisare qualche dettaglio nella lettura.[16] Come già è stato rilevato[17], l'agiografo che compose

[15] Da vedere particolaremente gli studi utillissimi di *V. Vavřinek*, Staroslovenske životy Konstantina a Metoděje a panegvyriky Řehoře z Nazianzu. Listy filologické, LXXXV, fasc. 1 (1962) pp. 96—122; Staroslovenské životy Konstantina a Metoděje. In: Rozpravy Československé akademie věd. LXXIII, fasc. 7 (1963) p. 53 sgg. Non mi è accessibile ora lo studio di *Fr. Gnidovec*, Vpliv sv. Gregorija Nazianškega na sv. Cirila in Metodija. Dissert., Ljubljana 1942.

[16] Cosi, notiamo il nome di Nestor, letto dal *Vaillant*, op. cit., p. 7, in forma *Nester;* cf. però ibidem, II, p. 5; p. 27 sgg., altre note sul testo.

[17] Per i dettagli v. *I. Dujčev*, Medioevo bizantino-slavo. II. Saggi di storia letteraria. Roma 1968, p. 69 sgg.

la Vita di Costantino — Cirilo, ha utilizzato in primo luogo, oltre alla tradizione orale, trasmessa principalmente dall'arcivescovo Metodio e da tutti gli altri discepoli, ed ai ricordi personali, — anche un certo numero di scritti di Costantino — Cirillo, composti in lingua greca ed accessibili allora, vale a dire fra l'869 e la fine dell'882, nel testo originale oppure in traduzione paleoslava. Una scoperta recentissima ci ha rivelato la fonte bizantina primaria, utilizzata nel cap. XIII della Vita.[18] La lettera di san Gregorio il Teologo a Nicoboulos rappresenta un'altra fonte greca per la composizione della Vita, ed in ciò costituisce la sua singolare importanza. Per mezzo di questi accertamenti noi oggi siamo in grado di collegare in modo ancor più stretto la Vita di Costantino — Cirillo alla letteratura patristica greca e bizantina, e con ciò di facilitare l'interpretazione di vari particolari che rimanevano, sino ad ora, poco chiari e quasi enigmatici.

[18] *I. Ševčenko,* The Greek Source of the Inscription on Solomon's Chalice in the Vita Constantini. In: To Honor Roman Jakobson. III The Hague-Paris 1967, pp. 1806—1817.

ЈОВАНКА КАЛИЋ

РАШКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН УРОШ II

Рашка је у XII веку доживела врло велике промене. Од мале Византији потчињене области до државе Стефана Немање пут је био дуг. Он још увек није довољно познат. То постаје нарочито јасно ако се имају у виду прилике у земљи, унутрашњи развој Рашке. Наука много теже продире у ту област у првом реду због карактера расположивих информација које ретко када садрже податке о привреди, управи или начину живота балканских народа. Они постају неизбежна тема у делима савременика само онда када ремете устаљени систем односа на појединим подручју. Тако су и рашки жупани XII века ушли у историју. Међу њима је одувек највећу пажњу привлачила изузетна личност Стефана Немање. Његова делатност, а нарочито резултати које је остварио засенили су све што се пре њега одиграло. Око Рашке окупљене српске земље у дотада невиђеном обиму биле су тако снажан доказ величине Немањина дела да су се углавном њиме бавили и наши и страни научници. Стране истраживаче је пут у Рашку водио најчешће преко дела византијских писаца Јована Кинама и Никите Хонијата. Они су настојали да разреше бар основна питања српске историје тога доба истичући с правом у први план српско-византијске односе. По правилу се нису сналазили у заиста замршеним породичним и политичким приликама рашких жупана.[1] Домаћа историографија је, опет, била заокупљена личношћу Стефана Немање, па је трагајући за подацима који ће осветлити његову делатност, или губила из вида његове претходнике, или их доводила у везу са њим па су притом прављене најразноврсније комбинације. То се нарочито јасно показало у покушајима да се пронађе отац Немањин. Да би се то разрешило Урошу I, Урошу II и Деси су приписивани подаци који са њима немају стварно никакве везе.[2] Тако је учињена велика неправда онима који су припремили пут Немањи.

---

[1] *К. Грот*, Из истории Угрии и славянства, Варшава, 1889; *Е. Голубинский*, Краткий очерк истории православных церквей, Москва 1871; *A. Huber*, Geschichte Österreichs I, Gotha 1885; В. Н. Златарски, История на българската държава II, София 1934.

[2] *И. Руварац*, Прилошци к познавању извора српске историје, Годишњица Н. Ч. 14 (1894); *Љ. Ковачевић*, Неколика питања о Стефану Не-

Овај рад је посвећен рашком великом жупану Урошу II. Он представља покушај да се пруже одговори на неколико основних питања о личности самог Уроша, о времену његове владе и политици коју је водио.

1. Породичне прилике

Рашки жупан Урош I имао је три сина и једну кћер. Један се звао Деса по подацима Летописа попа Дукљанина.[3] Описујући догађаје у Србији средином XII века византијски писац Кинам наводи да су Урош (II) и Деса били браћа.[4] Податке о трећем члану ове породице сачували су угарски извори. То је Јелена, кћи Уроша I, а сестра Уроша II и Десе. Наиме, угарски краљ Стефан II је пред крај свога живота одлучио да свога наследника на престолу слепог Белу, сина Алмошева, ожени ћерком српског великог жупана Уроша (I). Тако је Урошева кћи постала угарска краљица, жена Беле II (1131—1141).[5] Пошто се из овог брака родио син Геза, будући краљ Геза II

мањи, Глас СКА 58 (1900), 1—106; *Д. Анастасијевић,* Отац Немањин, Београд 1914; *Ст. Новаковић,* Земљиште радње Немањине, Годишњица Н. Ч. 1 (1877), 163—243; *Ст. Станојевић,* О Немањином оцу, Старинар V (1928—1930), 3—6; *В. Ћоровић,* Питање о хронологији у делима св. Саве, Годишњица Н. Ч. 49 (1940), 1—69; *Ф. Шишић,* Летопис попа Дукљанина, Београд—Загреб 1928; *Р. Новаковић,* Када се родио и кад је почео да влада Стеван Немања, Историјски гласник 3—4 (1958), 165—192; *М. Динић,* Историја народа Југославије I, 249—250; *К. Јиречек,* Историја Срба I, Београд 1952, 141 сл.

[3] Летопис попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић,* 375; уп. *Н. Радојчић,* Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку, Гласник Скопског научног друштва XV (1935), 15; за утврђивање сродничких веза у породици рашких жупана упућени смо на податке из различитих извора. То су, поред Летописа попа Дукљанина, византијски писци Јован Кинам и Никита Хонијат, затим Отон Фрајзиншки, Бечка илустрована хроника. У питању су извори настали у различитим срединама и неједнаке вредности. Међу писцима наведених текстова има савременика, или оних који су блиски времену догађаја о којима пишу (Отон Фрајзиншки, Кинам, Хонијат, ретори), али и таквих који су своја дела састављали касније на основу старијих списа (Бечка илустрована хроника). За Летопис попа Дукљанина уп. и мишљење *С. Мијушковића,* Летопис попа Дукљанина, Титоград 1967, 7—120.

[4] Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. Bonnae 1836, 113.

[5] Chronicon pictum Vindobonense, ed. *E. Szentpétery,* Scriptores rerum Hungaricarum I, Budapest 1937, 443: »Statimque misit (sc. краљ) nuncios in Serviam et filiam Uros comitis magni in legittimam uxorem Bele traduxerunt«. Краљица Јелена сазива сабор у Араду: Chronicon pict. Vind. ed. Szentpétery I, 444. О Бечкој илустрованој хроници постоји богата научна литература. Основна дела су *H. Marczali,* Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden, Berlin 1882, 68—83; S. Domanovszky, предговор издању у *E. Szentpétery,* Scriptores rerum Hungaricarum I, Budapest 1937; *C. A. Macartney,* The Medieval Hungarian Historians, Cambridge 1953, 133—142; *T. Kardos,* предговор издању ове хронике (Die ungarische Bilderchronik, Corvina 1961, 5—30). Међу најновијим радовима уп. *G. Kristó,* Anjou-kori krónikáink, Századok 3—4 (1967), 457—508.

(1141—1162), а поуздано се зна да је Стефан II доживео рађање Гезе, време склапања брака између Јелене и Беле може се прилично тачно одредити. Стефан II је умро 1. марта 1131. године, па се узима да је поменути брак склопљен 1129. или најкасније 1130. године. Дакле, то је време када су успостављене врло тесне родбинске везе између породице рашког жупана и угарског двора. Ова чињеница објашњава неке важне догађаје наредног периода.

Поред Уроша (II), Десе и кћери Јелене, Урош I је имао још једног сина, Белоша. То је изузетно занимљива личност. Оставио је дубоког трага у Угарској, где је провео већи део живота. Био је ратник признатих способности. За време борби између снага угарског краља Гезе II и аустријско-немачке војске која је била упала у Угарску 1146. године, одлучујућу улогу је имао, по сложном сведочењу више извора, краљев ујак бан Белош.[6] Непријатељска војска је била потучена, а Белош је постао врло утицајан на угарском двору. Учествовао је у образовању и васпитавању краља Гезе II[7], у изворима се помиње најчешће као бан.[8] Од године 1145. налазио се на положају палатина.[9] За време угарско-византијског рата супротставио се војсци цара Манојла која је 1151. године продрла у Срем. Бан Белош је тада свој напад усмерио према Браничеву и тиме натерао византијску војску на повлачење са угарске територије.[10] Пред крај владе Гезе II

---

[6] *Otto Frisingensis*, Gesta Friderici imperatoris, MGH SS XX, 369—370. Ту се налази и леп опис Белоша, његових способности; »avunculus domini regis Bele ban nominatus«: Chron. pict. Vind. ed. Szentpétery I. 456; Лаврентьевская летопись под год. 1144. помиње Угре и „бана краљевог ујака": Полное собрание русских летописей I, Ленинград 1928, 311.

[7] Cinn. 104.

[8] У угарским повељама се помиње од 1142. г. и то као dux или бан: *G. Fejer*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, II, Budae 1829, 88; та се повеља налази код *I. Kukuljevića*, Codex diplomaticus II, 30, али под годином 1141. Вероватно на основу тога *V. Klaić*, Hrvatski bani za Arpadovića, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva I (1899), 129, узима да се dux Belos први пут јавља у изворима 1141. г. Својевремено је *I. Kukuljević—Sakcinski*, Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba, Rad JAZU 59 (1881), 116, тврдио да се Белош јавља као дукс у једној повељи из 1137. г. Ово је мишљење преузео *Љ. Ковачевић*, Неколика питања, Глас СКА 58 (1900), 67, а исправио *Ф. Шишић*, Летопис попа Дукљанина 99, нап. 78. Уп. и *M.Gyóni*, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei, Budapest 1943, 29—30.

[9] Год. 1145. »Belus Palatinus Comes«: *G. Fejer*, Codex diplomaticus II, 124; год. 1146 — »Belus Comes Palatinus et Banus«: *G. Wenzel*, Codex diplomaticus Arpadianus Cont. I, Pest 1860, 57; год. 1148 — *G.Fejer*, Codex diplomaticus II, 129; год. 1150 — опет се помиње као Belus Banus: *G. Wenzel*, Cod. dipl. I, 60. Исте године у руском летопису се налази податак да се кћи угарског бана удаје за кнеза Владимира, брата Изјаслава Мстиславича: Ипатьевская летопись, Полное собрание летописей II, С. Петербург 1908, 407—408. Уп. *В. Г. Васильевский*, Союз двух империй, Труды IV, Ленинград 1930, 104. Помиње се и 1151. г.: *G. Wenzel*, Cod. dipl. I, 60; *T. Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, Zagrabiae 1904, 67.

[10] Cinn. 117. Белош се помиње у угарским изворима и следећих година, све до 1158. г.: *G. Wenzel*, Cod. dipl. I, 62; *G. Fejer*, Cod. dipl. II, 140—143; 144; 146; 148. Овај преглед података о Белошу не исцрпљује много-

губи му се траг у изворима. То је дало повода мишљењу да је пао у немилост на двору свога васпитаника и да је био удаљен са високих положаја које је заузимао. Неки су научници у њему препознавали и рашког великог жупана који се шездесетих година XII века помиње на српском владарском престолу.[11] Чињеница је да је бан Белош помагао Гезину браћу, нарочито Стефана, у борби за власт.[12] Та се борба распламсала нарочито после смрти Гезе II 1162. године, па је Белош тада у још повољнијим околностима подржавао Стефанове претензије. Када је овај 1163. године преузео власт у Угарској уз помоћ византијског новца и војске више него својих присталица у земљи, међу његовим најближим сарадницима у повељи издатој у Острогону помиње се бан Белош.[13] Умро је пре 1198. године.[14] За живота је подигао бенедиктински манастир у Срему, на свом поседу, у данашњем Баноштору. Траг о овом богато обдареном манастиру и његовом оснивачу сачувао се у имену насеља које се у његовој близили развило.[15]

Урош II је био на власти у Рашкој управо у време када је Белош на кормилу угарске политике. Иако та политика подржавања српске

бројна сведочанства о његовој делатности. Уп. *B. Homan*, Geschichte des ungarischen Mittelalters I, Berlin 1940, 384—5; *J. Радонић*, Србија и Угарска у средњем веку, Војводина I, Нови Сад 1939, 130—131.

[11] Одавно је запажено у науци да се име бана Белоша не налази у угарским изворима између 1158. и 1163. г. На основу тога неки су научници претпоставили да се повукао из Угарске у Србију „око 1158. г.", где му је цар Манојло поверио великожупанску власт: *К. Грот*, Из истории Угрии, 230—234; *F.Chalandon*, Les Comnènes II, Paris 1912, 391—392; *V. Klaić*, Hrvatski bani, 135—137; *Ф. Шишић*, Летопис 96—98, мисли да је он био рашки велики жупан 1161—1162. г. Уп. нап. 49 овог рада.

[12] *Rahewin*, Gesta Friderici, MGH SS XX, 423—424. Up. *J. v. Pauler*, Wie und wann kam Bosnien an Ungarn, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina II (1894), 161; *К. Јиречек*, Историја I, 145; *Б. Недељковић*, Постојбина првог босанског бана Борича, Историски часопис IX—X (1959), 55—56.

[13] Краљ Стефан IV је том исправом потврдио пресуду бана Белоша да шума Дубрава припада загребачкој бискупији. Одмах иза бана Белоша помиње се босански бан Борич међу краљевим сведоцима, пре осталих жупана. Ту је повељу издао *T. Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 97—98, али је у његовом издању испао ред у коме се јавља босански бан Борич. Уп. *G. Fejer*, Codex diplomaticus II, 166.

[14] Као покојни помиње се бан Белош у писму које је папа Иноћентије III упутио калочком надбискупу (*T. Smičiklas*, Codex diplomaticus II, 303).

[15] У поменутом писму папа Иноћентије III наводи да Белош »in proprio fundo suo, qui appellatur Keu, monasterium in prothomartiris Stephani honorem construxit...« Није без значаја појединост да се цар Манојло на свом походу кроз Срем 1164. године задржао у месту Петрику (χῶρον Πετρίκον: Cinn. 217.17), које изгледа треба идентификовати са мађарским Keu или Ku, како се јавља у изворима. На мађарском »kö« значи камен, што одговара грчком πέτρα. — Да каснији Баноштор треба довести у везу са Белошевим поседом Keu сведочи један каснији документ, из 1309. г., у коме се помиње »Civitas de Ku que alio modo Monasterium Bani nominatur«: Monumenta Vaticana, Series I, t. II, Budapest 1885, 322. Уп. *D. Csánki*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II, Budapest 1894, 234.

антивизантијске борбе није нова у Угарској нити Белошева творевина, она је у његово време проширена и постављена на чвршћу основу. Српско-угарска сарадња показала се на делу у току борби против Византије 1149—1150. године.

2. *Када је Урош II постао рашки велики жупан?*

Српско-византијске борбе средином XII века су познате. Њихов ток је оцртан подацима Кинама и Хонијата, а у науци дефинисан.[16] На овом месту их стога нећемо у целини приказивати, већ ћемо се задржати само на оним подацима који помажу расветљавању постављеног питања.

Цар Манојло I Комнин је против Рашке предузео два узастопна велика похода. Први је био одговор на вест о удруживању Алемана, Срба и Угара у борби против Византије 1149. године.[17] Управо тада су се Срби прикључили широкој антивизантијској коалицији коју су образовали Нормани из Јужне Италије, Угарска и моћни немачки војвода из породице Велфа. Нешто касније се идеји борбе против цара Манојла придружио и француски краљ Луј VII, а угарско-византијски сукоби планули су и на тлу руских кнежевина, међусобно оштро завађених. Насупрот овако окупљеним снагама стајао је чврст немачко-византијски савез који су владари двеју држава били склопили још у току Другог крсташког рата, када је Конрад III Хоенштауфовац боравио у Византији. Борбе су између ових непријатељских блокова вођене углавном између Нормана и Византије око јонских острва, између Велфа и Хоенштауфоваца у Немачкој и између Срба и Византије у Рашкој.[18] Манојло је 1149. године разорио Рас, освојио Никаву и Галич, затим се вратио у Цариград да би следеће године обновио ратовање, али у знатно већем обиму.[19]

Кинам и Хонијат не именују рашког жупана који је повео борбу против Византије 1149. године. Кинам то не чини ни у опширном излагању царевог похода 1150. године.[20] Међутим, пошто је завршио излагање о борби на Тари и поразу Срба у касну јесен 1150. године, он додаје да су Срби „после много времена", лишивши Уроша власти без царевог знања, власт предали другом од браће, Деси, па су се уплашили царевог гнева. Спор је изнет пред Манојла да га он реши. Манојло је тада Урошу (II) поново дао власт.[21] Из овог се одељка с правом закључивало да је Манојло у овом унутрашњем сукобу у Рашкој подржавао Уроша, пошто га је, по свој прилици после су-

[16] *В. Г. Васильевский*, Союз двух империй, 94; *К. Јиречек*, Историја I, 142; Историја народа Југославије I, 249—250.

[17] Cinn. 101—102.

[18] *H. v. Kap-Herr*, Die abendländische Politik Kaiser Manuels, Strassburg 1881, 31—37; *P. Lamma*, Comneni e Staufer I, Roma 1955, 85—115.

[19] Cinn. 102—103; Nicetae Choniatae Historia, ed. Bonnae 1835, 119—120.

[20] Cinn. 103—113.

[21] Cinn. 113. 9—16.

коба на Тари 1150. године, прихватио као рашког владара и свог вазала.

Из Кинамовог се текста, дакле, посредним путем закључује да је Урош II био рашки велики жупан 1150. године. Међутим, проблем коначно решава Хонијатов опис истих догађаја. У њему се директно именује Манојлов противник у Србији 1150. године: био је то Урош, владар Срба.[22] И не само то. Овај важан одељак Хонијатовог текста о Србији крије у себи и други податак. Цар је сазнао, каже Хонијат, да се владар Срба лоше понаша и *чини горе ствари него пре*[23], што је очигледна алузија на претходну годину, 1149, јер је то уједно и једина година у којој су се Срби бунили против Манојлове власти пре 1150. г.

Према томе, из Хонијатовог текста произилази да је Урош II био рашки владар 1149. године, да се тада побунио против византијске власти и да је 1150. године ту борбу наставио „горе него раније". Тиме отпадају и све претпоставке, толико присутне у старијој научној литератури о Вакхину, српском жупану.[24]

Овакав закључак потврђују на свој начин и дела византијских ретора XII века. У њиховим текстовима нема хронолошки прецизних података, они само извиру из садржаја изложених дела. Тако песник Теодор Продром величајући цареве подухвате описује и један Манојлов поход против Срба. Срби су се по речима овог ретора разбежали пред византијском војском, а њихов владар Урош није изашао пред цара већ се повукао у неприступачне пределе своје земље.[25] По свему судећи у питању је царев поход из 1149. године. На исти догађај односи се, изгледа, и један говор Михаила Солунског у коме се на извештачен реторски начин помиње веза која је постојала између Срба и Угара. Цар је, каже Михаило Солунски, напао средиште српске земље, коју он назива „земљом Словена" и надмоћно победио противника.[26]

---

[22] Chon. 121. 18—19. Занимљиво је да је овај Хонијатов податак дуго остао незапажен, иако је на њега упозорио још *И. Руварац*, Прилошци к познавању извора српске историје, Годишњица Н. Ч. 14 (1894), 214—215. Урошево име се налази само у грчком тексту. Преводилац Хонијатовог дела на латински испустио је његово име. Треба овде напоменути да се име Уроша налази у оба рукописа Хонијатовог дела којима се служио издавач у Бонском корпусу. У рукопису В се наводи τὸν ῥῆγα σερβίας τὸν οὔρεσην: Chon. 121; Th. Skutariotes, Σύνοψις χρονική ed. K. N. Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη VII, Venetia—Paris 1894, 238. 3—4, има τὸν Σερβίας ἄρχοντα Οὔρεσιν.

[23] Chon. 121. 18—19: Βασιλεὺς δὲ αὐτὸς αὖθις μαθὼν κακουργεῖν τὸν Σερβίας δυναστεύοντα οὔρεσι καὶ χείρονα δρᾶν τῶν προτέρων . . .

[24] О личности Вакхина уп. детаљну анализу извора и литературе *J. Калић*, Византијски извори за историју народа Југославије IV (у штампи).

[25] *Theodorus Prodromus*, ed. *E. Miller*, Recueil des historiens des croisades, Hist. grecs, II, Paris 1881, 761—763. У песми се наводи да је Манојло кренуо против Срба после успеха на Крфу, т.ј. 1149. г.

[26] *W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum I, Petropoli 1892, говор бр. X, pp. 174—175. Изгледа да је говор настао 1150. године, јер ретор на једном месту каже τί μὴ λέγω τὰ πέρυσι (Regel, I, 174. 15) и притом описује царев поход против Срба који се по садржају може идентификовати као борба 1149. г. Уп. *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur, Mün-

Поред ових делимично познатих података о Урошу II, Кинамов текст садржи и друге појединости о приликама у Рашкој. Оне откривају и нове чињенице о делатности Уроша II. Реч је о одељку у коме Кинам описује пораз српске војске на Тари 1150. године. Тада су пред цара изашли прво посланици српског великог жупана, а затим и он сам. Том приликом су регулисани међусобни односи. Урош II се потчинио власти цара Манојла и обећао војну помоћ у два случаја. Наиме, сагласио се да за случај рата на западу пошаље две хиљаде ратника, „а кад се ратује у Азији, куда је и раније обично слао три стотине, послаће још двеста."[27]

Из овог текста јасно произилази да је Урош пре 1150. године слао одред од три стотине војника византијском цару за његове походе у Азији, и то бар једном (τὸ πρότερον εἰώθει). Сада се поставља питање када је цар Манојло ратовао на истоку пре 1150. године, јер то је уједно и година у којој је Урош II по свој прилици послао свој одред војске. Идући уназад од 1150. године зна се да је Манојло 1146. године кренуо у велики поход против иконијског султана Масуда.[28] Цар је тада располагао великом војском која се упутила према средишту противничке земље. Нажалост, ни Кинам ни Хонијат не саопштавају како се та царска војска прикупљала, из којих области, па се не помињу ни Срби као учесници овог похода. Међутим, како је познато да Манојло између 1150. и 1146. године није кретао у рат на Исток, изгледа недвосмислено да управо за ову годину треба везати поменути Кинамов податак о српској војној помоћи која је била упућена цару. Манојло је одустао од даљих борби против султана пошто је сазнао да се на Западу припрема нови велики крсташки покрет, па је отуда запретила и нова опасност.[29] Да ли је и пре 1146. године Урош II слао Манојлу одреде војске и којом приликом, не може се сазнати из ових извора.

Закључак се намеће сам по себи. Урош II је већ 1146. године био рашки велики жупан, већ тада је био вазал Манојла I Комнина и већ тада је испуњавао своје вазалске обавезе према цару. Врло је вероватно да је био на власти у Рашкој и пре 1146. године. Да ли је на том положају био и пре 1143. године, када је Манојло у Византији дошао на власт, или је на њега утицала промена на цариградском престолу, може се само нагађати. У сваком случају, он је од 1146. године био рашки велики жупан.[30]

chen 1897, 473; *G. Moravcsik*, A magyar történet bizánci forrásai, Budapest 1934, 206; *К. Јиречек*, Историја I, 142; једино *R. Browning*, The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century, Byzantion 33 (1963), 12, ставља овај говор у 1155. г. не наводећи никакве доказе за такву тврдњу.

[27] Cinn. 113. 3—6: κἂν μὲν ἐπὶ τὴν ἑσπέραν στρατεύοιε, σὺν δισχιλίοις ἕπεσθαι ὡμολόγει, πολεμοῦσί γε μὴν ἐπὶ τῆς 'Ασίας πρὸς οἷς τὸ πρότερον εἰώθει τριακοσίοις καὶ διακοσίους ἤδη προσεπιπέμπειν. *Урош* се обавезује цару Манојлу да шаље поменуту војну помоћ. Дакле, није у питању неки други рашки жупан.

[28] Cinn. 46 sq.; Chon. 71—72.

[29] *B. Kugler*, Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges, Stuttgart 1866, 114; *F. Chalandon*, Les Comnènes II, 247—257.

[30] *Д. Анастасијевић*, Отац Немањин 23, мисли да Урош II није био рашки жупан у времену од 1129—1130. г. „па за једно 15—16 година". Да

Наука данас нема тачан одговор на питање да ли су постојале какве родбинске везе између породице рашког жупана Уроша II и Стефана Немање.[31] Ипак, сасвим је јасно да треба одбацити сва она мишљења која су почивала на претпоставци да су Урош II или Деса били родитељи Немањини. На основу тога су Урошу II приписивани подаци, догађаји који са њим немају никакве везе.[32] Када се тако разграниче подаци, остају као сигурни ослонци за даља истраживања следеће чињенице: Урош II је 1146. године био рашки велики жупан, он је на том положају био и 1149. и 1150. године и он је повео познату борбу против Византије тих година.

3. *Докле је Урош II владао Рашком?*

Крај Урошеве владе је врло магловит. Директних вести о томе нема, а решење се може наћи тек пошто се претходно разјасне два питања. Прво, када је дошло до сукоба између Уроша и његовог брата Десе и друго, да ли су Урош II и Примислав једно лице.

По Кинаму је прошло „много времена" од битке на Тари до тренутка када су Срби лишили Уроша власти и предали је без царевог знања његовом брату Деси. Пошто су се бојали да ће се Манојло због тога наљутити на њих, наводи Кинам, изашли су пред цара са Десом и Урошем изјављујући да ће се покорити ономе кога цар буде одабрао. Власт је од Манојла опет добио Урош.[33]

То је очигледно само укратко и на писцу својствен начин приказана борба за власт у Рашкој. Иако се многе појединости ових

би то поткрепио он указује на податак да се око 1146. г. у Угарској у борби коју је водио Геза II против Немаца одликовао поред бана Белоша и неки »comes Uros« (Chronicon pict. Vind. уп. новије издање *E. Szentpétery* I, 457). Анастасијевић је претпоставио да је то можда био Урош II који се тада налазио у Угарској, или је тамо упутио помоћ. Иако занимљива, ова се претпоставка тешко може прихватити. Прво, у истом извору, Бечкој илустрованој хроници, више лица носи име Урош (Szentpétery I, 430; 437 и д.). Друго, то је година када је рашки жупан слао Манојлу одред војске за борбу на Истоку. Изгледа мало вероватно да би се Урош II лично упутио на далеко угарско бојиште и напустио земљу, ма и привремено.

[31] *Р. Новаковић*, Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања, Ист. гласник 3—4 (1958), 184, претпоставља да је између 1142—1144. г. био на власти у Рашкој неки ближи или даљи сродник Немањин.

[32] *Д. Анастасијевић*, Отац Немањин 24, мисли да је отац Немањин, био он Деса или Урош II, био прогнан из Рашке 1131. г., да је отишао у Зету, где му се око 1132. г. родио син Немања. Док се Анастасијевић колебао између Десе и Уроша II као личности у којима треба препознати оца Немањиног, *Ф. Шишић*, Летопис 96—98, се опредељује за Уроша II. Надовезујући на податке о Урошу излагање Стефана Првовенчаног о „великом метежу" у Рашкој и изгнанству Немањиног оца, Шишић је закључио да је Урош II био на власти 1131—1132. г. и поново 1133—1161. г. То је мишљење поновио и касније у Povijesti Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, Zagreb 1944, 60—61, али је не образлажући ничим продужио владу Уроша II до 1166. г. Ово и друга мишљења која почивају на сабирању података о двема личностима, Урошу II и Немањином оцу, сасвим су неодржива.

[33] Cinn. 113.

догађаја могу више слутити него доказати, остаје као најважније да се реши питање њихове хронологије. Када је Урош II био свргнут? О томе говоре још два савремена писца. То су ретори Михаило Солунски и песник Теодор Продром. Пажњу привлачи нарочито први писац.

Михаило Солунски је у времену од 1149. до 1156. године написао четири говора. Посветио их је Манојлу Комнину, а своје је знање и речитост употребио да на што свечанији начин дочара цареве велике успехе у борби са непријатељима земље. Сукоб двојице српских жупана, које он назива сатрапима, помиње у једном од својих говора.[34] Михаило Солунски Србе ту назива Дачанима, дачким народом, а Угре Гепидима. Дачки народ, који је одавно цару подложан, каже ретор, пришао је гепидском владару, т.ј. Угрима и сатрапа (жупана) кога је цар био поставио, збацио је и радосно дочекао онога који му је био дат од Гепида.[35] Манојло је одлучио да прогнаног врати и креће против Срба. Пошто је као судија одредио да се успостави власт ранијег сатрапа, Срби су се умирили, дали таоце и „ратовали у савезу", т.ј. обавезали се на слање војне помоћи Византији.[36]

Пада у очи да овај опис догађаја одговара у основи Кинамовом излагању. Иако Михаило Солунски не именује ниједног жупана, ни оног збаченог ни оног другог који покушава да се домогне власти, није тешко разабрати личности. Јер, ту се наводи да су Срби збацили владара кога је Манојло био поставио, што одговара Кинамовом опису Уроша II. Узурпатор је овде свакако Деса, само што Михаило Солунски бележи и то да је он при томе уживао угарску помоћ.

Да би се ови подаци могли употребити неопходно је да се утврди када је говор настао и на које се догађаје односи.

Михаило Солунски на једном месту у овом свом говору наводи да је прошло четири године од како је цар довео хиљаде заробљеника из Угарске, од како је Угарска, коју он назива Панонијом, остала безљудна и пуста после пљачке византијске војске.[37] У оквиру ратовања против Угарске, јер то је време у коме ретор састављa своје говоре, цар Манојло је само *једном* имао велики број заробљеника из Угарске, и то 1151. године по сложном сведочењу Кинама и Хонијата.[38] Ако тој години која је Манојлу донела велике успехе

---

[34] То је говор бр. IX у збирци W. Regel, Fontes rerum byzantinarum I, 152—165.

[35] Дачки народ (Срби) ... σατράπην μέν, ὃν αὐτὸς ἐγκαταστησάμενος εἶχες, ἐξ ἑαυτοῦ ἐποίησατο, τὸν δ'ἐκ τοῦ Γήπαιδος δεδομένον τούτῳ ἠσπάσατο: W. Regel, Fontes I, 163. 25—27.

[36] W. Regel, Fontes I, 163—164.

[37] Михаило Солунски цару: 'Εμνησικάκει μὲν σοι ὁ Γήπαις λείας ἐκείνης, ἀφ' ἧς ἐρήμη καὶ κένανδρος ἡ Παννονία γέγονε μονονού, καὶ δηλοῦσιν αἱ μυριάδες τῶν αἰχμαλώτων οὓς ὁ στρεπτὸς περιηυχένισε σίδηρος, τὸν ἀπ'ἐκείνου γοῦν χρόνον καὶ ἐς τέταρτον ἔτος ὅλον, τοῦτον εἰς συσκευὴν ὡς ἀμυνούμενος ἀπηνάλωσε (Regel, Fontes I, 158. 1—5).

[38] Манојло се сукобио са Угрима у Рашкој први пут 1150. године, али тада је у борбама учествовао само један помоћни одред из Угарске под вођством Вакхина (Cinn. 107—112; Chon. 121—122). О великом броју, о хиљадама угарских заробљеника тада није могло бити ни говора. Год.

и богат плен, додамо четири године, добијамо 1155. годину као време у које треба ставити описане сукобе у Рашкој.[39]

Пошто је изложио сукоб у Рашкој и цареву интервенцију у њој, Михаило Солунски помиње да је склопљен угарско-византијски мир. Неки научници су били мишљења да говор треба датирати не у 1155. него у 1156. годину.[40] Међутим, с обзиром на животни пут самога писца изгледа да се такво тумачење мора одбацити. Наиме, на сабору који је одржан у Цариграду 26. јануара 1156. године осуђен је због свог учења антиохијски патријарх Сотирик Пантевген заједно са својим присталицама. Међу њима је био и Михаило Солунски[41], који је смењен са положаја. Пошто се то догодило почетком 1156. године, очигледно је да његов говор није могао настати те године, а свакако није могао величати цареве подухвате остварене у 1156. години. Према томе, догађаји о којима пише овај ретор могу се везати само за 1155. годину.[42]

1151. Манојло је прешао на територију Угарске пустошећи и пленећи све пред собом. Кинам и Хонијат се слажу да је Манојло тада задобио врло велики број заробљеника. Византијска војска их је повела собом (Cinn. 113—118; Chon. 122—123). Год. 1152. Манојло је поново стигао на Дунав, али борбе тада нису вођене (Cinn. 119—120). Ни следеће године (1153) није се ратовало на угарско-византијској граници (Cinn. 121; Chon. 132). Борбе су вођене 1154. г. у придунавским областима, али је тада Византија била у дефанзиви: она је бранила Браничево и Београд (Cinn. 130—133; Chon. 133—134). Угарских заробљеника у већем броју тада није било. Напротив, византијска војска је код Београда доживела тежак пораз и велике губитке у људству. Најзад, 1155. године Манојло је опет са војском дошао на Дунав, али је том приликом без борбе закључен угарско-византијски мир (Cinn. 133—134).

[39] Тако је датирао овај говор још издавач W. Regel, Fontes I, XIX, али је забуну унео помињући заробљенике из Србије, којих тада није било. Исто датирање налази се код *K. Krumbacher*-а Geschichte 473; *Д. Анастасијевић*, Отац Немањин 24, нап. 1, без ових образложења. *R. Browning*, The Patriarchal School, Byz. 33 (1963), 12, помишља да је овај говор настао 1153. г. Он не наводи доказе за то. Треба напоменути да постоји један други говор Михаила Солунског (говор бр. VIII у збирци W. Regela, Fontes I, pp. 131—152), који се може везати за 1153. г. пошто писац помиње 10 година Манојлове владе у њему. Немогућно је да оба говора (говор бр. VIII и бр. IX код Regela, Fontes I) потичу из 1153, г., јер анализа садржаја који они дају показује да се ради о двема различитим ситуацијама у Србији. У говору бр. VIII не помиње се било какав сукоб између рашких жупана односно њихових присталица.

[40] *G. Moravcsik*, A magyar történet bizánci forrásai, 206; *I. Rácz*, Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól, Budapest 1941, 11.

[41] Cinn. 176; Chon. 275—276; уп. *F. Chalandon*, Les Comnènes II, 640—641; *P. Lamma*, Comneni e Staufer I, 255—256; *R. Browning*, A New Source on byzantine-hungarian relations in the Twelfth Century, Balkan Studies 2 (1961), 182—183; *P. Wirth*, Michael von Thessalonike, BZ 55 (1962), 267. Михаило Солунски је био на положају архиепископа до 1156. године. Зна се да га је на том месту заменио Василије Охридски 1156. г.: *В. Г. Васильевский*, В. В. VI (1899), 529 у критици на дело *K. Krumbacher*-а, Michael Glykas, Sitzungsberichte d. phil. — philos. und d. hist. Classe der K. b. Akademie der Wissenschaften 1894, III, 410.

[42] Пошто у овом свом говору Михаило Солунски помиње склапање угарско-византијског мира отпадају године пре 1155, јер се из дела Кинама и Хонијата зна да су до 1155. г. непријатељства била у току. Овде се по-

Други савременик, песник Теодор Продром даје нешто друкчију слику стања у Рашкој. По њему је Деса био незаконит владар Срба (Далмата), који је на вест о доласку цара Манојла изашао пред њега и потчинио му се, иако против своје воље. Са њим је пред цара дошао и његов супарник, кога песник не именује. Цар, опет као судија, сређује прилике у Србији и спасава власт „оном што паде с власти". У тексту се помињу жупани који су се одметнули од архижупана. Цар их приморава да му се покоравају.[43]

Продромов текст пружа неке нове податке, али и много нејасних места. Његов начин писања је сав потчињен жељи да се створе што упечатљивије слике о царској премоћи, па су и контрасти које даје велики. То нарочито важи за противнике Манојлове који су по правилу обузети силним страхом на вест о приближавању великог самодршца, падају ничице пред њим и траже милост. Тако је приказан и рашки жупан Деса. Па ипак, могу се извући неки закључци. Прво, до борбе око власти у Рашкој дошло је за време угарско-византијског рата, јер Продром, пошто је описао цареву делатност у Рашкој, прелази на излагање о Манојловом походу на Дунав, против Угара. Том приликом је склопљен и мир са угарским краљем.[44] Продром се ту слаже са Михаилом Солунским у редоследу догађаја. Друго, Деса је један од учесника у борби за власт у Рашкој. По Продрому цар је збаченом владару дао подршку. Са Десом је пред цара изашао и други претендент на престо. Треће, поред ове двојице завађених жупана писац помиње и друге жупане који су отказали послушност своме владару, па их на то Манојло присиљава. У Рашкој су, ако је веровати песничком тексту Продрома и његовим описима

стављa питање због чега *G. Moravcsik*, A magyar történet bizánci forrásai 206; *I. Rácz*, Bizánci költemények 11, стављају овај говор у 1156. г. G. Moravcsik је био мишљења да је угарско-византијски рат окончан миром 1156, а не 1155. године (*G. Moravcsik*, Bizánc és a Magyarság, Budapest 1953. 80; исти, Hungary and Byzantium, The Cambridge Medieval History IV, Cambridge 1966, 581—582), а пошто Михаило Солунски помиње склапање тог мира у свом говору, то се и говор мора тако датирати. О разлозима због којих неки научници стављају крај поменутог рата у 1156. годину уп. *J. Калић—Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 353, нап. 82. Међутим, изгледа да сам Михаило Солунски даје податке који су против датирања Моравчика. Наиме, ако је наше тумачење овог говора тачно, т.ј. да је прошло четири године од 1151. године када је Манојло довео велики број заробљеника из Угарске, онда се и склапање поменутог мира мора ставити у 1155. годину. И не само то. Напоменули смо да је Михаило Солунски 1156. г. био свргнут са положаја, што значи да 1156. године није могао састављати говор у славу Манојлових дела, па се и подухвати које он описује могу везати само за претходну, дакле 1155. годину.

[43] Ова Продромова песма је објављена у збирци Recueil des historiens des croisades, Hist. grecs II, 748—752. Међутим, она је ту непотпуно објављена: недостају управо одељци који се односе на прилике у Србији. *К. Јиречек*, Историја I, 144, користио је управо то издање, па су му, како је и сам приметио, неки делови Продромовог текста остали непознати. У целини ова песма је објављена код *I. Rácz*, Bizánci költemények, а део о Србима налази се на стр. 29—35.

[44] Продром, песма бр. 2, ed. *I. Rácz*, Bizánci költemények 35, стих 357 sq.

пуним претеривања, прилике биле веома несређене, испуњене разним међусобним сукобима.

То су расположиви извори за упознавање унутрашњих борби које су потресале Рашку средином XII века. Иако нису сагласни у погледу садржаја, тока самих догађаја, иако се међу њима налазе пригодни текстови два византијска ретора који намерно пишу учено и нејасно, изгледа да се из њих може извући важан хронолошки податак. До сукоба је у Рашкој дошло за време угарско-византијског рата, непосредно пре склапања мира, дакле, 1155. године. Хонијат ове догађаје не помиње.[45]

---

[45] У оквиру угарско-византијског рата 1150—1151. г., после српског пораза на Тари, Хонијат само на једном месту помиње Србе. Он ту наводи да је цар поново објавио рат Угрима, да је лично дошао у Сердику, где се окупила војска. Ту су стигли посланици угарског краља нудећи мир. После преговора који су вођени са њима, цар је одустао од рата против Угарске и кренуо је против „сатрапа Срба". Пошто га је успут поплашио, наговорио га је да признаје само њега (цара) и да раскине уговор са Угрима. Постигавши све то, цар је распустио војску и повукао се (Chon. 132).

По току излагања у Хонијатовом делу ова се епизода из српско-византијских односа може ставити између 1151. године (пошто је Хонијат претходно описао цареве успехе у борби против Угара 1151. г.: Chon. 122—123) и новембра 1153. године, када се Манојло налазио у области Битоља (Chon. 133; Манојло је 1153. године писао „а Castro Pelagoniae" опату Вибалду 22. новембра 1153. г.: Ph. Jaffé, Bibliotheca rerum germanicarum, Berolini 1864; t. 1, 561). Год. 1152. отпада као време описаног подухвата Манојла на основу упоредне анализе садржаја текстова Кинама и Хонијата. Наиме, говорећи о догађајима из 1152. г. Кинам наводи да је цар *стигао* до Дунава и спремао се да почне рат против Угара, али је убрзо склопљен мир (Cinn. 119—120). По Хонијату у овом одељку цар је ишао изричито само до Сердике, па против Срба, не на Дунав (Chon. 132). Хонијатово излагање, дакле, не одговара Кинамовом о догађајима 1152. године, али се слаже са његовим описом догађаја 1153. г. Јер, под 1153. г. Кинам наводи да је цар кренуо против Угара путем ка Истру, али не каже да је тамо и стигао (Cinn. 121).

На основу тога намеће се закључак да одељак Хонијата у коме он говори о Манојловој акцији против рашког жупана (Chon. 132) треба ставити у 1153. годину, како су закључили још *В. Г. Васильевский*, о. с. 66 (али се на стр. 78 каже да је то 1152. г.) и *F. Chalandon*, Les Comnènes II, 408, без образложења.

На овом месту треба разјаснити да ли се Хонијатово казивање о догађајима 1153. године може повезати са Кинамовим излагањем о сукобима у Рашкој, о борби између Уроша и Десе (Cinn. 113), како су то мислили *В. Г. Васильевский*, о. с. 66—67 и *Љ. Ковачевић*, Неколика питања, Глас СКА 58 (1900), 65—66. Овакав закључак почива на чињеници да Хонијат после борбе на Тари 1150. г. помиње Србе само једном и то у овом одељку (Chon. 132) све до краја угарско-византијског рата 1155. г. То је тежња да се код Хонијата нађу вести које одговарају Кинамовом излагању, да се оне потврде. Такво настојање у овом случају наилази на велике тешкоће пошто се у текстовима Кинама и Хонијата запажају велике садржајне разлике. Прво, Cinn. 113, каже да су Срби лишили Уроша власти и предали је Деси. Бојећи се царевог незадовољства, изашли су пред њега и Манојло је спор решио у корист Уроша, коме је поново дао власт. Chon. 132 тврди да је цар кренуо против сатрапа Срба (он говори само о једном сатрапу, не о двојици или било каквом спору међу жупанима), натерао га је да се одрекне савеза са Угрима и да признаје само

Урош II се у изворима више не јавља после 1155. године. Ту му се губи траг. Шездесетих година XII века помиње се Примислав као рашки велики жупан. Кинам је једини који зна за њега. У нашим родословима и летописима, по постанку много млађим, наилази се на име Првослав, али се оно везује за Немањиног брата.[46]

По Кинаму Примислав је владао Србијом до 1162. године. Наиме, те године је цар Манојло кренуо према Србији са намером да „среди" прилике у њој, односно доведе на власт себи оданог вазала.[47] Земљом је тада управљао Примислав, који је „као што сам раније испричао — тврди Кинам — дизао устанак и поступао по свом нахођењу" и раније.[48] Цар га тада, пре 1162. године, није свргао са власти, али је то учинио 1162. г., када је Примислав поново покушао да се одметне. Уместо њега цар је 1162. године на власт довео његовог брата Белуша. Овај је опет кратко време владао Србијом, затим се повукао у Угарску у којој је и умро после дужег времена.[49]

цара. Ко је био тај „сатрап" против кога је Манојло кренуо 1153. г? Ако је то био Урош II нема спора са Десом. То би значило, поред тога, да је Урош II тада био у савезу са Угрима, а из говора Михаила Солунског произилази да је у спору са Урошем Деса био тај који је уживао угарску подршку (W. Regel, Fontes I, 163—164). Ако пак претпоставимо да је Манојло 1153. године кренуо против Десе, који је претходно заменио Уроша на власти, то је немогуће ускладити са тврђењем Хонијата да је тог једног сатрапа Манојло натерао да се одрекне савеза са Угрима и да само њега (цара) признаје, што значи да је под тим условима остао на власти, а то опет противречи Кинамовом тврђењу да је у спору Урош — Деса Манојло подршку и власт дао Урошу (Cinn. 113).

Друго, Кинам каже да је до насилне смене на власти у Рашкој дошло мимо цареве воље и χρόνοις битке πολλοῖς ὕστερον на Тари 1150. године (Cinn. 113), чему много боље одговара 1155. него 1153. година.

На основу свега изложеног изгледа да Хонијатово излагање о догађајима 1153. године и интервенцији Манојла против рашког жупана (Chon. 132) не треба повезивати са Кинамовим описом унутрашњих борби у Рашкој (Cinn. 113).

[46] *Љ. Стојановић,* Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, 14—17; 181; 186; 191; 193; 197; 202; 279. У науци је махом прихваћена идентификација Примислав — Првослав. Треба имати у виду да Кинам помиње још једну личност са именом Примислав. То је један руски кнез (Cinn. 235).

[47] Хронологија овог Манојловог доласка у Филипопољ произилази из тока излагања у Кинамовом делу. Писац претходно саопштава да је после смрти угарског краља Гезе II његов брат Ладислав (II) већ био преузео власт од Гезиног сина Стефана (III): Cinn. 203, а зна се да је до тога дошло у лето 1162. године: *B. Homan,* Geschichte I, 393—394; F. *Šišić,* Hrvatska za vreme Arpadovića 83.

[48] Цар је кренуо у Филипопољ τὰ πρὸς τῇ Σερβικῇ καταστησόμενος πράγματα. ὁ γάρ τοι Πριμίσθλαβος, ὃς τῆς χώρας τότε ἦρχε, καὶ ἄλλοτε μὲν ὥσπερ μοι δεδιήγηται πρότερον, ἀποστασίαν ὠδίνησε καὶ αὐτονόμῳ ἐχρῆτο τῇ γνώμῃ (Cinn. 204. 1—4).

Многи су научници сматрали да овог рашког жупана треба назвати Првославом (*К. Јиречек,* Историја I, 144, нап. 122; *И. Руварац,* Прилошци, 215; *В. Ћоровић,* Питање о хронологији, 47—48. Указујемо да у најстаријем сачуваном рукопису Кинамовог дела, Vat. gr. 163, fol. 254r, јасно стоји Πριμίσθλαβος.

[49] Cinn. 204. Овде се поставља питање да ли је овај Белуш, брат Примислава, исто лице са угарским баном Белошем који се јавља у угарским и другим изворима од 1142—1158. и 1163. године (Уп. нап. 8—11). Навели

Одавно је већ запажено да Кинам говорећи о Примиславу додаје „као што сам раније испричао". Међутим, пре овог одељка о догађајима из 1162. године Кинам нигде не говори о Примиславу, већ само о Урошу (II) и Деси. Пошто је познато да је Урош покушао да се осамостали у Манојлово време, многи су научници закључили да у Примиславу треба препознати Уроша II.[50] Нових података за овај стари проблем нема ни данас. Кинамов текст је загонетан, нејасан. Па ипак, изгледа да из узгредне Кинамове алузије на своје сопствено претходно излагање кога нема, не треба извлачити тако смеле закључке — да је писац употребљавајући два имена мислио

смо већ да се по току Кинамовог излагања овај одељак у коме се помињу Примислав и Белуш може датирати у 1162. г. По Кинаму је Манојло те године свргао са власти Примислава, а уместо њега на власт довео Белуша (Cinn. 204). Према томе, само *те године* је Белуш могао бити рашки велики жупан, не пре тога. То што у угарским изворима нема података о бану Белошу, ако претпоставимо да су бан Белош и Примислављев брат исто лице, нема никаквог значаја за питање ко је био на власти у Рашкој пре 1162. године. Дакле, отпадају сва она мишљења која су истицала да се бан Белош повукао у Србију 1158. или било које друге године пре 1162. и ту преузео власт, ако је веровати Кинамовом тексту.

Један други разлог као да говори против идентификовања бана Белоша са рашким великим жупаном Белушем. Поставља се питање да ли би цар Манојло довео на власт у Рашкој човека који му је у Угарској 1151. године био отворени непријатељ (Cinn. 117), који је у Угарској имао много веза, великих поседа, а управо је савезништво Срба са Угрима у Цариграду оцењивано као опасно, непријатељско. Извори XII века у више наврата, кад цар полази у борбу против Срба, помињу њихове везе са Угрима као нешто што је цар настојао да спречи. Нема сумње да су потребна темељнија истраживања о личности бана Белоша у Угарској да би се ово питање могло трајније решити. Изгледа ипак мало вероватно да би Манојло власт над Србима дао човеку који је отеловљавао угарско-српске везе без обзира на његову тренутну ситуацију, евентуалну немилост на угарском двору. Тешко је веровати да би овакав закључак могла да измени чињеница да је бан Белош помагао браћу Гезе II на штету његовог сина у борби за власт која се распламсала у Угарској, а у коју се умешао и Манојло пружајући помоћ истим претендентима. Против изједначавања бана Белоша и Белуша, брата Примислава и Десе били су и *В. Г. Васильвский*, о. с. 94; *Љ. Ковачевић*, Неколико питања 70; Историја народа Југославије I, 250. Можда није без значаја појединост да Кинам говорећи о бану Белошу употребљава име Βέλοσις (Cinn. 104; 117), а Примислављевог брата назива Βελούσης (Cinn. 204).

[50] *В. Г. Васильевский*, о. с., 94—95; *Љ. Ковачевић*, Неколика питања, Глас СКА 58 (1900), 69—70; *Д. Анастасијевић*, Отац Немањин 11—12; *V. Klaić*, Povjest Hrvata I, 161; *В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима св. Саве, Годишњица Н. Ч. 49 (1940), 47—48, увиђајући садржајну немогућност Кинамових речи καὶ ἄλλοτε μὲν ὥσπερ μοι δεδιήγηται πρότερον (Cinn. 204. 2—3) мисли да се те речи у горе наведеном одељку односе не на личност Примислава кога он назива Првославом, него на стање у Србији, које Кинам помиње у претходној реченици. Иако веома интересантан, тај је закључак граматички неприхватљив. У питању су две посебне реченице, јасно разграничене. Остаје, наравно могућност, да Кинамов текст не треба дословно схватити. Анализирајући композицију Кинамова дела *C. Neumann*, *Griechische* Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert, Leipzig 1880, 80, закључује да у њему постоје многе празнине, попут ове са Примиславом. Он то приписује преписивачу дела који је изостављао неке одељке, или их скраћивао.

на једну личност. Тешко да би се то могло учинити чак и кад би наука располагала критичким издањем Кинамова дела, што још увек треба желети.[51]

Према томе, на постављено питање — докле је владао Урош II — може се данас само делимично одговорити. Био је рашки велики жупан 1155. године, свакако и после тога. Не зна се под којим околностима и када је он напустио свој положај. До промене на власти је дошло између 1155. и 1162. године. Чињеница је да је цар Манојло 1160. године очекивао војну помоћ од рашког жупана за поход на Исток који се припремао.[52] Она указује на то да сукоба између рашког жупана и цара тада није било. Да ли је то био Урош II у питању или његов наследник, може се само нагађати.

4. Политика Уроша II

Пред нама је десетак година Урошеве владе (1146—1156). Са малим прекидом у време када га је Деса потиснуо са положаја, одржао се на власти упркос врло немирним временима и несталним приликама у земљи. То је довољно дуг период да се могу уочити његова делатност и евентуално, циљеви.

Урош II се борио за самосталност Рашке. У тој својој политици био је, као и Деса, прави претходник Немањин.[53] Пре 1146. године био је већ вазал цара Манојла, можда је уз његову подршку и дошао на власт. На то упућују речи Михаила Солунског да је цар 1155. године био одлучио да на престо у Рашкој врати жупана кога су Срби били свргли, а цар пре тога поставио.[54] Испуњавао је преузете вазалске обавезе и слао помоћну војску цару када се то од њега тражило.[55]

Неколико година касније прикључио се антивизантијској коалицији и то је његов, колико се сада зна, први покушај да се Рашка осамостали. Срби су, каже Хонијат, док је цар чврсто био на власти изгледали добронамерни и врло слаткоречиви, поред сасвим супротних осећања у дубини душе.[56] Међутим, када им се указала прилика, а то је била 1149. година, када су византијско-норманске борбе биле у јеку, дигли су оружје против Византије. Срби су тада напали „суседне земље" под византијском влашћу.[57] После жилавог отпора били

[51] Против изједначавања Првослава (Примислава) са Урошем II устали су *И. Руварац*, Прилошци к познавању извора српске историје, Годишњица Н. Ч. 14 (1894), 215; *К. Јиречек*, Историја I, 144; *В. Ћоровић*, Питање о хронологији, 48—49; *М. Динић*, Историја народа Југославије I, 250.

[52] Cinn. 199.

[53] Да је Деса по својој политици био претходник Немањин утврдио је *К. Јиречек*, Историја I, 144.

[54] Види нап. 35.

[55] Cinn. 113.

[56] Chon. 119. 11—14.

[57] Chon. 119. Ту се каже да, када је рашки жупан видео да се не може супротставити ромејској војсци ἀφίσταται μὲν τῶν πεδινῶν· (Chon. 119. 23—24).

су поражени те године, средиште земље је било опустошено и сам Рас разорен. Па ипак, царев успех тада није био потпун. Борба је настављена следеће године и у још већим размерама. Урош II је обезбедио угарску војну помоћ. Иако се то нигде изричито не наводи, очигледно је да су чврсте родбинске везе са угарским двором и заједнички интереси били важна подлога сарадњи на бојном пољу.

У драматичном сукобу 1150. године, који се завршио у тешко приступачним и већ снегом покривеним пределима око реке Таре, византијска војска је потврдила своју надмоћност.[58] Срби су поново били надвладани, а Урош II принуђен да преговара. Тада су обновљене и појачане његове вазалске обавезе. Пристао је да се повећа број војника које ће слати цару за случај његовог похода на Исток (од 300 на 500), док је та цифра остала непромењена за ратовање на Западу (2000 војника). Изгледа да је Урош тада дао и таоце и прихватио „двоструко већи јарам покорности него пре", како је то са задовољством забележио Михаило Солунски.[59]

Рашки жупан је веома кратко мировао. Повољна прилика за нову борбу указала му се 1153. године. Наиме, тада је нови угарско-византијски сукоб био на помолу. Да би спречио продор непријатеља са севера цар Манојло је кренуо уобичајеним путем ка Дунаву, али су га угарски посланици пресрели у Софији, где је убрзо утаначен мир. Са већ припремљеном војском упутио се тада против српског жупана. Цар му је нарочито замерао због веза које је имао са Угрима. До борбе том приликом изгледа ипак није дошло. Пред непосредном опасношћу војне интервенције, Урош се потчинио Манојлу, признао његова врховна права и обавезао се да „раскине уговор" са Хунима (Угрима).[60] Још један покушај осамостаљивања Рашке је пропао.

Цар Манојло је исте године (1153) имао и других тешкоћа на Балкану. Он је своме сроднику Андронику Комнину поверио на управу важну пограничну област према Угарској. Она је обухватила Браничево, по Кинаму Ниш, а по Хонијату и Београд.[61] Биле су то три најважније византијске тврђаве које су штитиле Моравску долину и пречиле пут непријатељима са севера. Андроник је искористио могућности које су му изненада пружене. Одмах је ступио у преговоре са угарским краљем тражећи помоћ у борби против цара Манојла. Нудио је тада краљу Гези II, у случају повољног исхода припремане акције, управо област која му је била поверена. У истом циљу упутио је своје посланике и немачком владару Фридриху I Барбароси.

---

[58] Cinn. 103—113; Chon. 121—123. Уп. тачан опис догађаја код *К. Јиречека,* Историја I, 142—143.

[59] Cinn. 113; W. Regel, Fontes I, 143. Покоравање Срба (Далмата) помиње се и у делу једног анонимног песника XII века, сачуваном у млетачком кодексу из XIII века: *S. Lampros*, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911), 148—150; уп. *С. Шестаков,* Заметки к стихотворениям codicis Marciani gr. 524, В. В. XXIV (1923—26), 46—47.

[60] Chon. 132. Исто код Th. Skutariota, Σύνοψις χρονική, ed. *K. N. Sathas.* MB VII, 242.

[61] Cinn. 124; Chon. 133.

При томе је своју замисао вешто прикривао. Савезнике је тајно окупљао припремајући одлучујући напад на Манојла. Ниједан извор не помиње да је Андроник тражио помоћ Срба, или било шта са њима преговарао. Међутим, Андроникова делатност у поменутој области, у суседству Рашке, помоћ коју је тражио у Угарској, на двору необично блиском Урошу II (то је доба када је бан Белош на врхунцу моћи у Угарској), све то говори да планови Андроникови нису могли остати непознати рашком жупану. И не само то. Подривајући углед цара Манојла он је несумњиво олакшао борбу и других непријатеља Царства. Ако и нема потврде за постојање директних веза између Андроникове делатности и Урошеве политике, изгледа врло вероватно да је рашком жупану она добро дошла.

Унутрашње прилике у Рашкој су веома мало познате. Оне нису занимале писце савременике. Једино Теодор Продром помиње несложне жупане у Србији који се не покоравају власти великог жупана.[62] Међусобни сукоби нису мимоишли ни породицу Уроша II. Појединости његове борбе са братом Десом нису познате, забележен је само њен резултат: Уроша II су збацили са власти брат Деса односно његове присталице, изгледа уз помоћ Угара.[63] Пошто су извршиоци преврата страховали од царевог гнева, како то тврди Кинам, очигледно је да је Урош II *тада* уживао Манојлову подршку.

Међутим, иако се наводи да је Деса у борби за власт имао ослонца у Угарској, било би погрешно њега прогласити угарским човеком, а Уроша — византијским штићеником. И Урош и Деса били су и једно и друго у свом животу. Манојло је у више наврата Урошу пребацивао савез са Угрима (1150; 1153), али га је и прихватао као свог вазала (1146; 1153; 1155). Следећи рашки жупан Деса шездесетих година XII века водио је исту политику: њега је Манојло довео на власт да би га убрзо оптужио због веза са Угрима и затворио.[64]

Дакле, борећи се за самосталност Рашке жупани (Урош II и касније Деса) прихватали су тренутне прилике и опредељивали се према њима, кад год су могли противу Византије, јер је она гушила њихову самосталност, Угарска још не. Водили су исту политику као и Стефан Немања, само ју је он довео до циља. Међутим, услови у којима је Урош II ратовао против Византије били су много друкчији од оних у доба Немање, много неповољнији. Византија је у доба Комнина од краја XI века до 1180. године била у успону. Она је у потпуности контролисала прилике на Балканском полуострву. И не само то. Она је у време Манојла Комнина и Угарској диктирала политику у великој мери. Рашка се у таквим приликама није могла осамосталити. Тек наглим опадањем Византије после 1180. године створени су услови за то. Немања их је искористио. Сада је, међутим, јасније како је до тога дошло. Урош II је на том путу дао свој пуни допринос.

---

[62] *I. Rácz*, Bizánci költemények 32—33, стихови 301—356.
[63] W. Regel, Fontes I, 163—164; Cinn. 113.
[64] Cinn. 204; 212—214.

JOVANKA KALIĆ

L'ARCHIJOUPAN SERBE UROŠ II

Résumé

Les données touchant le personnage et l'activité d'Uroš II peuvent être trouvées dans des sources de différente valeur, telles que les ouvrages de Jean Kinnamos et Nikétas Choniatès, les écrits des orateurs byzantins du XIIe siècle, ou le texte de la chronique du Prêtre de Dioclée, les sources hongroises, allemandes et russes.

L'ouvrage comprend trois parties: la première est consacrée aux relations familiales d'Uroš II, la seconde aux problèmes chronologiques de son gouvernement tandis que la dernière traite sa politique.

Le joupan serbe Uroš I avait trois fils et une fille. Ce furent Uroš II, Dessa, Beloš et Hélène. Hélène épousa Béla II l'Aveugle, fils d'Almos et devint ainsi reine de Hongrie, à la mort d'Etienne II. Pendant le règne de Béla II (1131—1141) et plus tard, pendant la minorité de Geisa II (1141—1162) un rôle important fut joué à la cour de Hongrie par Beloš qui obtint les plus hautes charges (du ban, de palatin). Uroš II a resseré à cette époque des relations très étroites avec la cour hongroise. Cela ne représentait pas une nouvelle politique, car ses bases furent tracées encore du temps d'Uroš I, mais au milieu du XIIe siècle elle a été élargie et a donné des résultats très évidents au cours des luttes byzantino-serbes en 1149 et 1150. La Rascie et la Hongrie avaient un but commun: le combat contre Byzance, c'est-à-dire contre sa domination sur les Balkans.

Au fond, une analyse détaillée des textes de Kinnamos et de Choniatès démontre qu'Uroš II a commencé la lutte célèbre contre les Byzantins en 1149 et 1150. L'auteur constate aussi qu'il a dû être au pouvoir déjà durant les années précédant ces événements. C'est-à-dire, au moment où il fut contraint de reconnaître l'autorité du basileus en automne 1150, il s'engagea de nouveau à fournir des auxiliaires à l'armée byzantine: κἂν μὲν ἐπὶ τὴν ἑσπέραν στρατεύοιε, σὺν δισχιλίοις ἕπεσθαι ὡμολόγει, πολεμοῦσί γε μὴν ἐπὶ τῆς 'Ασίας πρὸς οἷς τὸ πρότερον εἰώθει τριακοσίοις καὶ διακοσίους ἤδη προσεπιπέμπειν (Cinn. 113. 3—6). Comme on le sait déjà, Manuel Comnène entreprit l'expédition contre les Musulmans en 1146. Étant donné que c'était la seule grande expédition en Asie avant 1150, il est évident qu'à ce moment Uroš a été forcé à remplir des obligations militaires. Cela veut dire qu'il avait en même temps le pouvoir en Rascie et était vassal du basileus byzantin.

Du conflit qu'avait Uroš avec Dessa témoignent Kinnamos, Michel de Thessalonique et Théodore Prodromos. L'auteur constate que les données des orateurs correspondent, au fond, à la description des événements, donnée par Kinnamos. Michel de Thessalonique mentionne que les Serbes ont détrôné le joupan inauguré par Manuel (Uroš II) et ont accepté celui qui fut le protégé des Hongrois (Dessa, note 35). Ce discours concerne évidemment les événements de l'année 1155, car l'orateur

précise que quatre ans sont passé du temps où le basileus a emmené avec lui des milliers de prisonniers de la Hongrie (note 37). L'auteur conclut aussi que Manuel n'avait durant la guerre byzantino-hongroise *qu'une seule fois* un grand nombre de prisonniers de la Hongrie, en 1151, comme le témoignent également Kinnamos et Choniatès (note 38). Donc, le conflit entre Uroš et Dessa doit être fixé dans l'année 1155. Le changement sur le trône de Rascie se situe entre les année 1155 et 1162.

Par sa politique d'émancipation de Byzance qu'il a menée, Uroš II a été le precurseur direct d'Etienne Némania. C'est à présent que nous sommes certains qu'il gouvernait en Rascie une dizaine d'années au moins (1146—1156). Il fut vassal du basileus Manuel mais il profita de toute situation favorable pour amorcer une lutte contre lui. Il n'a obéi que contraint et forcé. Il a cherché des alliés parmi ses voisins, en premier lieu parmi les Hongrois. Il s'est servi de leur aide à plusieurs reprises. Mais sa lutte contre Byzance n'a pas donné des effets voulus. L'empire des Comnènes fut assez puissant pour pouvoir étouffer toutes ses actions, ainsi que celles qui leur ressemblaient sur le territoire balkanique. Ce n'était qu'après le changement de la situation à Byzance qu'Etienne Némania a pu ressusciter l'ancienne politique des joupans serbes.

GEORG OSTROGORSKY

DIE PRONOIA UNTER DEN KOMNENEN

Vor nahezu zwanzig Jahren veröffentlichte ich über die Pronoia eine Schrift, in der ich die Entwicklung dieser Institution in Byzanz und in den südslavischen Ländern zu klären suchte.[1] Die bis dahin äusserst dürftige Literatur zu der Frage[2] ist seither erheblich angewachsen. Ausser in einer Anzahl von ausführlichen Besprechungen meiner Schrift[3], wurde das Problem in jüngster Zeit mehrfach sei es in speziellen Abhandlungen untersucht oder in Arbeiten verwandten Inhalts mit behandelt. Dabei wurden begreiflicherweise auch Einwände gegen gewisse meiner Auffassungen erhoben. Manche dieser Einwände scheinen mir durchaus zutreffend, manche andere dagegen verfehlt zu sein. So halte ich es denn für nützlich, zu den aufgeworfenen Fragen Stellung zu nehmen. Besonders liegt es mir daran, auf die stichhaltigen Bemerkungen hinzuweisen und somit die Punkte hervorzuheben, in denen ich meine einstigen Ansichten berichtigen zu müssen glaube. Es

---

[1] *Г. Острогорски,* Пронија, Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Посебна издања Виз. Института, I, Београд 1951 (weiterhin: Pronija). Übersetzung ins Französische: *G. Ostrogorskij,* Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, p. 1—257 (weiterhin: Féodalité).

[2] Neben den Abhandlungen von Majkov, Makušev und St. Novaković über die Pronoia in Serbien *(А. А. Майков,* Что такое прония в древней Сербии, Чтения в Имп. общ. ист. и древн. росс. 1868, I, 227—32; *В. Макушев,* О пронии в древней Сербии, ЖМНПр. 175, 1874, 1—20; *Ст. Новаковић,* Пронијари и баштиници, Глас 1, 1886, 1—102), beschränkt sich die ältere Literatur zur Pronoia in Byzanz auf die Abhandlung Uspenskijs über die Bedeutung der byzantinischen und der südslavischen Pronoia *(Ф. И. Успенский,* Значение византийской и южнославянской пронии, Зборник В. И. Ламанского, St. Petersburg 1883, 1—32) und ein der Pronoia-Frage gewidmetes Kapitel in Mutafčievs Schrift über die Soldaten und Soldatengüter in Byzanz im 13.-14. Jahrhundert *(П. Мутафчиев,* Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в., Списание на Бълг. Акад. на науките 27, 1923, 37—61).

[3] Vgl. besonders *H. Grégoire et M. Lascaris,* Byzantion 21 (1951) 223—30; *M. Lascaris,* Cinq notes à la Πρόνοια de M. Ostrogorski, ibid. 265—74; *V. Čubrilović,* Ist. časopis 3 (1952) 180—207; N. Filipović, Godišnjak Ist. društva Bosne i Hercegovine 4 (1952) 287—93; *I. Ševčenko,* The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S. 4 (1952) 448—59. S. auch die Besprechung der französischen Ausgabe von *А. П. Каждан.* Виз. Врем 10 (1956) 218—28.

scheint mir aber nötig, auch auf die gegen meine Auffassungen vorgebrachten Ausstellungen einzugehen, die meines Erachtens auf Fehlurteiln aufbauen und die Wissenschaft auf Abwege führen können. Da sowohl die zu positiven als auch die zu negativen Ergebnissen führenden kritischen Betrachtungen, um die es sich handelt, vor allem die Anfangsperiode des Pronoiawesens betreffen, so werden wir uns hier gleichfalls in der Hauptsache mit dieser Periode zu befassen haben.

Die wichtigste Berichtigung betrifft die Deutung jener Quellenangabe, die ich als die älteste Nachricht über die Pronoia in Byzanz angesprochen hatte. Es handelt sich um die von Skylitzes continuatus verzeichnete (und von Zonaras wiederholte) Nachricht, dass Kaiser Konstantin IX. Monomachos (1042—1055) seinem ersten Minister Konstantin Leichudes die Manganen als Pronoia verliehen habe.[4] Nun hat aber Hélène Ahrweiler richtig gesehen, dass es sich hier nicht um die Pronoia im eigentlichen Sinne handelt, sondern vielmehr um das im 11. Jahrhundert stark verbreitete Charistikarierwesen, wonach Klöster und andere Einrichtungen einflussreichen Persönlichkeiten zur Fürsorge und Nutzniessung verliehen wurden; bezeichnete man doch auch eine solche Fürsorge als πρόνοια im ursprünglichen, allgemeinen Sinne des Wortes.[5] Freilich betonte auch ich die Ähnlichkeit der Vergebung des Manganen-Klosters an Leichudes mit dem damals üblichen Charistikariat, glaubte aber dennoch mich für die Annahme entscheiden zu müssen, dass es sich schon hier um eine Pronoiaverleihung handle.[6]

Die Revidierung dieser Auffassung ist nicht allein für die Frage der Entstehungszeit des Pronoia-Systems wichtig. Die Nachricht über die „Pronoia" des Leichudes hatte starken Einfluss auf Mutafčievs These, dass Pronoiaverleihungen mit der Pflicht zum Militärdienst grundsätzlich nicht zu tun hatten.[7] Dem gegenüber betonte ich zwar

---

[4] Skylitzes-Kedr. II, 645. 1. Zonaras III, 670. 7.

[5] *H. Glykatzi-Ahrweiler,* La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles, Actes du XIIe Congrès Intern. d'Etudes byz., Ochride 1961, II (Belgrade 1964) 108 und besonders Charisticariat et autres formes d'attribution de donations pieuses aux Xe—XIe siècles, Zbornik radova Viz. inst. 10 (1967) 10 u. 25. Nach dem ersten Aufsatz handelte es sich um das Manganen-Kuratorium, nach dem zweiten, was richtiger zu sein scheint, um das von Konstantin Monomachos gegründete Manganen-Kloster. Über dieses berühmte Kloster vgl. *R. Janin,* La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, t. III: Les églises et les monastères, Paris 1953, 75ff. *А. П. Каждан,* Аграрные отношения в Византии, XIII—XIVвв., Moskau 1952, 212ff. glaubt, dass es sich um das Manganen-Kuratorium handle, und schliesst mit der Behauptung, dass der Begriff πρόνοια mehrdeutig sei und verschiedene Institutionen bedeute; vgl. auch die Bemerkungen *desselben* in *Viz. Vrem.* 10 (1956) 226. *A. Hohlweg,* der in einem nachstehend (Anm. 14) zu zitierenden Aufsatz die Frage wiederaufnimmt und die Nachrichten über die Verleihung der Manganen an Leichudes mit grösster Ausführlichkeit bespricht, schliesst sich der These von H. Ahrweiler an, dass es sich dabei um ein Charistikariat handelt.

[6] Pronija, 13 f.; Féodalité, 20 ff. Vgl. auch Geschichte des byzantinischen Staates[3], München 1963, 273, Anm. 2.

[7] *Mutafčiev,* a. a. O. 42.

nachdrücklich, dass der Militärdienst seit der Komnenenzeit zum Wesen der Pronoia-Ordnung gehörte, glaubte aber mit Rücksicht auf die Nachricht über die Manganen-Pronoia des Leichudes in der Entwicklung dieser Ordnung ein Anfangsstadium annehmen zu müssen, in welchem ihr — unter der Herrschaft des Ziviladels — noch keine militärische Bedeutung zukam.

Steht nun aber fest, dass die Nachricht der Chronisten über die Verleihung der Manganen an Leichudes mit der eigentlichen Pronoia noch nichts zu tun hatte, so erübrigt sich auch die Voraussetzung, dass dem Aufkommen des Pronoia-Systems unter den Komnenen die Vorstufe einer anders gearteten vorkomnenischen Pronoia vorangegangen sei. Für die vorkomnenische Zeit konnten nämlich, neben den besprochenen Nachrichten des Skylitzes continuatus und des Zonaras nur noch zwei weitere Quellenangaben in Anspruch genommen werden, die schon Uspenskij mit der Pronoia in Verbindung gebracht hatte[8]: 1. die Nachricht des Michael Attaleiates, dass der Logothet Nikephoritzes, der allmächtige Günstling Michaels VII. Dukas (1071—1078), gegen Bestechung nach Gutdünken Ehrentitel und Pronoiai verteilte[9]; 2. die Überschrift einer nicht erhaltenen Verordnung desselben Kaisers, nach der Verleihungen eines Kastron nur für die Lebensdauer des Empfängers Gültigkeit haben sollten.[10] Mit dieser letzteren Angabe hat sich kürzlich N. Oikonomides eigenst befasst. Er stellte eine Anzahl zeitgenössischer Nachrichten über Verleihungen von Festungen zusammen und konnte zeigen, dass solche Verleihungen weder mit dem Pronoiawesen noch mit dem Charistikariat in Verbindung zu bringen sind.[11] Bleibt die Nachricht des Attaleiates über die Gewährung von Würden und Pronoiai durch den Logotheten Nikephoritzes. Als alleinige Stütze für die Annahme der Pronoia-Ordnung unter der Herrschaft des Ziviladels reicht diese flüchtig hingeworfene Mitteilung gewiss nicht aus. Zudem wendet Attaleiates den Ausdruck πρόνοια in seinem Typikon notorisch auf das Charistikariat an.[12] Darauf wies ich übrigens bereits in meiner Pronoia-Schrift hin, und es wäre besser gewesen, wäre ich bei dieser Feststellung stehen geblieben und nicht behauptet hätte, dass die Nachricht im Geschichtswerk des Attaleiates dennoch 'das Pronoia-System im Auge habe, „als dieses System im Anfangsstadium seiner Entwicklung noch nicht an die Pflicht zum Militärdienst gebunden war".[13]

Weder die Annahme, dass die Pronoia-Ordnung zunächst keine militärischen Zielsetzungen gehabt, noch auch die Voraussetzung, dass sie vor der Komnenenzeit überhaupt bestanden habe, lässt sich, wie ich heute sehe, aus den Quellen hinreichend begründen und ist also aufzugeben.

[8] *Uspenskij*, a. a. O. 5. *Ostrogorski*, Pronija, 14 ff.; Féodalité, 22. ff.

[9] M Attaleiates, p. 200. 22: καὶ τὰς τιμὰς και προνοίας οἷς ἐβούλετο χαριζόμενος διὰ λημμάτων οὐχὶ μικρῶν.

[10] *Zepos*, Jus graecoromanum I, 282.

[11] *N. Oikonomides*, The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century, Polychronion (Festschrift F. Dölger), Heidelberg 1966, 413 ff.

[12] K. Sathas, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη I (1872) 44. 5.

[13] Pronija, 15; Féodalité, 23.

*

Indessen suchen einige neuere Arbeiten wenn nich das Bestehen, so doch die Bedeutung des Pronoiawesens selbst für die Komnenenzeit in Abrede zu stellen. Typisch ist in dieser Hinsicht ein kürzlich von A. Hohlweg veröffentlichter Aufsatz.[14] Sein Verfasser wird nicht müde zu wiederholen, dass die Quellenangaben über die Pronoia für die Komnenenzeit sehr spärlich sind, womit er uns aber gewiss nichts neues sagt. Entscheidend ist indessen nicht die Zahl, sondern die Bedeutung und die Beweiskraft der Angaben. Nach einer sehr breit angelegten Erörterung (S. 299—305) des bekannten Berichtes des Niketas Choniates über die militärischen Massnahmen Kaiser Manuels I. räumt übrigens Hohlweg auch selbst ein, dass man „mit der gebotenen Vorsicht" annehmen dürfe, dass Niketas hier „die Pronoia beschreibt".[15] Doch sind auch alle seine Ausführungen zu den sonstigen Quellenangaben, sowie die Schlussbemerkungen am Ende seines wortreichen polemischen Aufsatzes dazu angetan, den Eindruck zu erwecken, dass über die Pronoia im 12. Jahrhundert im Grunde nichts bestimmtes bekannt sei, dass sichere Angaben erst für die Zeit Manuels I. vorhanden seien, aber auch diese seltenen „ernst zunehmenden Belegstellen" so wenig ergäben, dass sowohl der Zweck der Pronoia-Ordnung als auch die soziale Stellung der Pronoiare völlig unklar bleibe.[16]

Einem ähnlichen Skeptizismus huldigt auch eine im übrigen sehr gelehrte und inhaltsreiche Abhandlung von Paul Lemerle.[17] Der hervorragende französische Byzantinist zweifelt natürlich keinen Augenblick daran, dass der Bericht des Choniates über die militärischen Massnahmen Manuels I. die Pronoia im Auge hat. Aber es liegt ihm daran zu zeigen, dass diese Einrichtung selbst in Manuls Zeiten nicht von grösserem Belang gewesen sei und nur ja nicht zu einer Schaffung von Militärlehen (*de fiefs militaires*, vom Verfasser selbst durch Kursivdruck hervorgehoben) noch zu einer Feudalisierung des Militärwesens (*une féodalité militaire*, gleichfalls Kursivdruck des Verfassers) geführt habe.[18] Es fragt sich, wie weit diese betonten Vorbehalte und negativen Schlüsse in den Mitteilungen des Choniates und den verfügbaren Angaben der zeitgenössischen Urkunden eine Bestätigung finden.

Nehmen wir zunächst den bekannten Passus des Choniates noch einmal unter die Lupe. Es ist überflüssig, seine umfangreichen, rhe-

---

[14] *A. Hohlweg*, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, B. Z. 60 (1967) 288 — 308.

[15] *Hohlweg*, a. a. O.304.

[16] *Hohlweg*, a. a. O. 308. Vgl. auch die Dissertation *desselben*, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, München 1965, wo sich auf S. 82—93 ein Abschnitt über die Pronoia findet, der zwar erheblich zurückhaltender ist, im Grunde aber schon die gleiche Tendenz zeigt und, wie *H. Ahrweiler* in einer Besprechung in B. Z. 60 (1967) 118 anmerkt, recht konfus ist (reste assez confus).

[17] *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époqe des Comnènes, Cahiers de civilisation médiévale 2 (1959) 265—281.

[18] *Lemerle*, a. a. O., besonders S. 280.

torisch schwungvollen Ausführungen und Anklagen mit all ihren Gefühlsausbrüchen und offensichtlichen Übertreibungen nochmals in allen Einzelheiten in Erinnerung zu rufen. Sie sind schon oft ausführlich wiedererzählt, mehrfach auch in extenso übersetzt worden.[19] Fassen wir die sachlich wichtigsten Punkte ins Auge.

1. Choniates wirft Kaiser Manuel vor, er habe den üblichen Soldatensold in der Staatskasse zurückgehalten, die Gelüste des Heeres aber durch die *sogenannten Schenkungen von Paroiken* (ταῖς λεγομέναις τῶν παροίκων δωρεαῖς) befriedigt.[20]

2. Dabei bediente sich Manuel einer Einrichtung, die *seine Vorgänger erfunden hatten* (ἔργῳ καταχρησάμενος παρὰ τῶν πρώην ἐφευρημένῳ βασιλέων); doch machten diese von ihr nur selten Gebrauch und lediglich zwecks Entlohnung besonders verdienter Krieger.

Die allzu ausgiebige Anwendung dieser Einrichtung durch Kaiser Manuel hatte nach Niketas die düstersten Folgen, denn dies untergrub, wie er mit rhetorischer Überschwenglichkeit darlegt, die Kampflust jener tapfersten Krieger und verschlechterte überdies die Lage der Einwohner der Provinzen, die vormals nur dem Staate gezinst, nun aber schwerstens unter der Habsucht der Soldaten zu leiden hatten. Die Folge war, dass jeder Soldat werden wollte. Armselige Handwerker — Schneider, Stallknechte, Maurer, Schmiede — alle eilten zu den Werbern und wurden von diesen gegen Bestechung ohne jegliche Prüfung ins Heer eingereiht.[21]

---

[19] Cf. N. Choniates, 272.3—274.7. Ausser in der lateinischen Übersetzung von Hieronymus Wolf, die auch im Bonner Corpus übernommen wurde, und in den Gesamtübersetzungen des Geschichtswerkes des Choniates ins Russische (Ausgabe der Petersburger Духовная академия, St. Petersburg 1860, 269ff.) und ins Deutsche (übers. F. Gabler, in: Byz. Geschichtsschreiber, VII, Graz-Wien-Köln 1958, 258f.) findet sich eine Übersetzung des in Frage stehenden Abschnitts ins Bulgarische bei *Mutafčiev,* a. a. O. 47f. und ins Französische bei *Lemerle,* a. a. O. 272f. Grössere Auszüge auch in meiner Pronija, 18; Féodalité, 28f.

[20] Der klassizistisch geschulte Niketas lässt sich nicht dazu herab, das Wort πρόνοια in seiner neuen Bedeutung zu verwenden, er zieht statt dessen den Ausdruck δωρεαὶ τῶν παροίκων vor, was übrigens auch ein terminus technicus ist: vgl. die Novelle Manuels I. von 1148, in: *Zepos* I, 377.

[21] Dieser Passus — ein Meisterstück rhetorisch geschickter, lebhafter und eindrucksvoller Schilderung — ist besonders häufig angeführt und auch für das Problem der Pronoia in Anspruch genommen worden. In Wirklichkeit hat er damit sachlich nichts zu tun. Auf den feurigen Protest gegen die Weitherzigkeit der unter Manuel vorgenommenen Pronoiaverleihungen lässt Niketas einen ebenso feurigen Protest gegen die Wahllosigkeit bei der Söldneranwerbung folgen und wirft in polemischem Eifer diese zwei durchaus verschiedenen Dinge durcheinander. Die Handwerker, von denen Niketas spricht, konnten bestenfalls als Söldner eingereiht werden (die Urkunden dieser Epoche unterscheiden einheimische und ausländische Söldner, die 'Ρωμαῖοι und die ἐθνικοί· vgl. z. B. die Chrysobulle Alexios' I. Komnenos in Actes de Lavra, Nr. 37. 35; 41. 33). Ganz gewiss konnten sie nicht Pronoiare und Inhaber von Paroiken werden, wie auch gewiss ist, dass Pronoiagüter nicht etwa einfach von Werbern vergeben, sondern jeweils durch kaiserliche Urkunden verliehen wurden, was übrigens Choniates, wie wir gleich sehen werden, anschliessend selbst hervorhebt und damit zu seinem eigentlichen Thema, den Pronoiaverleihungen, zurückkehrt.

3. Den Stratioten wurden *durch kaiserliche Urkunden* (βασιλικοῖς γράμμασι) *kultivierte Bodenflächen und fruchtbare Äcker zugewiesen, sowie Rhomäer* (sc. Paroiken), *welche ihnen die Steurn entrichteten* und wie Knechte dienen mussten. Es kam vor, wie Niketas mit besonderer Entrüstung hinzufügt, dass ein „achtunggebietender" Rhomäer seine Steuern einem „halbbarbarischen Kerl" bezahlen musste, wiewohl dieser von einer Schlachtordnung nichts ahnte und der Rhomäer im Vergleich zu ihm ein Achylles zu sein schien.

Die wortreiche, rhetorisch schwungvolle, keine Übertreibung scheuende Schilderung gipfelt in der grimmigen Feststellung, das traurige Schicksal der rhomäischen Provinzen entspreche denn auch diesem Misstand im Heere: die einen seien vor unseren Augen von den Feinden ausgeplündert und ihrer Gewalt unterworfen, die anderen von unseren eigenen Leuten wie Feindesland zerstört und verwüstet. Als würdiger Abschluss folgt dann eine lange hochpathetische Wehklage. Sie hebt mit den Worten an: „Wie lange noch, Herr, willst Du Deines Volkes vergessen und Dein Angesicht von uns abwenden? Wie lange noch wirst du Deinem Zorn freien Lauf lassen?..." (übers. F. Galber, S. 259).

Einen grösseren Teil dieser Schilderung nahm Theodor Skutariotes in seine Chronik auf, indem er sich, wie auch an vielen sonstigen Stellen, fast wörtlich an den Text des Choniaten hielt, hie und da aber gewisse Kürzungen vornahm.[22] Zu dem Passus, an dem von der „Schenkung der Paroiken" die Rede ist, bringt eine Marginal-Notiz in der Handschrift der Skutariotes-Chronik die Erläuterung: περὶ στρατιωτικῶν προνοιῶν. Was manchen modernen Forchern nicht genügend deutlich zu sein scheint, war also dem Autor dieser Marginal-Notiz vorzüglich klar. Fürwahr konnte er das, worauf es ankam, nicht treffender und prägnanter ausdrücken als er das tat, indem er den in der klassizistisch manirierten Schilderung des Choniates-Textes schamhaft unterdrückten terminus *Pronoia* anführte und dazu präzisierend das Attribut *stratiotisch* setzte.

In der Tat berichtet der Choniates-Text eben über Pronoiaverleihungen an Stratioten, und zwar bringt er darüber sehr wertvolle Angaben, die zu den ältesten verfügbaren Nachrichten über das Pronoiawesen gehören und in ihrem Kern durhaus glaubwürdig sind. Aber wohlgemerkt: nur in ihrem Kern, denn wir dürfen gewiss nicht allem Glauben schenken, was uns Niketas vorsetzt, und etwa aus der schönen Erzählung über die Anwerbung der ärmsten Handwerker den Schluss ziehen, dass Pronoiagüter an Vertreter des „städtischen Proletariats" (prolétariat urbain) vergeben wurden.[23] Da ihm das Pronoia-System

[22] K. Sathas, a. a. O. VII (1894) 301. 14—27 (= N. Choniates, 272. 3—273. 3, mit kleineren Kürzungen).

[23] Vgl. *Lemerle,* a. a. O. 280. Die Abhandlung schliesst auch mit den Worten: »Nous avons affaire, si l'on ose dire, à une pronoia de prolétaires« (ebenda). *Hohlweg,* a. a. O. 308, Anm. 95 glaubt sogar zu wissen, »dass die Gewerbetreibenden, von denen Niketas spricht ... a priori damit rechneten bzw. darauf hinarbeiteten, ihre neuen Einnahmen (sc. von den angeblich empfangenen Pronoiagütern) als erblich übertragen zu bekommen«. S. dagegen vorstehend, Anm. 21.

verwerflich erscheint und da er in seinem rhetorishen Eifer kein Mass weiss, lässt sich Niketas nur allzu leicht zu gehässigem Karikieren und zu krassen Übertreibungen hinreissen.

Dagegen haben wir nicht den geringsten Grund seinen Angaben darüber zu misstrauen, dass Pronoialehen an Stratioten verliehen und dass dem Pronoiar auf Grund einer kaiserlichen Urkunde Landbesitz und zinsbare Paroiken zugewiesen wurden, zumal das durch andere Quellen vollauf bestätigt wird.[24] Desgleichen haben wir keinen Grund an der Richtigkeit seiner Mitteilung zu zweifeln, dass die Pronoia-Ordnung schon unter den Vorgängern Manuels bestanden hatte. Sie verdient umso mehr Vetrauen, als seine gegen Manuel grichteten Beschuldigungen ja noch eindrucksvoller wären, hätte er die Erfindung der ihm verhassten Einrichtung diesem Kaiser zur Last legen können. Freilich behauptet er, um eben der Anklage gegen Manuel grösseres Gewicht zu geben, dass Manuels Vorgänger Pronoialehen angeblich nur in Ausnahmefällen gewährten. Aber so gewiss es auch immer ist, dass diese Behauptung tendenziös überspitzt ist, so scheint es doch durchaus glaubhaft zu sein, dass die erhöhten militärischen Erfordernisse in der Zeit Manuels I. tatsächlich eine erhebliche Mehrung der Pronoiaverlieihungen mit sich brachten.[25] Bei aller Überspitzung und rhetorischer Ausschmückung scheinen also die Darlegungen des Choniates auch in diesem Punkt einen richtigen Kern zu haben.

Unter den wenigen sicheren Nachrichten, die sich über die Pronoia der Komnenenzeit in den uns heute vefügbaren zeitgenössischen Dokumenten finden, sind die Angaben einer Urkunde des Dux von Thessalonike Johannes Kontostephanos vom November 1162 besonders aufschlussreich.[26] Zwischen diesen Angaben und den Mitteilungen des Choniates, soweit man diese sinngemäss interpretiert und ihren sachlichen Kern der rhetorischen Umhüllung entkleidet, besteht kein Widerspruch.

Im Hinblick auf die ausnehmend grosse Bedeutung dieser Urkunde habe ich ihren Inhalt in meiner Pronoia-Schrift sehr ausführlich wiedergegeben[27] und kann mich hier auf das notwendigste beschränken. Die Urkunde des Johannes Kontostephanos zeigt uns die Lavra des hl. Athanasios in langwierigen Streitigkeiten mit Stratioten, die in der Nähe eines Lavra-Besitztums ein Gut als Pronoia besassen. Als Dux von Thessalonike hatte J. Kontostephanos im März 1162 vom Kaiser den Befehl erhalten, den Streit beizulegen, in dem die Lavra mit Pankratios Anemas wegen eines Grundstücks und einiger Paroiken lag. Indessen

[24] Vgl. insbesondere die von Uspenskij bekannt gemachte und von Oikonomides neuerdings veröffentlichte und ausführlich kommentierte Formel der Verleihung von Paroiken an Pronoiare: *Ф. И. Успенский*, Византийские землемеры, Труды VI археол. съезда 1884 г., II (Odessa 1888) 334—335; *N. Oikonomidès*, Contribution à l'étude de la pronoia au XIII° siècle. Une formule d'attribution de parèques à un pronoiaire, REB 22 (1964) 158—175.

[25] Vgl. *H. Arhweiler*, Byzance et la mer, Paris 1966, 219, deren Bemerkungen über die Pronoia in der Komnenenzeit (S. 213—222) auch sonst Beachtung verdienen.

[26] Actes de Lavra, ed. G. Rouillard et P. Collomp, Nr. 57, S. 158—163.

[27] Pronija, 20—24; Féodalité, 32—37.

zeigte die Untersuchung, dass die Lavra schon früher einen ähnlichen Streit mit drei Stratioten hatte: dem Romanos Rendinos und den Brüdern Theotimos und Leon Lukites, die vor Pankratios Anemas dasselbe — Archontochorion genannte — Gut als Pronoia besassen. Die Mönche legten nämlich ein Schriftstück — eine πρᾶξις ἔγγραφος — vor, das Xiphilinos, Logariast des Dux und Praktors von Strymon und Thessalonike, seinerzeit in dieser Angelegenheit ausgestellt hatte.

Die Einzelheiten dieser Streitigkeiten und ihrer Beilegung brauchen uns hier nicht zu beschäftligen. Wichtig ist dagegen hervorzuheben, dass laut den Angaben unserer Urkunde sowohl Pankratios Anemas als auch dessen Vorgänger ihr Gut (προάστειον) als Pronoia (εἰς πρόνοιαν) besassen und dass diese wiederholt als Stratioten bezeichnet werden, d. h. dass schon hier, wie in zahlreichen späteren Dokumenten, die eigentliche Bezeichnung für den Pronoia-Bezitzer στρατιώτης lautet. Die Pronoiare, die wir kennen lernen, waren also Krieger, und das führt zum natürlichen Schluss, dass sie ihre Pronoialehen unter der Verpflichtung zum Heeresdienst hielten, wie das in späteren Urkunden wiederum des öfteren ausdrücklich betont wird.[28]

Die Urkunde des J. Kontostephanos zeigt zudem in unmissverständlicher Weise, dass die erwähnten Pronoiare tatsächlich Besitzer des ihnen als Pronoia verliehenen Landes und Herren der zugehörigen Paroiken waren. Das muss betont werden, weil die Ansicht vertreten wurde, dass die Pronoia-Verleihungen — ursprünglich wenigstens — nur eine Übertragung der Steuereinkünfte, nicht aber auch eine tatsächliche Zuweisung des entsprechenden Landbesitzes bedeutete.[29] Dass der Pronoiar nicht nur die Einkünfte des ihm verliehenen Landes genoss, sondem auch dieses Land selbst übernahm und als Herr und Gebieter seiner Paroiken auftrat, ergibt sich ganz eindeutig aus zahlreichen Quellen, die schon in meiner Pronoia-Schrift herangezogen worden sind, und nicht zulezt auch aus den Mitteilungen des Choniates, der ja, wie wir gesehen haben, ausdrücklich angibt, dass den Pronoiaren durch kaiserliche Urkunden Ackerländer sowie zinsbare und dienstpflichtige Hintersassen zugewiesen wurden.

[28] Dagegen bemerkt *Hohlweg, a. a. O. 306:* »Nirgends steht ein Wort davon, dass Pankratios Anemas auf Grund seiner Pronoia zu irgendwelchen militärischen Dienstleistungen verpflichtet gewesen wäre, und auch von seinen Vorgängern erfahren wir nichts dergleichen«. Ja, wenn auch das noch gesagt wäre, dann hätte man wirklich nicht mehr worüber zu diskutieren. Es ist nur nicht recht verständlich, wie Hohlweg erwartet haben will, dass eine Urkunde, die den Streit eines Pronoiars mit einem Kloster wegen eines Grundstücks und einiger Paroiken beizulegen hatte, uns über die Dienstverpflichtungen dieses Pronoiars und seiner Vorgänger der Staatsgewalt gegenüber unterrichte.

[29] Vgl. insbesondere *А. П. Каждан,* Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., Moskau 1952, 216; Виз. Врем. 10 (1956) 228 und Formen des bedingten Eigentums in Byzanz während des X—XII. Jahrhunderts, Byz.—Neugr. Jahrb. 19 (1966) 217 ff. Ähnlich schon *P. Charanis,* The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers 4 (1948) 88 und *F. Dölger,* Die Frage des Grundeigentums in Byzanz (1933), in: Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953 (Neudruck Darmstadt 1964) 227.

Sehr bedeutsam ist ferner, dass die Urkunde von 1162 Aufschluss über die soziale Stellung der in ihr erwähnten Pronoiare bietet. Sie gehören dem Adel, und zwar allem Anschein nach dem Kleinadel an. Sie tragen alle Familiennamen, und Pankratios Anemas, der einzige unter ihnen, der zur Zeit der Ausstellung unserer Urkunde noch am Leben war, wird regelmässig als Herr (κῦρ) bezeichnet.[30] Einen Ehrentitel scheint aber weder er noch einer seiner drei Vorgänger getragen zu haben. Sowohl P. Anemas als auch seine Vorgänger besassen Paroiken; ihre Zahl bleibt uns unbekannt, wir erfahren aber, dass P. Anemas sich acht Paroiken der Lavra anzueignen suchte. Das Proasteion Archontochorion, das zunächst den Vorgängern des Anemas und dann ihm selbst als Pronoia gehörte, war wohl, wie die Bezeichnung προάστειον schliessen lässt, ein grösseres Gut; dies ist aber auch das einzige Proasteion, das im Besitz unserer Pronoiare erwähnt wird. Das alles scheint zu dem Schluss zu ermächtigen, dass die in der Urkunde des J. Kontostephanos erwähnten Pronoiare dem Kleinadel angehörten, d. i. jener Schicht entstammten, aus der die byzantinischen Pronoiare wohl meistens herrührten.

Schliesslich ist die Frage zu erörtern, wann R. Rendinos und die Brüder Lukites ihre Pronoia erhalten haben dürften. Es ist wohl mit recht grosser Sicherheit anzunehmen, dass P. Anemas die Pronoia, in deren Besitz er sich im November 1162 befand, von Kaiser Manuel (1143—1180) erhalten hatte. In welche Zeit ist aber die Verleihung dieser Pronoia an die Vorgänger des P. Anemas zu setzen? Da der Streit, den diese mit der Lavra gehabt hatten, wie wir gesehn haben, durch eine von den Mönchen dem Dux J. Kontostephanos vorgelegte Praxis des Logariasten Xiphilinos beigelegt worden war, so liefert das Datum dieser Praxis den terminus ante quem für die Verleihung der Pronoia an Rendinos und die Gebrüder Lukites.

Die nur in einer Abschrift erhaltene Urkunde des J. Kontostephanos gibt als Datum den Dezember der dreizehnten Indiktion, des Jahres 6627 (κατὰ τὸν δεκέμβριον μῆνα της τρίτης καὶ δεκάτης ἰνδικτιῶνος τοῦ ͵ςχκζ' ἔτους.) an. Wie es in Abschriften oft der Fall ist, stimmen Indiktion und Jahreszahl nicht überein. Der Fehler liegt sicher nicht bei der in Worten ausgeschriebenen Indiktion, sondern bei dem durch Zahlen angegebenen Weltjahr. Deshalb nahm ich an, wie das schon die Herausgeber der Lavra-Ukunden taten, dass die Praxis des Xiphilinos im Dezember der 13. Indiktion, des Weltjahres 6628 (nicht 6627), d. i. im Dezember 1119 ausgestellt worden sei, und zog daraus den Schluss, das Rendinos und die Brüder Lukites ihre Pronoia von Alexios I. (1081—1118) erhalten haben dürften. Lemerle wirft mir das sehr vor, indem er auf die Unsicherheit eines berichtigten Datums verweist und seinerseits die Möglichkeit in Erwägung zieht, dass nicht nur Anemas, sondern auch dessen Vorgänger ihre Pronoia in der Regierungszeit Manuels erhielten.[31]

[30] Actes de Lavra, Nr. 57. 36, 54, 59, 60, 64, 108, 111, 119, 121, 129, 131, 141, 146.

[31] *P. Lemerle*, a. a. O. 278.

Es ist freilich klar, dass Berichtigungen eines fehlerhaft überlieferten Datums nie Anspruch auf völlige Sicherheit erheben können. Sind wir aber einmal genötigt, sie vorzunehmen, so bleibt nichts anderes übrig, als uns für die Korrektur zu entscheiden, welche die leichteste Änderung am vorliegenden Text erfordert und dessen inneren Merkmalen relativ am ehesten entspricht. Wollten wir nun annehmen, dass die Brüder Lukites und Rendinos ihre Pronoia unter Kaiser Manuel empfangen hatten, so wäre die Beilegung ihres Streites mit der Lavra durch den Logariasten Xiphilinos in den Dezember 1149 zu setzen (in Manuels Regierungszeit das einzige Jahr vor 1162, dem ein Dezember der 13. Indiktion entspricht). Das hiesse, dass sowohl die erwähnten drei Pronoiare als auch der Logariast Xiphilinos selbst in der Zeitspanne zwischen Dezember 1149 und November 1162 das Zeitliche gesegnet hätten, denn die Urkunde vom November 1162 führt sie alle vier als verstorben an.[32] Völlig unmöglich ist das allerdings nicht, sie konnten auch in noch weit kürzerer Frist allesamt dahingestorben sein, aber es ist doch wohl unbestreitbar, dass dies nicht sehr wahrscheinlich anmutet und die Sache sich leichter erklären lässt, wenn man für den Streit der Lavra mit den Vorgängern des P. Anemas ein älteres Datum annimmt.[33] Ferner wäre man bei Ansetzung der Praxis des Xiphilinos auf das Jahr 1149 oder auch auf das Jahr 1134 gezwungen, das in der Handschrift angeführte Jahr ,ςχκζ' (6627) durch ,ςχνη' (6658=1149), bzw. durch ,ςχμγ' (6643=1134) zu ersetzen. Sicher ist doch eher anzunehmen, das der Kopist nicht gerade beide Schlusszahlen, sonder eine Zahl falsch gelesen habe, und folglich in der Vorlage ,ςχκη' ((6628=1119) zu vermuten.

Doch wie dem auch immer sein mag, stehen der Annahme, dass die Pronoia-Ordung erst in Manuels Regierungszeit aufgekommen sei, nicht allein die Angaben der Kontostephanos-Urkunde im Wege. Ihr widerpsricht ja auch die Mitteilung des Choniates über die Pronoiaverleihungen durch Manuels Vorgänger (τῶν πρώην βασιλέων), womit, wie der Plural zeigt, offensichtlich sowohl Alexios I. als auch Johannes II.

---

[32] Actes de Lavra, Nr. 57, 63 (Lukites), 66 (Rendinos), 81 (Xiphilinos), 85 (alle drei Pronoiare), 112 (beide Brüder Lukites).

[33] *Hohlweg*, a. a. O. 306 zieht sogar die Möglichkeit in Erwägung, dass die drei Vorgänger des Anemas ihre Pronoia nicht gleichzeitig, sondern nacheinander inne gehabt hätten. Freilich steht diese Vermutung in keinem Zusammenhang mit dem chronologischen Problem, sondern wird vielmehr durch den polemischen Eifer des Verfassers bestimmt, nämlich das Verlangen, meiner Bemerkung zu widersprechen, dass der Übergang der Pronoia des Rendinos und der Brüder Lukites an Anemas die Tatsache der Unvererblichkeit der Pronoia in dieser Zeit bestätige. Diese Feststellung bemüht sich denn Hohlweg durch die Annahme zu entkräften, dass die Brüder Lukites einander im Besitze der Pronoia gefolgt seien (denn dann werde nach ihm die Frage »prekär«). Diese Mutmassung widerspricht jedoch den klaren Angaben des Urkundentextes (vgl. bes. Z. 84 ff.); zudem sind vor der Zeit Michaels VIII. Paläologos Vererbungen von Pronoiagütern überhaupt nicht bekannt (vgl. Pronija, 23; Féodalité, 35). Deshalb sagte ich auch nicht, wie Hohlweg unterstellt, dass die Urkunde von 1162 die Unvererblichkeit der damaligen Pronoia beweise, sonder nur, dass sie diese bestätige..

gemeint sind.[34] Sie wird schliesslich endgültig durch ein dokumentarisches Zeugnis aus dem J. 1136 widerlegt, auf das H. Ahrweiler kürzlich aufmerksam gemacht hat.[35] Das Typikon Kaiser Johannes' II. für das Pantokrator-Kloster in Konstantionopel vom Oktober 1136 erwähnt nämlich expresis verbis eine πρόνοια, den ehemaligen Besitz des damals bereits verstorbenen Synadenos: ἡ κατὰ τὸ ἑξαμίλιον ἐν τῷ ἐμπορίῳ τοῦ Βραχιονίου πρόνοια τοῦ ἀποιχομένου Συναδηνοῦ.[36] Wie H. Ahrweiler anmerkt, hatte Synadennos seine Pronoia sicherlich von Kaiser Johannes II. erhalten.[37] Nicht von der Hand zu weisen ist aber auch die Möglichkeit, dass Synadenos sein Pronoialehen noch von Alexios I. emfangen hatte. Auf jeden Fall ist jede weitere Diskussion darüber, ob das Pronoia-System vor der Regierungszeit Manuels bestanden habe, gegenstandslos.

Eine urkundliche Bestätigung findet schliesslich auch die Mitteilung des N. Choniates, dass Pronoialehen selbst „Halbbarbaren" zugeteilt wurden. Niketas dürfte dabei in erster Linie an Fremdlinge aus dem Abendland gedacht haben. In einem Prostagma Andronikos' I. Komnenos vom Februar 1084 erscheinen indessen sogar Kumanen als Pronoiare, was fraglos für eine starke Verbreitung des Pronoiawesens spricht. Laut dieser höhst interessanten Urkunde hatte der zuständige Beamte zwei herrenlose Duloparoiken der Pronoia (εἰς πρόνοιαν) der erwähnten Kumanen zugeteilt. Diese Zuteilung macht nun das kaiserliche Prostagma rükgängig, indem es die Übergabe der beiden Duloparoiken an das Lavra-Kloster anordnet, zugleich aber fur die Entschädigung der Kumanen Sorge trägt.[38]

Wir können uns hier mit den besprochenen Quellenangaben begnügen und weniger sichere Nachrichten bei Seite lassen.[39] Bieten doch

---

[34] *Hohlweg*, a. a. O. 303 glaubt auch dies in Zweifel ziehen zu müssen.

[35] *H. Ahrweiler*, La concession des droits incorporels 112, n. 62, und Byzance et la mer, 220.

[36] *А. Димитриевский.* Описание литургических рукописей, т. I, Киев, 1895, 8. 697 (wo für πρόνοια fälschlich προνόια steht).

[37] *H. Ahrweiler*, Byzance et la mer, 220, n. 1.

[38] Actes de Lavra, Nr. 47, wo diese — auf Grund einer späteren, sehr fehlerhaften Abschrift veröffentlichte — Urkunde auf den Februar 1094 datiert und Alexios I. zugeschrieben wird. *F. Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, B. Z. 39 (1939) 34 ff., zeigte mit gewichtigen Gründen die Irrigkeit dieser Datierung und Zuweisung auf und glaubte die Urkunde in das Jahr 1199 datieren und Alexios III. Angelos zuschreiben zu können. Dagegen gelangte ich zu dem Schuss, dass sie aus dem Jahre 1184 stamme und folglich von Andronikos I. Komnenos herrühre: Pronija, 30 ff.: Féodalité, 46 ff. Wie *Lemerle*, a. a. O. 276, n. 60 mitteilt, wird diese Datierung durch die Photographie des Originals bestätigt. Sie ist übrigens auf ganz ähnlichem Wege gewonnen worden, wie die oben diskutierte Datierung der Praxis des Xiphilinos in der Kontostephanos-Urkunde: durch die weitestmögliche Anpassung des Datums an die inneren Merkmale und die Vornahme der geringfügigsten Berichtigung an der überlieferten Jahreszahl: statt ,ϛχβ' vielmehr ,ϛχ[ϙ]β' (nicht dagegen ,ϛψζ' = 1199).

[39] So z. B. eine Angabe im Chrysobull Alexios' I. für die Lavra vom Juli 1104, deren Lesung ungewiss ist (vgl. Actes de Lavra, Nr. 51, p. 143 Apparat). — *А. П. Каждан*, Виз. Врем. 10 (1956) 226 und Byz.-Neugr. Jahrb. 19 (1966) 22 verweist auf die Angabe eines Güterverzeichnisses des Athos-

die zwar vereinzelten, aber sehr aufschlussreichen Angaben, die wir einer Überprüfung unterzogen haben, auf die strittigen Fragen, wie mir scheinen möchte, ausreichende Antwort. Die Seltenheit der verfügbaren Nachrichten über das Pronoiawesen in der Komnenenzeit leigt an der Knappheit und Zufälligkeit der Überlieferung. Steht uns doch aus dem 12. Jahrh. eine relativ sehr beschränkte Anzahl von Urkunden zu Gebote. Aus der geringen Zahl der heute verfügbaren Nachrichten zu folgern, dass das Pronoia-System im 12. Jahrhundert weder grössere Verbreitung noch grössere Bedeutung hatte, war ein bedenklicher Fehlschluss.

Die auf diesem Fehlschluss beruhenden schiefen Vorstellungen scheinen jedoch immer neue Befürworter zu finden und die Forschung immer mehr in die Irre zu führen. Solche Vorstellugen liegen auch der überraschenden These zu Grunde, mit der D. Jacoby kürzlich aufgetreten ist. Dieser Forscher, dem die Wissenschaft mehrere nützliche Arbeiten verdankt, glaubt nämlich die Existenz der Pronoia in der Zeit der Eroberung der Peloponnes durch die Kreuzfahrer kurzerhand in Abrede stellen zu können.[40] Dass der Bericht der Chronik von Morea über die fränkische Eroberung der Peloponnes das Hauptgewicht auf das Verhältnis der Eroberer zu den lokalen griechischen Pronoiaren legt und ihre gegenseitigen Verhandlungen und Abmachungen — auf Grund der Schriftstücke aus der Eroberungszeit — ausführlichst wiedererzählt, dass sie dabei auf Schritt und Tritt von Pronoiaren und deren Pronoialehen spricht, dass sie überdies die Pronoia immer fort mit dem abendländischen Fief gleichsetzt, vermag ihn nicht von seiner Theorie abzubringen. Jacoby sucht diese Tatsachen durch spitzfindige Auslegung hinwegzuinterpretieren und glaubt die störenden Angaben und technischen Ausdrücke ausschliesslich auf das Konto des gegen Ende des 14. Jahrhunderts schreibenden Verfassers der Chronik setzen zu können. Er möchte uns also weismachen, dass zur Zeit der in der Chronik von Morea geschilderten fränkischen Eroberung die Pronoia auf der Peloponnes noch völlig unbekannt war, dann aber, zu einer nicht definierten späteren Zeit, auch hier — unter fränkischer Herrschaft! — auftauchte und eine solche Bedeutung und Verbreitung erlangte, dass der Verfasser der Chronik sich veranlasst sah, die Begriffe Pronoia und Pronoiarios von sich aus an zahllosen Stellen einzufügen, bzw. durch sie die ursprünglichen Ausdrücke seiner Vorlage zu ersetzen. Dem gegenüber sei hier nur eines festgestellt: dass die unter der byzantinischen

klosters Xenophon folgenden Worlauts: ἡ οἰκονομία τῆς μονῆς τῶν Κεκαυμένων καὶ τοῦ Λατζίρη ὡσεὶ ὑπερπύρων σ′ (Actes de Xénophone, Nr. 1. 22, wohl aus dem Jahre 1089). Doch obschon οἰκονομία die Pronoia bedeuten kann und die Festsetzung der Höhe der Einkünfte häufig bei Pronoiagütern begegnet, scheint mir zweifehaft, dass diese recht merkwürdige Stelle sich auf eine Pronoia beziehe. Da die Urkunde an zwei Stellen die 12. Indiktion anführt, ist sie, wie *Hohlweg*, a. a. O. 298, Anm. 55 mit Recht bemerkt, wohl in den Juli des Jahres 1089 zu setzen, nicht aber des Jahres 1083, das der Herausgeber *L. Petit* angibt; ihm folgen *Každan*, loc. cit. und *Dölger*, Reg. 1090 (mit Fragezeichen).

[40] *D. Jacoby*, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, Travaux et Mémoires 2 (1967) 421—481.

Herrschaft auf der Peloponnes angeblich unbekannte Pronoia hier erst unter der lateinischen Herrschaft aufgekommen und zur Blüte gelangt sei, ist nicht nur unwahrscheinlich, sondern slechterdings undenkbar; für das Bestehen der Pronoia auf altem byzantinischen Boden unter der lateinischer Herrschaft gibt es folglich nur eine mögliche Erklärung: diese byzantinische Einrichtung wurde von den Eroberern hier vorgefunden.[41] Die Überlegung, dass wir über die Pronoia auf der Peloponnes vor 1204 keine Nachrichten besitzen, hat nicht die geringste Beweiskraft, da wir ja auch sonst über die Peloponnes in dieser Zeit so gut wie gar nichts wissen. Dagegen ist die Tatsache in Erwägung zu ziehen, dass die Pronoia im byzantinischen Bereich damals schon Generationen hindurch bestanden und bereits vor mehreren Jahrzenten, wie die Auslassungen des N. Choniates zeigen, Aufsehen erregende Verbreitung gefunden hatte.

Um die Lage in der Zeit der lateinischen Herrschaft beurteilen zu können, muss man sich über die Verhältnisse im byzantinischen Reich vor dem Zusammenbruch im klaren sein. Und umgekehrt: die Entwicklung nach dem Zusammenbruch wirft rückschauend ein Licht auf die Verhältnisse im alten byzantinischen Kaiserreich. Deshalb seien hier zum besseren Verständnis der Geschichte der Pronoia im 12. Jahrhundert einige wenige Worte über ihre Fortentwicklung nach 1204 hinzugefügt und ihnen einige grunsätzliche Bemerkungen über die Eigentümlichkeiten der Quellenlage an die Seite gestellt.

Die Angaben der Chronik von Morea über das Fortbestehen der Pronoia auf der Peloponnes stehen ja nicht allein da. Bezitzen wir doch positive Nachrichten über ihr Fortleben sowohl im Reich von Nikäa als auch in Epiros. Fraglos ist das eine Bestätigung für die Bedeutung des Pronoiawesens im alten byzantinischen Kaiserreich, sei es dass die Herrscher der griechischen Nachfolgestaaten hier wie dort die Pronoia gleich anderen älteren byzantinischen Einrichtungen einführen zu müssen glaubten oder dass die Pronoia, was gewiss wahrscheinlicher ist, hier wie dort bereits bestanden hatte und sich nun sowohl in Kleinasien als auch auf dem Balkan im Rahmen der neuen Staatsbildungen fortentwickelte.

Die Quellenlage lässt auch hier viel zu wünschen übrig und ist ein Schulbeispiel für die Abhängigkeit unseres Wissens von den Zufällen der Überlieferung. Die Quellen für die Geschichte des Epiros in dieser Zeit sind bekanntlich äusserst spärlich; erzählende Quellen fehlen. die Zahl der erhaltenen Urkunden ist sehr gering. Ein glücklicher Zufall wollte aber, dass wichtige Angaben über Pronoiare und Pronoiagüter sich in zwei Briefen des Metropoliten von Naupaktos Johannes Apokaukos aus den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts finden. Beide Briefe haben aussergewöhniche Vorfälle zum Gegenstand: die Tötung

---

[41] Eine eingehendere Kritik der Auffassungen Jakobys brachte der dem byzantinistischen Symposion in Strassburg im Oktober 1969 vorgelegte Vortrag von *J. Ferluga*, L'aristocratie byzantine du Peloponnèse à l'époque de la conquête latine. Über das fränkische Morea im allgemeinen vgl. zuletzt das Grosswerk von *A. Bon*, La Morée *Fran*que, Paris 1969.

eines Paroiken durch den Gutsverwalter eines Pronoiars, bzw. durch einen Pronoiar selbst.[42] Wäre uns der Briefwechsel des Johannes Apokaukos nicht erhalten und hätte dieser nicht für nötig befunden, über die erwähnten tragischen Vorfälle brieflich zu berichten, so besässen wir keine sicheren Nachrichten über das Bestehen der Pronoia im Reiche von Epiros, woraus skeptisch gesinnte moderne Historiker sicherlich Argumente für ihre Theorien schöpfen würden.

Weit zahlreicher sind bekanntlich die Angaben über die Pronoia im nikäischen Kaiserreich. Doch ist dieser relative Reichtum vor allem dem glücklichen Umstand zu verdanken, dass uns die reichhaltige Urkundensammlung des Lembiotissa-Klosters zur Verfügung steht. Besässen wir sie nicht, so wüssten wir auch über die Pronoia im nikäischen Reich herzlich wenig. Das sollten die Forscher bedenken, welche die Bedeutung der Pronoia im 12. Jahrhundert bestreiten und das 13. Jahrhundert als ihre erste Blütezeit ansehen. Ebenso wie die Pronoiare der Lavra-Urkunde von 1162, sind auch die Pronoiare der Lembiotissa-Urkunden Stratioten. Wie jene, gehören auch diese in der Hauptsache dem niederen oder mittleren Adel an.[43] Ähnlich ist im wesentlichen auch das, was wir über ihre Pronoiai erfahren. Nichts ermächtigt uns zu dem Schluss, dass mit dem 13. Jahrhundert eine Änderung in der Struktur der Pronoia eintrat.[44] Das Pronoiawesen im nikäischen Reich war eine organische Fortentwicklung der in der Komnenenzeit entstandenen Einrichtung.

---

[42] Pronija, 59 ff.; Féodalité, 88 ff.

[43] Pronija, 43 ff., Féodalité, 64 ff. *H.Glykatzi-Ahrweiler*, La politique agraire des empereurs de Nicée, Byzantion 28 (1958) 51 ff. und L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), Travaux et Mémoires 1 (1965) passim.

[44] So richtig *К. В. Хвостова*, Особенности аграрноправовых отношений в поздней Византии XIV—XV вв., Moskau 1968, 207 f. gegen *А. П. Каждан*, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., Moskau 1952, 216.

URSULA VICTORIA BOSCH

EIN „TESTAMENT" DES KAISERS ANDRONIKOS II. PALAIOLOGOS?

Nicht viele Kaiser des oströmischen Reiches haben durch wechselnde Gunstbeweise für Söhne, Enkel oder Neffen die Spekulationen um ihre Nachfolge so angeheizt wie der Palaiologe Andronikos II. Es sei nur an sein Spiel mit Michael IX., mit Andronikos III. und dem Bastard Michael Katharos erinnert.[1] Ausgeschlossen von dieser heute gewährten, morgen entzogenen Gnade blieb lange Zeit der Sohn Theodoros aus der zweiten Ehe des Kaisers mit Yolanthe-Eirene von Montferrat. Belehnt mit der Markgrafschaft seiner mütterlichen Vorfahren lebte er lange Zeit in Italien fern vom intrigenreichen Hof des Vaters, bis ihn schliesslich zwei Reisen nach Konstantinopel als Bewerber um die Kaiserkrone verdächtig machten.[2] Nikephoros Gregoras spricht das auch aus: ὠνειροπόλει γάρ τὴν ῥωμαϊκὴν καὶ αὐτὸς ἡγεμονίαν ...".[3]

Dabei mag der Markgraf Theodor wenigstens bei seiner esrten Reise in den Osten (die im Juni 1319 beendet war) anfangs sicher weniger der oströmischen Kaiserkrone nachgejagt haben, als vielmehr dem Ruf seiner Eltern, vor allem aber seiner Mutter gefolgt sein, sich um die Nachfolge seines Schwagers Stefan Milutin in Serbien zu bewerben.[4] Ein Plan, der von der Kaiserin Eirene ausgegangen war, die schon zu Beginn des Jahrhunderts ihren Söhnen Demetrios und Theodor durch eine Heirat das Herzogtum Athen zu verschaffen gedachte. Auf diesen Traum vom römischen Kaisertum des Markgrafen Theodor und

---

[1] Vgl. *U. V. Bosch*, Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965, passim.

[2] Vgl. dazu *F. Cognasso*, Una crisobolla di Michele Paleologo per Theodoro I. di Monferrato, Studi Bizantini 2 (1927) 44; Zu Markgraf Theodor vgl. auch *A. Th. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Münchner Dissert. 1938, unv. Ndr. Amsterdam 1962, S. 39 Nr. 62; *D. Zakythenos*, Ὁ μαρκίων τοῦ Μομφερράτου Θεόδωρος Ι. Παλαιολόγος καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος VI., Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν 11 (1935) 16—28.

[3] Nikephoros Gregoras IX. 1: I. 396 (Bonn).

[4] Vgl. dazu *M. Dinić*, Odnos između kralja Milutina i Dragutina, Zbornik radova Vizant. inst. 3 (1955) 77—80. (Hier ist die Datierung, nach der das Serbienprojekt in das zweite Jahrzehnt des 14. Jahrhunderts um 1315 gesetzt wird, bemerkenswert).

der Markgrafen von Monferrat im allgemeinen spielt auch die letztwillige Verfügung des Markgrafen Johannes II. (I.) von Montferrat vom 9. März 1372 an. Dort ist die Rede von einem Testament, das der kaiserliche Grossvater Andronikos II. Palaiologos zugunsten seines Sohnes, des Markgrafen Theodor Montferrat-Palaiologos erlassen habe. Hier spricht der Markgraf Johannes II. vom Anrecht seines Hauses auf das Imperium Graecorum, das er mit folgenden Argumenten zu stützen versucht: Einmal sei das Königreich und die Stadt Thessalonike nur als Mitgift der Yolanthe-Eirene an Kaiser Andronikos II. gekommen und gehöre von Rechts wegen dem einzigen (!) Sohn dieses Paares, dem Markgrafen Theodor von Montferrat-Palaiologos. Zum anderen Mal hätte der Bösewicht Andronikos III. durch seine Kriege gegen den Grossvater den Thron von Konstantinopel ohnehin verwirkt, und drittens hätte es da noch ein Testament des alten Kaisers gegeben. In der Verfügung des Markgrafen wird es so erwähnt: „cumque Imperium praedictum Graecorum, videlicet Constantinopolitanum et Romaniae de jure pertineret ad eundem D. Theodorum filium dicti D. Imperatoris per testamentum factum per dictum D. Imperatorem Andronicum!"[5]

Was die Frage betrifft, ob Andronikos II. ein Testament, durch welches das Imperium Graecorum an den Sohn zweiter Ehe weitergegeben wird, erlassen hatte, so spricht dagegen allein schon, daß ein solch erstaunliches Dokument erst an dritter Stelle Erwähnung findet; erst nach der allgemein bekannten Tatsache vom Anspruch der Montferrats auf Thessalonike und der Darstellung der abgrundtiefen Schlechtigkeit des jungen Andronikos wird von dieser Urkunde gesprochen.

An Hand von byzantinischen Quellen läßt sich diese Partie nicht überprüfen und wohl auch nicht an den Schriften des angeblichen Erben, des Markgrafen Theodor. Da ist einmal dessen Autobiographie[6] zu nennen, weiter ein Militärhandbuch[7], das autobiographische Züge trägt, und schließlich das Testament[8] des Markgrafen. Soweit wir das hier angegebene Quellenmaterial überblicken können, ist die Sache, was den Fürstenspiegel betrifft, etwas schwierig. Von dem ursprünglich griechisch geschriebenen Werk, das der Markgraf selbst ins Lateinische übersetzt hatte, ist eine französische Version von Jean de Vignay für die Bibliothek Philipp des Kühnen von Burgund angefertigt, die in ihren zwei Fassungen durch ein Résumé von J. Bastin zugänglich ist. Von der lateinischen Übersetzung ist meines Wissens nur das Schluß kapitel[9], dessen Edition ich vorbereite, erhalten. Es wäre zu erwarten,

[5] Eingefügt in die Historia Montisferrati des Benvenuto di San Giorgio, in *Muratori*, Scriptores Rerum Italicarum Bd. 23 S. 576.

[6] Benvenuto di San Giorgio, Historia Montisferrati S. 452 ff.

[7] *J. Bastin*, Le traité de Théodore Paléologue dans la traduction de Jean de Vignay, in: Etudes Romanes dédiées à Mario Roques, Paris 1946, 77—88; *Ch. Knowles*, Les enseignements de Théodore Paléologue, Byzantion 22 (1952) 389—394; vgl. ferner *I. Ševčenko*, Etudes sur la polémique entre Théodore Metochite et Nicéphore Choumnos, Brüssel 1962 passim.

[8] Benvenuto di San Giorgio, Historia Montisferrati S. 457 ff.

[9] Ποίημα περὶ πριγκίπων ἀγαγωγῆς καὶ πολεμικῆς τέχνης τὸ ὁποῖον μετέφρασε ὁ Μαρκίων Θεόδωρος λατινιστὶ τῷ 1330, in Bibliothèque de Sainte Geneviève

daß sich in diesem Fürstenspiegel eine Notiz von einem Testament Andronikos' II. und von einem Anrecht der markgräflichen Familie auf den byzantinischen Thron erhalten hat, doch nichts dergleichen. Der Markgraf berichtet lediglich über den Aufenthalt in Konstantinopel, daß ihn sein Pflichtgefühl und väterliche Order bewogen haben, nach dem Osten zu reisen, um Vater und Bruder im Kampf gegen Christen, Tartaren, Türken und andere Barbaren zu unterstützen.[10] Nach dem Tode des Bruders am 12. Oktober 1320 sei er dann nochmals auf ungefähr zwei Jahre in Konstantinopel gewesen. Schließlich sei er gegangen, weil man ihm kein Amt gegeben habe und weil ihm die Intrigen der griechischen Großen, allen voran die des Megas Logothetes Theodoros Metochites, zu viel geworden seien.[11]

Auch wenn Nikephoros Gregoras und Johannes Kantakuzenos von einem solchen Testament nichts schreiben und auch wenn der Markgraf Theodor nach seinem glücklosen zweiten Konstantinopelaufenthalt es unerwähnt läßt, so muß der Markgraf doch irgendwie im Gespräch um die Nachfolge des alten Andronikos gewesen sein, allerdings n i c h t um die Nachfolge des Gesamtreiches, sondern des ehemals montferratischen Königreiches Thessalonike. Das läßt sich auch aus einem Brief des Ferrarius de Apilia vom 22. Oktober 1323 an Jakob II. ersehen. Hier wird berichtet, daß der Kardinal Nikolaus Orsini dem König von Aragon vorschlägt, einen seiner Söhne oder den Sohn des Infanten mit der Tochter des Markgrafen von Montferrat zu verheiraten, der Markgraf aber soll mit Frau und Sohn nach Konstantinopel zurückkehren; »... debeat totum predictum marchionatum tradere filie sue et ipse redeat ad patrem suum imperatorem Constantinopolitanum cum uxore et filio suo, qui dictus imperator multum desiderat eum habere et vult sibi dare pro hereditate regnum Thessalonissense[m]«.[12]

Diese Notiz ist, wenn man ihr glauben darf, bemerkenswert für den Wandel der Staatsauffassung Andronikos' II. Der Gedanke einer Aufteilung des Reiches war dem Palailogen zu Beginn des Jahrhunderts, als seine Gemahlin Yolanthe — Eirene im Interesse ihrer Söhne darum gebeten hatte, als eine Zertrümmerung der römischen Monarchie erschienen.[13] Wenn nun der byzantinische Kaiser in Jahre 1323 bereit war, dem Sohn Theodoros das regnum Thessalonicense zu geben, so läßt sich dies nur aus dem auch nach der Beendigung des zweiten Bürgerkrieges noch untergründig weiterschwelenden Gegensatz zu seinem Enkel Andronikos III. erklären, wie auch aus der Tatsache, daß durch den Vertrag von Rhegion (Junianfang 1321) die Reichsteilung bereits einmal vollzogen war.[14] Möglicherweise hat der Tod des Thronfolgers Michael IX. am 12. Oktober 1320 in Thessalonike und die Gefangen-

cod. 1142 f. 351r — 359v; vgl. auch *H. Omont*, Inventaire sommaire des manuscrits grecs, Bd. III, S. 353—354 (390).

[10] Benvenuto di San Giorgio, Historia Montisferrati S. 455.

[11] *Bastin*, a. a. O. S. 80.

[12] *H. Finke*, Acta Aragonensia, Berlin und Leipzig 1908, Bd. I, S, 403,

[13] Nikephoros Gregoras VII. 5: I. 233.

[14] *Bosch*, Kaiser Andronikos III. Palaiologos S. 24.

nahme seines Bruders und Nachfolgers im Herrschaftsbezirk Thessalonike, des Despoten Konstantin, durch Andronikos III. im Jahre 1322, den alten Kaiser auf den Gedanken gebracht, den zweitjüngsten Sohn Theodor mit dem Regiment über die nächst Konstantinopel wichtigste Stadt des Reiches zu betrauen.[15] Napoleon Orsini ist übrigens als Informant über innerbyzantinische Angelegenheiten ernst zu nehmen; denn abgesehen von seiner Stellung in der Kurie, seiner Verbindung zu Jakob II. und seiner Kenntnis der aragonensischen Mittelmeerpolitik ist er auch noch durch familiäre Bande dem Palaiologenhaus verbunden.[16]

Eine weitere Partie im Testament des Markgrafen, die auch nicht der Überprüfung durch eine byzantinische Quelle standhält, ist die Stelle, die von der schlechten Behandlung Andronikos' II. und schließlich von seiner Blendung auf Befehl des Enkels spricht: »incarceravit et oculis corporalibus privavit, et coecavit et tandem morti tradidit«.[17] Gregoras und Kantakuzenos berichten, daß Andronikos III. bei der Machtübernahme sich seinem Großvater gegenüber milde erwiesen hatte[18], sehr zum Verdruß seiner Anhänger. Schließlich ist es ja auch erst im Frühjahr 1330, während der schweren Krankheit des jungen Kaisers, dem Protostrator Theodoros Synadenos gelungen, den alten Kaiser unter Attentatsdrohungen zur Annahme des Schemas zu nötigen[19], was der junge Kaiser nach seiner Genesung, wenigstens nach außen hin, auf das Heftigste bedauerte.[20] Von einer Blendung auf Befehl des Enkels ist nicht die Rede. Der dem alten Kaiser nahestehende Nikephoros Gregoras erzählt nur, daß sein Herr aus Altersschwäche an einem Auge blind wurde und am anderen schlecht sah.[21]

Was die Frage betrifft, ob Andronikos II. Palaiologos ein Testament aufgesetzt hat, in dem er das Kaisertum an die Linie des Sohnes Theodor weiterzugeben gedachte, so läßt sich dies unseres Erachtens weder durch die montferratische Quelle beweisen noch durch den Brief des Ferrarius de Apilia an Jakob II. von Aragon. Hier ist allein der Wunsch des alten Kaisers, den Sohn Theodoros mit Thessalonike zu betrauen, erwähnt. Möglicherweise haben die Markgrafen — ihre Familienchronik läßt im 14. Jahrhundert sogar eine Tochter der Theophano und Ottos II. Ahnfrau des Geschlechtes sein[22] — auch in Hinblick auf das Imperium Graecorum mit Fälschungen gearbeitet.

---

[15] Sein Verwandter, der 1323 ermordete Nikolaus Orsini, Graf von Zakynthos und Kephalonia war schliesslich der zweite Gemahl der Enkelin des alten Kaisers, der Anna Palaiologina (+ 1320). Vgl. auch *A. Th. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen S. 19 Nr. 31;; S. 44 Nr. 70.

[16] *Papadopulos*, Genealogie S. 37 Nr. 60.

[17] Benvenuto di San Giorgio S. 576.

[18] Vgl. *Bosch*, Kaiser Andronikos III. Palaiologos, S. 165.

[19] Vgl. dazu *E. Voordeckers*, A propos de la renonciation au trône d' Andronic II Paléologue en 1330, Revue des etudes byzantines 26 (1968) 185—188.

[20] Johannes Kantakuzenos I. 414: II. 18.

[21] Nikephoros Gregoras I, 431: IX, 8.

[22] Vgl. Venvenuto di San Giorgio, Historia Montisferrati, Muratori Sript. Rer. Ital. Bd. 23, S. 333; vgl. weiter *L. Usseglio*, I marchesi di Monferrato, Vol. I, Casale Monferrato, 1926 S. 4 f.

Das eingangs erwähnte Testament des Markgrafen Johannes II. ist weiter auch für die politischen Ambitionen jener großen lateinischen Familien, die an den Kreuzzügen teilgenommen und auf ehemals byzantinischem Territorium ihre Sekundogenituren errichtet hatten, bemerkenswert. Fordert doch der Markgraf Johannes II. darin Papst Gregor XI. auf, einen seiner damals noch unmündigen Söhne mit dem regnum Thessalonicense und dem Imperium Graecorum zu belehnen.[23] Dieser Wunsch des Markgrafen Johannes II. von Montferrat steht im engen Zusammenhang mit jenen Kreuzzugsplänen des späten Mittelalters, die neben der Wiedereroberung des Heiligen Landes und der Befreiung des byzantinischen Reiches von den Türken mitunter auch die Eroberung dieses Reiches zu verwirklichen suchten. Auch Markgraf Iohannes scheint in den sechziger Jahren des 14. Jahrhunderts daran gedacht zu haben, sich an einem Kreuzzug zu beteiligen.[24] Daraus wird deutlich: Der Traum eines Rainer und eines Bonifaz von Montferrat ist noch im Jahre 1372, als der Ausverkauf des byzantinischen Reiches schon begonnen hatte, lebendig.

[23] Benvenuto di San Giorgio, Historia Montisferrati S. 576: »supplicat et requirit idem D. Marchio testator Praedictus dicto D. N. Papae, ut ipsa Imperium et regnum cum plenitudine jurium ipsorum, dignetur tradere, concedere et deputare, ac confirmare illi, vel illis ex filiis dicti testatoris«.

[24] *E. L. Cox,* The Green Count of Savoy, Princeton 1967, S 205 Anm. 6.

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ГРЦИ И РОМАНИЈА У СРПСКОЈ ВЛАДАРСКОЈ ТИТУЛИ

„Средњевековна владалачка титулатура је израз значаја и положаја њеног носиоца између других владалаца, а према томе и положаја његове државе између других држава" писао је пре више од тридесет година професор Г. Острогорски.[1] Касније, професор М. Динић подвукао је један значајан аспект овог питања речима: „... титулатура владалаца обично сажето одражава територијални развој држава, понекада са више или мање историски оправданим претензијама на суседне земље".[2] Природно, све ово односи се у потпуности и на владаре средњовековне српске државе и на њихову царску титулу.

Данас су довољно разјашњене околности под којима је дошло до уздизања краља Душана на достојанство цара и објашњена његова снажно изражена тежња да постане раван византијском василевсу и, чак и више од тога, да замени слабо царство на Босфору.[3] Несумњиво је такође да је проглашење царства представљало свестан напад на византијско право на супрематију у хијерархији држава.[4] Ове констатације не значе да је питање карактера српске царске титуле потпуно решено.

---

[1] Автократор и самодржац (даље: Автократор), Београд 1935, 3.

[2] Српска владарска титула за време царства (даље: Титула). Зборник рад. Виз. института 5 (1958) 9.

[3] О византијском комплексу као окосници спољне политике Немањића в. *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част шесте стогод. законика цара Душана I (Београд 1951), 79—86. Уп. и *Ст. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960, 35; *А. Соловјев*, Два прилога проучавању Душанове државе (II. Печати на Душановим повељама), (даље: Два прилога), Гласник СНД 2 (1927) 43, 43 н. 7.

[4] *Острогорски*, н. д. 80. За положај царства на врху хијерархије држава в. *G. Ostrogorsky*, Die Byzantinische Staatenhierarchie, Sem. Kond. 8 (1936) 41—61; *idem*, The Byzantine Empire and the Hierarchical World Order, Slavonic and East European Rev. 35 no. 84 (1956) 1—14; *F. Dölger*, Die Familie der Könige im Mittelalter, Hist. Jahrbuch 60 (1940) 397—420 (= Byzanz und die europ. Staatenwelt, Darmstadt 1964, 34—69).

Реакције Душанових савременика у земљи поводом проглашења царства нису познате, а касније оцене тог поступка (из XIV и XV века), углавном негативне, имају у виду царску титулу као такву, без икаквих атрибута који би је пратили.[5] Мотиви ових оцена нису довољно јасни тако да није сигурно да ли оне представљају принципијелну идеолошку осуду Душановог чина или се у њима огледају каснији измењени политички услови, посебно у вези са познатим црквеним спором са Грцима.[6]

Византинци, природно, нису могли равнодушно да посматрају уздизање Душана и његово изједначавање са њиховим владарем. Али најоштрија осуда са њихове стране, коју је у виду анатеме изрекао патријарх Калист, дошла је сувише касно (1350/1351) и била сувише везана за тренутни оружани сукоб са Србијом, а уз то превасходно уперена против српске цркве, да би се могла сматрати непосредном реакцијом на Душаново крунисање за цара.[7] Она би несумњиво била далеко бржа и другачије спроведена да је Цариград сматрао да је српски владар узурпирао титулу владара универзалног царства, односно *византијску* царску титулу. Стога се оправдано може поставити питање карактера његове титуле. Григорин израз „...βασιλέα 'Ρωμαίων ἑαυτὸν ἀνηγόρευσε", односно Кантакузинов „...βασιλέα ἑαυτὸν ἀνηγόρευε 'Ρωμαίων καὶ Τριβαλῶν" не смеју дословно да буду примљени.[8] Пре свега, ниједан други извор, византијски или српски, не изражава се на такав начин. Осим тога, приликом оцене Григориног и Кантакузиновог исказа не треба губити из вида да цара Душана најчешће наводе само као краља (κράλης). Царем Ромеја назвали су га у једном тренутку, како би подвукли своје запрепашћење због извршеног чина, јер за њих постоји само један цар, поготову за Кантакузина који је

[5] За све реакције на проглашење царства в. *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, (даље: Душанова титула), Зборник у част шесте стогод. законика цара Душана I (Београд 1951) 91 сл.

[6] Уп. и житије старца Исаија, Гласник СУД 56 (1884) 72, 75. Занимљиво је да Ђурађ Балшић после нестанка царства спомиње цареве „Срблљем" и „српској земљи". Уп. *С. Ћирковић*, Историја средњебековне босанске државе, Београд 1964, 136.

[7] За читав проблем око Калистовог поступка в. *В. Мошин*, Св. патријарх Калист и Српска црква, Гласник српске православ. цркве 27 (1946) 192—206 (датум: јесен 1352 — пролеће 1354; стр. 202); *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 129 сл., чију хронологију и усвајам.

[8] Nic. Gregorae Byzantina Histoia XV, 1: (Bonnae) II, 747. 1—2; Ioan. Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, III 89: (Bonnae) II, 552. 1—2 Њихове извештаје без резерве прихватају *К. Јиречек*, Историја Срба, Београд 1952², I, 221, 223, II, 15; *Динић*, Душанова титула 93, 99, 101; *D. M. Nicol*, The Byzantine View of Western Europe (даље: Byz. View), Greek, Roman and Byz. Studies 8/4 (1967) 326. Слично и *Новаковић*, н. д. 35; Историја народа Југославије I, Београд 1953, 358 сл.; *Ст. Станојевић*, Историја српског народа, Београд 1910², 138; *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави I, Београд 1931, 121 сл. Куриозитета ради, споменимо једног савременог анонима који назива цара Уроша и Душанову удовицу ромејским владарима, употребљавајући архаичан термин ἄναξ. Cf. *L. Politis*, Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth, Byzantinoslavica 2 (1930) 290, Nr. 6.

и сам то био. И један и други начин ословљавања само су крајности којима су оба историчара, вођени политичким разлозима, подложни и у другим приликама, па нема сумње да су најмеродавнији извори за оваква питања званична документа: интитулације или потписи и печати на повељама.

Титуле цара Душана у наведеном материјалу сачуване су углавном у две верзије: српској и грчкој.[9] У првој се разликује више посебних типова. Осим најкраћег [Стефан вь Христа Бога благовѣрни (вѣрни) царь], који је сувише неодређен да би овде био предмет посебног разматрања, постоје још Стефань вь Христа Бога царь Срьблıемь и Грькомь (врло чест и скован свакако по византијским али и по бугарским узорима)[10] и један проширени облик који осим „Срба и Грка" садржи и помен извесних територија. Проф. М. Динић је показао да се у овој „проширеној" верзији Душанове титуле као додатак изразу „Србљем и Грком" јављају „западне земље", „западне стране", „Поморје", „сав Дис", утврдивши да се ови облици везују за новоосвојене византијске крајеве на југу и проглашење царства.[11] Њихова употреба наставља се и после Душанове смрти. Тако се Урош наводи 1365. године као господар „земли срьбскои и всѣмь грькωмь, поморию вьсточномꙋ и западнимь странамь".[12] Занимљиво је да и краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша задржавају овакву титулатуру. Јануара 1366, потврђујући руском манастиру на Светој Гори један приватан поклон, први се спомиње као вла-

[9] *Јиречек*, н. д., II, 15 поред ових наводи и најраширенију латинску верзију Imperator Raxie et Romanie и немачку chayser von Syrvey. За последње в. *A. Huber*, Ludwig I. von Ungarn und ungarischen Vasallenländer, Archiv für öster. Geschichte 66 (1885) 28. Душанови натписи на новцу уопште не одговарају уобичајеним формама, будући да му придају и царску и краљевску титулу, често у комбинацији Rex Rasianorum Imperator Romaiorum. Cf. *D. M. Metcalf*, Coinage in the Balkans 820—1355, Chicago 1966, 254.

[10] Уп. Јиречек, н. д., I, 222, II, 1. *Динић*, Титула 10 сматра да је еквивалентан Душановој титули на грчком, при чему су само географски термини замењени етнографским. Уобичајени Урошев потпис је Стефань Оурошь (вь Христа Бога) благовѣрни (вѣрни) царь Срьблемь и Грькомь. Cf. *F. Miklosich*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii (даље: Mon. serb.), Viennae 1858, 156, 159, 163, 169, 173, 174; *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века (даље: Зак. спом.), Београд 1912, 310, 314, 439, 440, 442. За варијанте в. *Ст. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, Глас САН 106 (1923) 43. — *Острогорски*, Автократор 60 сл. показао је како је у српској верзији царске титуле дошло до ишчезавања речи самодржац, јер је нестала некадашња потреба за наглашавањем самодржавности тј., независности. Уп. сада исто, 48, 159 сл.; *Тарановски*, н. д. 131.

[11] *Динић*, Титула 10 сл., 12 сл. (где се објашњава њихова појава у Босни), 15. За неке изузетне појаве у Душановим потписима уп. исто, 15 н. 24, 17. О општим разлозима увођења појединих земаља у владалачку титулатуру и познијем значењу тако обогаћене титуле у државном праву в. *Тарановски*, н. д. 128 сл. Уп. и латински потпис из повеље Дубровчанима (1346) dei gratia Romanie, Sclavonie et Albanie imperator (*Новаковић*, Зак. спом. 715).

[12] *Miklosich*, Mon. serb. 172.

дар „земли срьбскои и всемь Грькомь и Поморию и странам западнимь и всемоу дисоу“, а други „земли срьбскои и всѣмь Грькомь и Поморїи“.[13]

Завршимо набрајање Душановим печатима, чије се легенде јављају у три облика (поред имена и инвокације): „Правовѣрни царь все земле Српске“, „цар Србских и Поморских и Грчких земльа“, „вѣрни царь“.[14]

У наведеним, српским верзијама царске титулатуре употреба речи Грци заслужује тумачење. Иако је несумњиво да представља превод са грчког и да се њиме укључују и византијске области и поданици у домен српског цара, овај термин нема специфичну тежину израза 'Ρωμαίων у титулатури владара универзалног царства. Не само због тога што се често допуњава навођењем „грчких" земаља поименце, што се може схватити његовим прецизирањем, а не деградирањем, него и што се јавља и у титулама каснијих владара са нижим рангом од царског. С друге стране, као један од непосредних резултата освајања извршених од 1342. до 1345. год., „грчке земље и предели" присутни су и пре проглашења царства као саставни делови владаочеве титуле у четири Душанове повеље.[15] У свим овим раним случајевима осим једног, још увек географски термини нису замењени етнографским, што је у пуној хармонији са деловима титуле који се односе на старе српске земље. Тако ће бити и у Душановом приказу сопствене власти после проглашења царства: „мнѣ прьвомоу благовѣрномоу и богомь поставлѥньномоу цароу Стефаноу обновльшомоу прьвь'и царьскыи вѣньць срьбьскои и поморьскои земли и царствоующоу ми землѥю грьчьскою и всемоу поморїю и всемь западнымь странамь и всемоу дисоу".[16] Очевидно је да је за Србе укључивање „грчких земаља" и „Грка" у владалачку титулатуру имало један паралелни али и другачији хронолошки и смисаони квалитет од појма царства, често ре-

[13] *Новаковић*, Зак. спом. 508; *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 167. За Вукашина в. још *Miklosich*, о. с. 180.

[14] *Соловјев*, Два прилога 44. Примери на стр. 38 сл.

[15] (а) Потврдна дечанска хрисовуља настала између маја 1343 и дец. 1345. Уп. *М. Благојевић*, Када је краљ Душан потврдио дечанску хрисовуљу? ИЧ 16 — 17(1970)86. Потпис: (име итд.) крал всѣх срьбских и поморских земль и прѣдѣль грьч'ских и бльгаo'ских [*М. Милојевић*, Дечанске хрисовуље. Гласник СУД 12 (1880) 137].

(b) Повеља манастиру Св. Петра и Павла на Лиму из 1343. Интитулација: (име итд.). господинь всехь срьбскихь земль и помор'скихь и грьчкихь (Новаковић, Зак. спом. 598 сл.).

(c) Повеља Хиландару са потврдом поседа цркве Св. Николе у Врањи. Датум: вероватно 1343—1345. Уп. *А. Соловјев*, Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи, Прилози КЈИФ 7/1—2 (1927) 109, Интитулација: (име итд.) краль всѣхь срьп'скихь и помор'скихь земьль и честьникь Грькомь (*Новаковић*, Зак. спом. 413).

(d) Даровна повеља хиландарском пиргу Хрусији од 1. I 1345. Интитулација: (име итд.) краль самодрьжьць всѣхь срьбскихь земль и честникь грьчьскымь странамь (*Новаковић*, Зак. спом. 487).

[16] *Miklosich*, Mon. serb. 142. В. сада *Ст. Новаковић*, Законик Стефана Душана цара српског, Београд 1898, 4.

кло би се сасвим практичан. То не мора да изненади у верзији (српској) која и иначе одступа од византијских узора, јер не садржи важан термин автократор. С једне стране, дакле, појављује се имитирање византијског стила из идеолошких разлога, а с друге долази до његовог мењања.

Проф. Г. Острогорски, изучавајући простагме српских владара, недавно је доказао да документи које су издавали на грчком језику по облику сасвим одговарају византијским, али да то није случај са документима из српске канцеларије, састављеним на српском језику. У њима се и поред уочљивог византијског утицаја, запажају и приметне разлике, нарочито у завршним формулама.[17] Због тога се и за решавање односа српске и византијске владарске титуле у светлости Душанових империјалних амбиција, треба првенствено служити његовим грчким потписима, јединим правим копијама потписа византијског василевса. Са њима тек српски цар излази ван домаћих оквира, употребљавајући светски језик на светској позорници.

Познато је да грчка верзија царског потписа у Србији тј., званичне титуле њених владара, потпуно одговара потписима византијских царева тога времена, само што се уместо Ῥωμαίων употребљава израз Σερβίας καὶ Ῥωμανίας (Ν. ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας).[18] Осим по себи разумљивог првог дела формуле, разлика између српског и византијског начина на први поглед није велика. Ипак, чињеница је да један византијски цар никад не би употребио сопствену титулу у облику βασιλεὺς Ῥωμανίας.[18a] Зато ова разлика изненађује, поготову када се има у виду да је Душан доследно копирао византијске узоре у организацији државе. А њему

[17] *Г. Острогорски,* Простагме српских владара, Прилози КЈИФ 34, 3—4 (1968) 249 сл., 251 сл., 256.

[18] Реч Србија су углавном употребљавали странци и до краја XV в. она се готово не јавља у матерњем језику Срба. Уп. *Ст. Новаковић,* Устанак на Дахије 1804, Београд 1904, 200; *Ст. Станојевић,* Србија. Срп. књиж. Гласник 11 (1904) 541 сл.; *А. Соловјев,* Појам државе у средњевековној Србији, Год. Н. Чупића 42 (1933) 65 сл.

[18a] Cf. *R. Lee Wolff,* Romania: The Latin Empire of Constantinople (даље: Romania) Speculum 23 / 1 (1948) 7. Сасвим је усамљен и необичан случај: τοῦ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως κὺρ Ἀνδρονίκου Κωνσταντινουπόλεως καὶ πάσης Ῥωμανίας *Д. Закитинос,* Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικὸν ἐκ Βορείου Ἠπείρου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 14 (1938) 293. 6—7, који датује документ у 1326—1328 — исто, 285. У XIV веку један византијски цар, ако није споменут једноставно као βασιλεύς, увек се наводи као βασιλεὺς (καὶ αὐτοκράτωρ) Ῥωμαίων, без обзира на врсту извора [*F. Dölger,* Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst, Studies presented to D. M. Robinson II (1953) 995 ff. (= Byz. Diplomatik, Ettal 1956, 141 ff.)]. То је нарочито упадљиво у повељама, где се вековима одржала стална и непромењива формула: N. ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ N. Она се појавила први пут већ у доба Нићифора Фоке (*Острогорски,* Автократор 21), али се у коначном облику усталила седамдесетих година XI века и одржала до пропасти Царства. Cf. *Dölger*, o. c. 995 sq. (= Byz. Diplomatik, 141 sq.), нарочито pp. 1000—1001 (= B. D. 146—148). В. још *L. Bréhier,* L'origine des titres impériaux à Byzance (даље: *Titres),* Byz. Zeitschr. 15 (1906) 176 и *F. Dölger,* Byz. Zeitschr. 36 (1936) f. Облик Ῥωμαίων познат је већ у доба Јустинијана (*Bréhier,* o. c. 170), затим у VIII веку, али је тек од 812. његова употреба редовна. Cf. *G. Ostrogorsky,* Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963³, 166 n. 4 где је наведена и целокупна литература.

нису могли да буду непознати канони византијске титулатуре, будући да је, ако ништа друго, не мало времена провео на цариградском двору.

Очигледно је да су два момента кључна у читавом питању. Најпре значење термина Романија, а затим начин на који су разни владари, који су се повремено борили за византијску круну и наслеђе, формирали сопствену титулатуру на грчком језику.

*

Наука данас сматра да је израз Романија (Romania, Ῥωμανία, Ῥωμανεία) потекао из народа, да се појавио пре у говорном језику него у писаним изворима и да је његов оригинални облик латински, мада се већ у IV и V веку јавља и у грчким текстовима.[19] У грчких писаца овог раног доба смисао би био orbis romanus, а у латинских, термин садржи и појам суверенитета (imperium romanum), који ће после пада Западног Римског царства да постане појам римске цивилизације уопште.[19a] При томе се монопол имена везује све више за византијско гравитационо подручје, како у културном, тако и у политичко-географском смислу.[20] Стога се код извесних историчара формирало мишљење да се у изворима, бар у периоду до крсташких ратова, под Романијом подразумева Византијско царство.[21] Овакав став само је делимично прихватљив, јер појму Романија у већини случајева не треба придавати државно-правну садржину.[21a]

Еволуцију термина Романија могуће је пратити кроз три етапе. О првој, до IV крсташког рата, већ је делимично било речи. У западним изворима из овог дугог раздобља, претежно наративним, Romania се појављује са разноврсним значењима.[22] Каткад се употребљава и као назив за земље изван скиптра византијског цара, као што су каролиншко царство у целини или његове италијанске про-

---

[19] *J. Zeiller*, L'apparition du mot Romanie chez les écrivains latins, Rev. des Et. Lat. 7 (1929) 194 sq.; *Lee Wolff*, Romania 3.

[19a] *Zeiller*, o. c. 195 sq.; *F. Dölger*, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschr. für Kirchengeschichte 56 (1937) 9 (= Byzanz u. die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964, 77 sq.); *F. Thiriet*, La Romanie vénitienne au Moyen Age (даље: Romanie), Paris 1959, 1.

[20] *Dölger*, loc. cit. Cf. *Thiriet*, Romanie 117.

[21] Тако већ *Du Cange*, Glossarium graec., Graz 1958, 1312; Glossarium lat., VII, Niort 1886, 209 (мада доноси и друга, специфичнија значења). Уп. и Henri de Valanciennes, Histoire de l'Empereur Henri de Constantinople, ed. *J. Longnon*, Paris 1948, 30 n. 6; *D. Zakythenos*, Le Chrysobulle d'Alexis III Comnène, empereur de Trébizonde, en faveur des Vénitiennes (даље: Chrysobulle), Paris 1932, 89; *К. Амандос*, Ῥωμανία, Ἑλληνικά (1933) 231 sq.; *Thiriet*, Romanie 2. Ови резултати углавном се заснивају на западним изворима. Cf. *Wolff*, Romania 5.

[21a] Cf. *A. Bon*, La Morée Franque, Paris 1969, 305.

[22] *Lee Wolff*, Romania обрадио је најбоље читав проблем, уз навођење комплетне литературе (p. 2).

венеције, па чак и само равенска област (данас Romagna).[22a] То су ипак изузеци. У питању су у великој већини случајева византијске области, али уз знатно шаренило схватања: читава Византија (најређе!), западне, европске области Византијског царства, Мала Азија, византијска или она коју је ваљало отимати од Селџука, а у једном случају и Грчка.[23] У византијским наративним изворима израз Ῥωμανία јавља се ређе, највише у Теофана, у значењу отприлике „територија Царства на истоку".[24] Византијске повеље из епохе до пада Цариграда садрже још оскуднији материјал, али у толико занимљивији.

Фебруара 1192. цар Исак II обновио је старе повластице које су у Византији уживали грађани Пизе.[25] У овом документу, који садржи и текстове привилегија Алексија I и Манојла I, помиње се Романија на више места, обично у фрази βασιλεία ἡμῶν καὶ Ῥωμανία, али је најинтересантније обраћање Пизанаца цару Алексију: „ἡμεῖς ὁ ἅπας Πισσαϊκὸς λαὸς ἀπὸ τῆς τοιαύτης ὥρας καὶ ἐς τὰ ἔμπροσθεν οὐκ ἐσόμεθα ἐν βουλῇ ἢ πράξει, δι'ἧς ὑμεῖς ἀπολέσετε τὴν βασιλείαν ὑμῶν ἢ τὴν Ῥωμανίαν ἢ τὰς νήσους τῆς θαλάσσης ἢ τὰς χώρας, ἃς νῦν κρατεῖτε ὑπὸ τὴν ὑμετέραν ἐξουσίαν καὶ ἃς ἀπὸ ταύτης τῆς ὥρας καὶ ἐς τὰ ἔμπροσθεν ἐπικτήσεσθαι μέλλετε ἀπό τε Χορβατίας, Δαλματίας καὶ τοῦ Δυρραχίου καὶ ἄχρι τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ αὐτῆς"[26]. У овом случају Романија је очигледно само део Византијског царства. Исаков привилегиј није усамљен у својој врсти. У периоду од 1081. до 1202. године више пута се у царским повељама сусреће израз Романија, а врло је карактеристично да су у питању искључиво даровнице издате италијанским државама.[27] Романија је у овим документима — Византија, готово увек у чудноватом, већ поменутом изразу βασιλεία ἡμῶν καὶ Ῥωμανία.

Постојали су и други начини изражавања. У повељи споменутог цара Исака од априла 1192, издатој Бенов љанима, спомиње се њихова „годишња заклетва" коју пружају „πρὸς τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων καὶ τὴν Ῥωμανίαν", а у повељи Алексијевој из 1082. наилази се на формулацију" „... quum multam benivolentiam et rectum animum erga Roma-

[22a] Cf. *Lee Wolff*, Romania 3.

[23] *Lee Wolff*, o. c. 11 sq., 14 sq., 18 sq., 21 sq., 32 sq. Врло је занимљив одломак из тзв. Continuatio Cremifanensis: „... summa et firmissima amicitia inter imperatorem Romaniae Ysaac nomine et ipsum imperatorem Romanum Fridericum sapienter composita" (Mon. Germ. Hist. SS IX, 547).

[24] *Lee Wolff*, o. c. 5—7. У Теофана (Chronographia, I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883) често сусрећемо овај израз: 304. 24; 332. 15; 345. 25; 348; 349. 1; 363. 19; 364. 4; 367. 10 sq.; 370. 2, 18; 383. 2, 11; 384. 4; 389. 5; 404. 16; 444. 28. Уп. сада натпис из VI в. на опеци из Сирмиума (Романија = Византија). *Ed. J. Brunšmid*, Eine griechische Ziegelinschrift, Eranos Vindobonensis, Wien 1893, 331—332.

[25] Грчки и латински текст у *G. Müller*, Documenti sulle Relazioni delle Città Toscane coll Oriente Cristiano e coi Turci, Florentia 1879, 40 sq.; грчки *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana (даље: ММ), III, Vindobonae 1865, 3 sq.; латински: *F. Dal Borgo*, Raccolta di Scelti Documenti Pisani, Pisa 1765, 147 sq.

[26] ММ III, 9—10; лат. у *Müller*, o. c. 52. *Lee Wolff*, Romania 10 подвукао је већ да ово значи да је Романија део Византијског царства.

[27] Cf. *G. L. F. Tafel — G. M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels — und Staatsgeschichte der Republik Venedig I, Wien 1856, Nrs 23, 42, 5C, 51, 70, 71, 72, 85; ММ III, 1—49.

niam et erga Imperium meum ostenderunt".[28] Сачувано је и писмо цара Исака II папи Целестину III (1191—1198) у коме се Византијско царство спомиње као Романија.[28a]

Није случајно што су сви наведени документи били намењени западноевропским очима. Појам Романије био је у то време далеко распрострањенији и уобичајенији на Западу, увек ближи западним срцима него византијским, тако да ће западњаци, најзад, целокупну византијску територију, делећи је између себе, назвати Романијом и основати у Цариграду сопствено царство — Романију.[29] Р. Ли Волф, који се највише бавио историјом овог имена у латинско доба, сасвим је у праву када, говорећи о титулама латинског цара Балдуина, закључује: „Уз то он је био Imperator Romanie, титула за коју нема тачне паралеле у било којој, коју су носили сами византијски цареви, али која тачно одражава западно схватање положаја једног источног цара".[30]

Освајањем Цариграда отпочела је друга етапа у историји израза Романија, која је трајала све до рестаурације Византијске империје. Латинско царство је током читавог постојања називано Романијом и нашироко, колоквијално, али и на најзваничнијем месту тј., у титулатури његових владара.[31] Они су себе сматрали наследницима Византије и из дотадањег схватања овог термина на Западу проистекло је усвајање старог и славног имена за нову империју. Италијани су, међутим, радили марљиво на разбијању овог монопола. За Ђеновљане, у ово доба Романија представља бивше делове Византије, без обзира којем новом господару припадали, а осим тога, у политичком смислу, и Никејско царство.[32] То је зацело био део њихове игре на никејску карту, што им је донело познате велике успехе у доба Михаила VIII Палеолога.

Млетачки став био је директно конкурентски цариградским Латинима. Иако до IV крсташког рата скоро потпуно избегавају употребу термина Романија за Византију, од момента њеног рушења, не обазирући се на латинске цареве, користе га ради санкционисања сопственог плена.[33] Не само да је њихов дужд, „господар четвртине и половине царства", узео 1206. титулу Despotis et Dominator imperii Romanie, него је и цариградски подеста понео после освајања царице

---

[28] Исакова: MM III, 33; Алексијева: *Tafel — Thomas*, o. c., Nr 23, p. 53.

[28a] Ed. *V. Laurent*, La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade, Rev. hist. du Sud-est européen 18 (1941) 129—130.

[29] Најновије издање списа о подели Византије — Partitio Romaniae: *A. Carile*, Partitio terrarum Imperii Romaniae, Studi Veneziani 7 (1965) 125—306.

[30] *Lee Wolff, Romania* 34. За Балдуинову титулу уп. *G. Schlumberger*, Sceaux et Bulles des Empereurs Latins de Constantinople, Bull. Monumental 56, 6e Série, VI (1890) 15, 16, 17; *M. Prinet*, Les armoires des Empereurs latins de Constantinople, Rev. Numismatique, 4e Série 15 (1911) 250—256.

[31] Cf. *Lee Wolff*, Romania (читава расправа садржи примере у том смислу).

[32] *Lee Wolff*, o. c. 12 sq.

[33] Cf. *Lee Wolff*, o. c. 8 sq., 13. Волфова тумачења о разлозима ранијег избегавања термина Романија нису међутим убедљива.

градова бомбастичну титулу Podestas et despotis Imperii Romaniae ejusdem imperii quartae partis et dimidiae Dominator, а касније „само" Potestas Venetorum et Despotus Imperii Romanie.[34]

Било је и других претендената. Када у лето 1209. господар Епира Михаило I нуди савез латинском цару и своју најстарију кћер његовом брату, он поручује Хенрику Фландријском да је у „читавој Романији" најбоље војнички опремљен да било на копну или на мору помогне у случају потребе.[35] Не знамо да ли је сам Михаило употребио израз Романија, јер прича потиче из пера Анриа од Валансијена, али термин очигледно означава распарчану територију бившег Византијског царства. Већ за Михаиловог сина, Михаила II, његова употреба је другачија. Између 1236. и 1259. године у Дубровнику се у занимљивим околностима затекао крфски архиепископ Теодосије и обећао Дубровчанима у своје име и у име деспота Михаила II сигурност кретања и трговине per totam Romaniam.[36] Очигледно је за епирског господара, али и за Дубровчане, у ово време Романија била територија над којом се протезала његова власт.

После рестаурације Византијског царства 1261. године наступа трећа етапа у историји термина Романија. Титуларни латински (односно „Цариграда") цареви већ у XIV веку само су деспоти Романије, уз друге мање важне атрибуте.[37] Притом, они нису усамљени. Карло I Токо, гроф Кефаленије (1381—1430), називао се са пуно поноса деспотом Романије, наилазећи у томе на разумевање неких других сила.[38] Млечани са своје стране, све више се крећу у релацијама једног практичног схватања, иако дужд све до средине XIV века задржава титулу господара четвртине и половине imperii Romaniae.[39] По том схватању поседи Републике на истоку састоје се из partes Levantes — од Ријечког залива до Крфа и partes Romaniae — од

[34] Cf. *Thiriet*, Romanie 74, 79 sq., 81. Уп. за варијанте и *Tafel — Thomas*, Urkunden I, 567; II, 18, 206, 216, 221, 227, 247, 254; III, 23. Прва титула има и скромнији вид Venetorum in Romania Potestas (*Tafel — Thomas*, Urkunden I, 570; *L. Thallóczy — C. Jireček — E. Sufflay*, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, Vindobonae 1913, Nr. 130).

[35] Henri de Valanciennes, ed. cit., Nr. 693.

[36] Текст: *T. Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae V, Zagreb 1907, Nr. 174. Регест: *B. Krekić*, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age (даље: Dubrovnik), Paris — La Haye 1961, Reg. Nr. 4, cf. ib., 27.

[37] Први је нову титулу понео Филип Анжујски 1304, чак још пре проглашења за цара 1313. Cf. *G. Schlumberger*, Numismatique de l'Orient Latin, Paris 1882, 317, 388; *W. Miller*, The Latins in the Levant, London 1908, 184; *J. Longnon*, Les Français d'Outre — Mer, Paris 1929, 279; *P. Lemerle*, Trois actes du despote d' Epire Michel II concernant Corfou connus en traduction Latine, Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδην, Солун 1953, 421. Истовремено, сам Филип, а и Млечани, нису се устручавали да и другим самосталним великашима признају титулу деспота Романије. Cf. *R. Predelli*, I libri commemoriali della Republica di Venezia. Regesti I, Venezia 1876, Nr. 204, Nr. 631.

[38] *Krekić*, Dubrovnik, Reg. 687, 763. Cf. *V. Grumel*, La Chronologie, Paris 1958, 409. Уп. и Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno ed. *C. Hopf*, Chroniques Gréco-romaines, Berlin 1873, 195.

[39] *J. Longnon*. L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 63.

Крфа до Цариграда. У ствари, разликују се две Романије: Romania bassa — поседи на Пелопонезу, Криту, Архипелагу, Еубеји и Romania alta — поседи на македонским и трачким обалама и обалама Босфора и Дарданела.[39a] Слично поступају и Беновљани који за управљање поседима на истоку оснивају Officium Provisionis Romanie, па и Officium Monetae Romaniae.[39b] Истовремено, за Марина Сануда Старијег Романија је само франачка Мореја (почетак XIV века).[40]

Посебно је интересантно да за овај период располажемо многим подацима дубровачког порекла. Они, међутим, најчешће не дефинишу појам Романије, а само један помиње Романију Палеологâ, наводећи да је неки рагужански племић именован за амбасадора in Romaniam ad Palialogum (28. VIII 1301).[41] У свим осталим случајевима смисао термина и контекста у коме се налази, битно је другачији. У документима насталим између 1330. и 1348. године бар четири пута спомињу се „yperperi de Romania", за које је утврђено да представљају новац разне провенијенције, свакако са Леванта, али не из Византије.[42] Касније, у XV веку, Дубровчани обично Романијом називају Епир, Пелопонез, Санта Мауру, али и шира подручја Балкана било да мисле на грчке области под турском влашћу или на читаву европску Турску, или пак да супротстављају појмове Романија и Турска.[43] Због тога коначни пад Византије није донео престанак употребе термина Романија у Дубровнику.[43a]

[39a] *Thiriet*, Romanie 3—4. Cf. *Krekić*, Dubrovnik, Reg. 544. Зато Тирије оправдано употребљава изразе грчко-венецијанска или венето-византијска Романија: *F. Thiriet*, Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie I, Paris — La Haye 1958, 5 sq.; Idem, Délibérations des assemblées vénitiennes cocernant la Romanie I, Paris — La Haye 1966, 14; *Idem*, Quelques réflexions sur les entreprises Vénitiennes dans les pays du Sud — Est Européen, Rev. des ét. sud-est europ. 6/3 (1968) 401, 402, 405.

[39b] *D. Zakythinos*, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948, 41 n. 2.

[40] Istoria del Regno di Romania sive Regno di Morea, ed. *C. Hopf*, ed. cit., 99—170.

[41] Mon. Spect. Hist. Slavorum Meridionalium, Monumenta Ragusina V, Zagreb 1897, 3.

[42] *Krekić*, Dubrovnik 76 sq. За фалсификовани stamenos de Dyrachio et Romania (1294) в. Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, edd. *V. Bogišić — K. Jireček*, Zagreb 1904 (Mon. hist. — iur. Slav. meridionalium IX), 196. За изузимање Драча из Романије уп. *Krekić*, Dubrovnik, Reg. 66, 93, 94.

[43] *Krekić*, o. c. 70 (дубровачки итинерер из кога произлази да је Романија шире подручје Арте тј., Епир), 94, 97, 102, 174; Reg. 524, 532, 685; Reg. 965 (део европске Турске); Reg. 431, 432, 435, 436, 671, 865 (паралелност појмова). Крекић доноси и сва старија издања и одговарајућу литературу.

[43a] *Krekić, o. c., Reg.* 1287—1289, 1291, 1293, 1296, 1300, 1308, 1314, 1315, 1319, 1321, 1323—25 и на још 32 (!) места. Уп. сада Константин Михаиловић из Островице, Јаничареве успомене или Турска хроника, превод и предговор *Ђ. Живановића*, Споменик 107 (1959) 22: „А читаву македонску земљу назвао је (sc. Константин Велики) по Риму Романија". Иначе је за Константина Романија — турска Румелија. У једној грчкој балади пад Трапезунта опева се као пад Романије. Cf. *E. Legrand*, Recueil de chansons populaires grecques, Paris 1874, 76.

У Срба се Романија ретко јавља, осим у царским потписима, при чему се разликује употреба у српским и латинским документима. Већина примера из прве групе потиче из XV и XVI века и Романија је у њима део европске Турске.[44] Од преосталих, у два из доба цара Душана је реч о грчким областима које је он освојио.[45] Најзад, за архиепископа Данила византијски василевс је „цар самодржавни *Велике* Романије".[46] У латинским документима Романија је употребљена са више значења. Под тим се изразом подразумевају Византија, затим је то један од саставних делова Душанове титуле (уз Србију и Албанију) или познате титуле млетачког дужда, па чак и извесне области у Албанији.[47]

Проблем Romaније, као што се види, не изгледа једноставан. По свом пореклу, карактеру, времену постанка и политичкој детерминисаности, схватања овога појма у средњем веку међусобно се знатно разликују. Изгледа као да Романија у разним изворним текстовима нема исти смисао, односно као да је значење овога имена временом трпело знатне промене. Зато је у модерној историографији релативно чест прилаз читавом овом питању, са покушајем да се иза разлика у подацима извора открију стварне разлике у схватањима савременика.[48] Постоји, шта више, и „екстремнија" варијанта оваквог прилаза, која износи тезу да је термин Романија претрпео праву сеобу у географском погледу, као што се напр. десило у познатом случају Бургундије или Калабрије.[49]

Чини се да изнесени примери не дају основа за оваква схватања и да је стварност била на неки начин једноставнија. Од почетка византијске епохе израз Романија је, као што је показано, везан за појам царства на Босфору. Али и тада, као и касније, овај израз ретко се односи на државу као правну институцију. Његову садржину сачињавају георафски и културни моменат, каткад и етнички. У њега су укључене све земље којима је Цариград довољно дуго господарио и ударио им у тој мери свој печат, да су традиционално сматране византијским. До последњег крсташког рата оне су, најчешће, још

[44] *Miklosich*, Mon. serb. 410, 524, 527, 534, 545, 549, 550.

[45] У првом Душан наводи да га је издао „ва гради Мелницѣ ꙋ Грьциехь на Романю (из Звијездићевог преписа Душанове повеље о стонском дохотку издате марта 1350. српском манастиру Св. Архангела у Јерусалиму, ed. *Miklosich*, Mon. serb. 135), а у другом, из 1348, обавештава Хиландарце да је пописао њихове метохе „по Срблех и по Романији" (*Новаковић*, Зак. спом. 420).

[46] *Б. Даничић*, Животи краљева и архиепископа српских написао архиепископ Данило и други, Београд 1866, 126.

[47] *Новаковић*, Зак. спом. 38, 82, 261, 262, 263, 292, 420, 715. В. и *Јиречек*, Историја I, 221. Занимљива је и једна византијска простагма (Михаила VIII) у којој као да се под Романијом подразумева византијска држава: *G. Rhalles — M. Potlès*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων V. Атина 1855, 329,

[48] *В. Амандос*, о. с. 232; *Zakythenos*, Chrysobulle 86—91. Уп. и *H. Ditten*, Zur Bedeutung von Εὐρώπη und Θράκη in der spätbyzantinischen Geschichtsschreibung, Actes du Ier Congrès inter. des ét. balk. et sud-est europ., VI, Sofia 1968, 497, 512 sq.; *A. Bon*, La Morée Franque, Paris 1969, 305 sq.

[49] *Lee Wolff*, Romania 2.

увек биле у саставу Византијског царства. Коју извор има у виду у конкретном тренутку зависи од неколико момената, а пре свега од географске позорнице на којој се одиграва описана сцена. Зато се не може говорити о сеоби термина, већ о сеоби интереса аутора разних епоха и средина. Превасходно су у питању текстови који припадају наративној врсти извора. При томе, име византијске земље ретко се јавља у домаћим изворима, јер за Византинце постоји само једно универзално царство које се није могло повезати са све већом локализацијом термина Романија у односу на све ширу хришћанску васељену.[50]

Освајање Цариграда 1204. године доноси видну промену. Латински цареви и званично узимају титулу императора Романије која је на Западу представљала конкретнији појам него у Византији, оживљавајући више античке традиције него копирајући византијске узоре. И тада појам Романије остаје шири од територије новог царства у Цариграду, и обухвата и млетачке у првом реду, али и неке друге поседе.

После рестаурације Византије термин Романија поново и коначно губи своје политичко значење и на Западу, било да је реч о титуларним латинским или о византијским царевима. Први су званично цареви Цариграда и деспоти Романије, уз навођење конкретних поседа, а други се називају царевима Цариграда или Грка (Graecorum). Под Романијом се подразумевају егејски круг и грчко залеђе, без обзира на политичку припадност. Како каже Б. Крекић имајући у виду Дубровчане и Млечане у првом реду: „Чини се, дакле, да је Romania увек задржавала свој широки смисао старих византијских области, али се одређеније придавала извесним земљама према практичним захтевима тренутка".[51]

*

Други важан моменат за проучавање грчке верзије Душанове царске титуле је њен однос према титулама владара који су посезали за круном византијског василевса.

Оставимо ли франачко-немачког цара по страни због његовог посебног положаја, као први по хронолошком реду у наведеној групи владара појављује се бугарски цар Симеон (893—927).[52] Његови покушаји да стави на своју главу круну византијских царева, користећи се малолетношћу Константина VII Порфирогенита, довољно су познати, али је потребно и овде скренути пажњу на владалачку титулатуру коју је притом установио.

Византија је Симеоновом наследнику Петру, а вероватно и њему самом признала титулу бугарског цара (βασιλεὺς Βουλγαρίας).[52a] Си-

[50] *Zakythenos*, o. c. 87.

[51] *Krekić*, Dubrovnik 32. *Thiriet*, Romanie 2—3 подвлачи да је генеза од римског имена лако уочљива, али да географско значење термина није увек јасно. В. сада *Krekić*, o. c., Reg. 544.

[52—52a] Најважнија литература: *A. Rambaud*, L'Empire Grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète, Paris 1870, 340 sq.; *В. Златарски*, Исто-

меон се, природно, борио за то признање, али су његове амбиције биле далеко шире. Он је тежио да буде признат не само за цара Бугарске него и Византије, са чијом је владарском кућом желео да се ороди. Тако је и дошло до тога да, незадовољан уздизањем Романа I Лакапина на достојанство цара (920), захтева од њега да му уступи престо.[53] У складу са војим плановима и амбицијама Симеон је образовао и титулу βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ 'Ρωμαίων на типично византијски начин.[54] При томе, он је више полагао на назив цара Ромеја него Бугара, што се лепо може уочити на натпису једног печата: Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς 'Ρωμέων (sic!).[55] Такви поступци не изненађују сувише код владара који се, крунисан од стране цариградског патријарха, некад готово попео на престо Византије. Али на сличан поступак наилазимо у XIII и XIV веку код неких царева епохе Другог бугарског царства. Није позната, истина, ниједна грчка верзија њихових титула, док је бугарска понекад, поред цара „блгаром" и цар „блгаром и грком", без икаквих других додатака.[56] Ово је нарочито карактеристично за Ивана Асена II који је у смутно доба латинске превласти могао и сам рачунати да ће се релативно лако домоћи византијског престола. Непостојање грчког еквивалента у овим случајевима, међутим, чини их мање вредним од Симеоновог примера.

Све до рестаурације Византијског царства 1261. године није познат више ниједан покушај да се неки владар ван Цариграда прогласи царем Ромеја. Епирски или, боље, солунски цареви, трапезунтски и никејски владари боре се са подједнаким амбицијама и правом да

рия на Българската Държава през средните векове, I/2, София 1927, 374, 381, 401, 486, 526; *S. Runciman*, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929, 99 sq.; *Idem*, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, 157 sq., 173, 181; *Острогорски*, Автократор 18, 30 сл., 35, 42; *W. Ohnsorge*, Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter, Hildesheim 1947, 44.

[53] Nicolai Patriarchae ad Symeonem Epp., Migne, Patr. Graeca 111, 121D, 125A, 128A, 140D, 165AC.

[54] Цариград је, природно, протествовао, али је карактеристично да је оштрица протеста била више уперена на спомен „Ромеја" него на саму титулу василевса. Сам Роман Лакапин дозвољавао је могућност да се пређе, мада врло нерадо, преко узимања титуле, али никако и преко навођења Ромеја у њеним оквирима. Cf. Romani Lacapeni Epp. 1—2, ed. *Sakkelion*, Δελτίον 1 (1884) 659, 2 (1885) 40 sq. Бугарски преводи: *В. Златарски*, Сборник на народни умотворения и книжнина 13 (1896) 282—322. В. сада *Острогорски*, Автократор 39, 43, 47.

[55] *T. Gerasimov*, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 8 (1934) 350. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte³ 221 n. 3.

[56] Последња титула јавља се (а) у две повеље Ивана Асена II (1218—1241), (b) у једној повељи Ивана Александра (1331—1371) и (c) у две повеље Ивана Шишмана (1371—1393). Уп. за (а) *И. Ивановъ*, Български старини изъ Македония, София 1931, 577, 578; *М. Ласкарисъ*, Ватопедската грамота на царь Иванъ Асѣня II, София 1930; *М. Андреев*, Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право, София 1965, 32 сл.; (b) *Ивановъ*, н. д. 594; *Острогорски*, Автократор 46; (c) *Ивановъ*, н. д. 600, 601. Βασιλεὺς Βουλγάρων — Иван Александар — из ММ I, 432 (1355. т.) не представља сасвим званичан облик титуле. Тако и ММ I, 453, ММ II, 163.

обнове Византију и сваки од њих носи класичну византијску царску титулу. Временом, Солун је испао из трке и потпао под власт Никеје (1246). Са обновом Византије и Трапезунт је остао по страни, али су његови владари ипак продужили извесно време да носе титулу βασιλεὺς τῶν 'Ρωμαίων.[57] Насупрот овим великим амбицијама, евидентним кроз повеље, већина састављача наративних извора, верна идеји универзалног царства не сматра их уопште царевима.[58] После обнове Византијског царства у Цариграду нестали су и последњи услови који су омогућавали Великим Комнинима из Трапезунта да са правом носе своју високу титулу.[59] Два цара Ромеја нису могла да остану упоредо и Трапезунт је морао да се повуче. После низа дипломатских сукоба који су потрајали више година, споразумом из 1282. Евдокија, кћер Михаила VIII Палеолога, удала се за Јована II Комнина (1280—1297) и том приликом је трапезунтски цар за свој симбол узео једноглавог орла, уместо двоглавог, и радикално изменио своју титулу.[60] Њен нови облик је N. ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ πάσης 'Ανατολῆς, 'Ιβήρων ('Ιβηρίας) καὶ Περατείας ὁ Μέγας Κομνηνός.[61]

Еволуција титуле Великих Комнина баца извесну светлост и на могућности у избору титуле, које су стајале пред Душаном прили-

[57] *O. Lampsidis*, Le titre Μέγας Κομνηνός („Grand Comnène"), Byzantion 37 (1967) 119 то исправно тумачи жељом трапезунтских Комнина да се представе као наследници Византије. О њиховим титулама в. и *J. Ph. Fallmerayer*, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827, 63—84; *A. A. Vasiliev*, The Foundation of the Empire of Trebizond (1204—1222), Speculum 11 (1936) 30—37; *О. Лампсидис*, Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (εἰσαγωγή, ἔκδοσις, σχόλια), Ποντικαὶ 'Ερεῦναι 2, Атина 1958, 107 sq. Фантастичну титулу Алексија II (јули 1386 — MM V, 468; F. I. Uspenskij — V. V. Beneševič, Actes de Vazélon, Leningrad 1927, Nr. 103, 3—6) *Vasilev*, o. c. 36 сматра насупрот *Закитиносу*, Chrysobulle 92 n.5, фалсификатом који је имао за циљ да опонаша Јустинијана. Cf. *A. A. Vasilev*, Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen, Byz. Zeitschr. 30 (1929—1930) 385—386.

[58] *Vasiliev*, Foundation 31.

[59] Трапезунћани, етнички везани за византијско језгро, сматрају себе Ромејима ('Ρωμγοί, 'Ρωμνοί), при чему овај термин прима, нарочито од доласка Османлија, све више етничко обележје (*Lampsidis*, o. c. 93, 119, који као илустрацију наводи следећа места у Панаретовој хроници: 66. 6; 79, 24, 28). Cf. Διήγησις περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Μητροπόλεως Τραπεζοῦντος, ed. *A. Papadopoulos — Kerameus*, Fontes historiae imperii Trapezuntini I, Petropoli 1897, 152—155, 157, 159, 164. И у неким другим изворима јавља се овај израз са наведеним значењима: *Papadopoulos — Kerameus*, o. c. 4, 38, 40, 53, 59, 69, 71, 79, 81, 83, 85.

[60] *G. Millet*, Les Monastères et les églises de Trébizonde, Bull. Corr. Hell. 19 (1895) 428, 430, 440; *W. Miller*, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926, 29, 31 sq.; *Zakythenos*, Chrysobulle 92; *Т. Евангелидис*, 'Ιστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος, Одеса 1898, 77, као и код других аутора који се баве овом епохом.

[61] MM V, 276, 278 (в. и 264). Cf. *Евангелидис*, o. c. 125; *Zakythenos*, o. c. 37; *V. Laurent*, Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV et David II, 'Αρχεῖον Πόντου 18 (1953) 270, 272. Већ је *Bréhier*, o. c. 177 n. 1 уочио важност ових промена. Усамљено је мишљење *A. A. Vasilev*, The Empire of Trebizond in History and Literature, Byzantion 15 (1940—1941) 328, 328 n. 51 да је Алексије II (1297—1330) први понео нову титулу.

ком његовог проглашења за цара. Изгледа да он није могао, и поред највишег, царског достојанства да иде даље од укључивања освојених византијских земаља у своју титулу. То је учинио послуживши се згодном и познатом формулацијом чувеног порекла. Међутим, још као краљ, после великих освајања четрдесетих година, Душан је уврстио у свој грчки потпис Романију.[62] Проглашењем царства, овај појам у српској владарској титули постаје врло конкретан. Утисак је да је, упоредо са установљењем царства, „подела" државе на краљеве и цареве земље, српске и „грчке", нашла свог непосредног одраза у царској титули, нарочито у њеној територијалној, грчкој верзији.[63] Таква је била ситуација и за цара Уроша.

Међутим, Душанов полубрат Симеон-Синиша, који се више осећао византијским него српским владаром по свом пореклу, амбицијама и грчком карактеру области којима је владао, стављa испред већ традиционалног царског, за њега лично и преживелог Σερβίας (καὶ Ῥωμανίας) типично византијски израз Ῥωμαίων.[64] Нимало случајан поступак, а врло претенциозан. Душан који је располагао много већим могућностима није се, рекло би се, одважио на такав чин. Својом непријатељском политиком откидао је огромне делове византијске територије, узимањем царске титуле повредио је једно од основних суверених права Византије, са Млечанима је ковао планове за потпуно уништење те болесне државе,[65] али никад није учинио последњи корак као некад у Бугарској Симеон, никада се није прогласио царем Ромеја. Уместо тога, он је преузео титулу која, зависно од верзије (српске или грчке), конкретизује и ограничава царске прерогативе у етничком или територијалном погледу. Последња идеолошка брана ка светском царству никада се није отворила. Мислим да значај ове констатације прелази оквире српско-византијских односа.

Примери владара Трапезунта и Србије, или још раније Карла Великог, који себе такође није сматрао равним васељенском цару у

[62] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, Nr. 2.157—159 (= *A. Guillou*, Les archives de Sainte-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, Nr. 39.104).

[63] Уп. *Јиречек*, Историја II, 4; *А. Соловьев*, Греческие архонты в сербскоб царстве XIV в., Byzantinoslav. 2 (1930) 275. У том смислу треба модификовати *Амандоса*, о. с. 233 да Романија у случају Душана означава делове византијске територије у Европи.

[64] *Н. Веис*, Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων καὶ τῆς πέριξ χώρας' Βυζαντίς 1 (1909) 569. Текст (натпис изнад западних врата цркве Сретења у Метеорима) више пута је издаван после Веиса, али без нових елемената. Најновије изд., са факсимилом: *Г. Суботић*, Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима, Зборник за лик. уметн. 2 (1966) 145—146, факс. 147. Симеон је понекад, ради ближег одређивања својих територија, додавао и παντὸς Ἀλβανοῦ (*Соловјев — Мошин*, н. д., Nr. 34. 101—103), али је већину својих повеља потписивао у стилу који је ближи византијском него Душановом (о. с. Nr. 31.202—204, Nr. 32.85—87). Упадљиво је да се управо у Синишиној држави јавља један καθολικὸς κριτὴς τῶν Ῥωμαίων (о. с., Nr. 33.101).

[65] *Š. Ljubić*, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke *Republike*, III, Zagreb 1872, 174.

Константинопољу[66], нису у нескладу са начином на који се византијски владари званично обраћају другим царевима, наравно уколико им признају титулу. То наговештава постојање извесних повремених рефлекса односа у хијерархији средњовековних владара и на односе међу царевима, који правно нису били регулисани. Јер, цар је према идеалном римском и хришћанском схватању само један у читавој васељени, божији намесник на земљи, врх читаве хијерархије владара. Временом је овај монопол оборен, али идеја живи. Међу новим царевима многи сопственом титулом просторно ограничавају своју власт, прећутно признајући првенство византијском цару. Нема сумње да је то свестан поступак, али његови мотиви, самим тим што није јасно и увек спровођен, остају за сада изван оквира сигурних тумачења.

[66] О овом проблему много је писано у немачкој историографији и зато скрећемо пажњу само на исцрпна истраживања (уз навођење целокупне литературе) *P. E. Schramm*, Kaiser, Könige und Päpste, Beiträge zur allgemeinen Geschichte I, Stuttgart 1968, 215 sq. Иначе западни цареви, као и византијски, сматрају себе јединим наследницима Рима. Зато Душанов савременик Карло IV и одриче овоме право на царску титулу, нашавши се погођен бар колико и византијски цар. Уп. *Динић*, Душанова титула 104 сл. С друге стране, за Душана је карактеристично да и на врхунцу моћи тражи од византијског цара потврдне хрисовуље за Хиландар. Cf. Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, publiés par *L. Petit*, Виз. Врем. 17 (1911), Приложение, Nr. 138 (јули 1351).

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

THE GREEKS AND ROMANIA IN THE SERBIAN SOVEREIGN TITLE

Summary

In the medieval Serbian Empire the title of sovereign appears generally both in the Serbian and Greek versions. The Latin version was seldom used. To the contrary of the two previous ones, the Latin version was not defined; therefore it does not represent an established form, used in the Serbian sovereign chancellery.

The basis of the Serbian version is the formula „(the Emperor) of Serbs and Greeks". To this formula were often added names of countries which Serbia had conquered from Byzantium; this narrows and makes more coherent (mainly in the territorial respect) the meaning of the word „Greeks". The mentioned title was used also after the time of Emperor Dušan, by sovereigns who did not wear the imperial crown. Therefore, though this formula doubtlessly imitates the Greek one and includes some Byzantine territories as well as Byzantine subjects into the domain of Serbian emperor, it has not the significance of the universal „ Ῥωμαίων" as it had in the title of Byzantine emperors.

The Greek version of the title of Serbian emperors consists of a firmly established formula „ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας", whist differs considerably from the Byzantine„Ῥωμαίων". Medieval Romania basicaly lost ist significance after re-establishing of Byzantium in 1261, in the West as well as in the East, in Dubrovnik as well as in Serbia (only seldom mentioned in the latter). The use of this formula with a glorius by-sound was related in fact to the Aegean area and the Greek inland, regardless to the state to which it officially referred. The Greek title emperor Dušan used even when he was only a king; later his half-brother Siniša, who considered himself a Byzantine sovereign (because of his origin, his ambitions and the Greek character of his domain), added to the Serbian title the Byzantine Ῥωμαίων. We may take that in the Serbian imperial titles the word „Romania" had more restricted and more defined meaning than the word „Ῥωμαίων" had in Byzantine titles.

When valuing the significance of the differences between Serbian Romania and Byzantine „Romaeôn", some sovereign titles outside Serbia should be also considered. Bulgarian Emperor Simeon (893—927) whose ambitions for establishing of a Byzantine—Bulgarian Empire appear most clear particularly when compared to the policy of all other bulgarian emperors, gave primacy to the „Ῥωμαίων" in his title of the „Emperor of Bulgarians and Romaeôn". John Asen II (1218—1241) acted similarly as well as some other Bulgarian sovereigns; no firm conclusions on the subject can be drawn though, as Greek versions of his titles do not exist. In Trebizond, however, after the re-establishing of

the Byzantine Empire, after some years of quarrels with the Constantinopolitan government, sovereigns abandoned the title of the emperors of „'Ρωμαίων". They took a new one which corresponded to the geographical frontiers of their domain (Anatolia, Iberia, Peratia).

All these examples lead to the conclusion that Emperor Dušan added to his title *purposly* the attributes which emphasized the difference between his status and the status of the oecumenical emperor in Constantinople. This phenomenon, not exceptional is a testimonial about some relationships, of the hierarchy among medieval emperors themselves, in a world in which officially only one sovereign had right to this supreme title.

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

О АУТЕНТИЧНОСТИ СВЕТОГОРСКОГ ТИПИКА ПАТРИЈАРХА АНТОНИЈА ОД МАЈА 1394.

Објављујући типик патријарха Антонија из 1394. године у своме познатом делу о светогорским повељама, Ф. Мајер га је спојио са једним недатираним патријарховим писмом.[1] Већ је Р. Ј. Ленерц нагласио да су та два документа веома различита, па је додао: „То је толико очигледно да је тешко разумети како издавач то није запазио".[2]

Као Ленерц и В. Лоран је указао на то да је солунски митрополит Гаврило који се јавља у недатираном патријарховом писму, дошао на тај положај после 20. марта 1397. године (кога датума је митрополитска столица у Солуну још била упражњена). Према томе овај датум представља terminus post quem за настанак тога писма.[3]

Са своје стране Ј. Дарузес је указао на то да имена светогорског прота и игумана Велике Лавре споменута у тексту не могу се довести у склад са датумом типика, па је довео у сумњу аутентичност типика.[4]

Међутим, имена о којима је реч не налазе се у типику већ у недатираном патријарховом писму. Према томе Дарузесове констатације, саме по себи тачне, само потврђују да је недатирано патријархово писмо погрешно спојено са типиком из 1394. године, али нимало не доказују да је тај типик фалсификат. Питање његове аутентичности остаје, дакле, отворено, па ћемо покушати да га овде решимо.

Тај документ који носи наслов Τόμος καὶ τύπος τοῦ ἁγίου ὄρους καὶ τοῦ πρωτάτου по начину свога постанка и по садржини потпуно одговара осталим светогорским типицима.[5] Њему недостаје почетак, тако да

---

[1] Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athonklöster, Leipzig 1894, 197—203, (цит. даље Meyer, Haupturkunden).

[2] *R. J. Loenertz*, Isidore Glabas, métropolite de Thessalonique (1380—1396) Revue des Études Byzantines VI/2 (1948) 184.

[3] *Loenertz*, ibid; *V. Laurent*, La liste de présence de la lettre aux Hagiorites, Revue des Études Byzantines VI/2 (1948) 188.

[4] *J. Darrouzès*, Deux sigillia du patriarche Antoine pour le prote de l'Athos en 1391 et 1392, Ἑλληνικά 16 (1958—1959) 145. Дарузесово мишљење да је реч о фалсификату има и следбеника, уп. Actes de Dionysiou, ed. Oikonomidès, Paris 1968, стр. 6 нап. 11, (цит. Dionys.). Међутим, *К. В. Хвостова*, Взаимоотношения хиландарского манастыря и некоторых его метохов в XIV в., Виз. Врем. 18 (1961) 48, 53, користи овај типик као аутентичан извор.

остаје непознато од кога је потекла иницијатива за његово издавање Из саме садржине се види да је имао за циљ да ојача положај протата, који је , изгледа, био веома уздрман. Требало је потврдити раније одредбе, које су вероватно престале да се поштују, као и озаконити оно што је постало део обичајног права.

Имајући у виду да је садржина типика веома занимљива и у исто време веома драгоцена за упознавање прилика на Светој Гори у другој половини, а посебно крајем XIV века, покушаћемо анализом неких података његове садржине да докажемо да је то аутентичан документ патријарха Антонија IV, издат маја 1394. године, како се наводи на самом његовом крају.

За ту сврху од посебног је значаја прва одредба овог типика: одређивање хијерархијског положаја манастира у протату. Спровођење ове мере типик образлаже као неопходно не само због „нереда и трвења" између самих манастира, него нарочито због тога што су „Турци из темеља порушили многе мале манастире... док су други били обновљени".[6] Овај податак само резимира оно што се зна из бројних докумената светогорских архива. Утврђен је следећи ранг: први седе прот и игуман Лавре[7], а десно и лево од њих игумани:

Ватопеда и Ивирона,
Хиландара и Ксиропотама,
Каракале и Алипијског,
Ксенофонта и Есфигмена,
Зографа и Дохијара,
Василијевог и Филотеја,
Пантократора и Руског,
Константиновог и Харитоновог,
Св. Павла и Дионисија,
Равдуха и Саравара,
Св. Григорија и Св. Симонопетре,
Св. Саве и Макри.

Имена манастира потпуно су уобичајена, осим Константиновог и Харитоновог. Ови називи за Кастамонитски, односно Кутлумушки

[5] Његов почетак (иако непотпун) показује да је реч о царевом и патријарховом изасланику или изасланицима који су стигли на Свету Гору (Meyer, Haupturkunden 197, 10—14). Аналогно томе треба се сетити да је настанак Цимискијевог типика изазвала посета прота Атанасија и монаха Павла цару (Meyer, ibid. 141). Приликом настанка типика цара Константина Мономаха, на интервенцију светогорских монаха, цар је послао на Свету Гору свога изасланика, који је заједно са светогорским сабором створио нов типик (Meyer, ibid. 152, 153). Одредбе о добу старости за рукополагање јереја и ђакона, забрана примања недораслих младића на Свету Гору или забрана приступа животињама женског пола готово су редовно биле предмет и других типика (Meyer, ibid. 198, 199, 161, 118, 147, 154, 208, 113, 209).

[6] Meyer, Haupturkunden 197, 15—19.

[7] Да је игуман Велике Лавре за време седнице заузимао ово место, типик образлаже тим што обојицу рукополаже патријарх и само они држе у рукама палице као вођи (Meyer, ibid. 197, 20—22).

манастир, неуобичајени су и ретки. Осим у овом типику тако се називају у протатским актима још само по једанпут.[8]

Да бисмо утврдили да су подаци ове одредбе (као и целог типика) веродостојни, потребно је испитати да ли место које она даје у хијерархијском поретку појединим манастирима одговара стварном стању у то време. То се може постићи само поређењем тога редоследа са потписима појединих игумана на протатским актима тога времена. Наиме, познато је да потпис неког игумана, који фактички представља законског заступника свога манастира, значи да и тај манастир тада постоји као самостална установа. При томе морамо имати у виду да сви игумани нису увек присуствовали протатском сабору, тако да спомињање манастира зависи од мање или више случајног присуства његовог игумана. Губитком своје самосталности манастир је престајао да буде правно лице, а тиме ни његов игуман више није могао присуствовати протатским седницама.

Међутим, редослед манастира у протату у то време још није био устаљен и непроменљив, како то доказују потписи њихових представника на протатским актима.[9] Стално је долазило до мање или више незнатних промена. Оне се, природно, нису односиле на највеће манастире. Игумани: Велике Лавре, Ватопеда, Ивирона и Хиландара обично су у протату седели тим редом. Манастири који следе после њих могли су у одређеним границама да мењају своја места. Та нестабилност види се и из самог типика. При крају документа налазимо списак манастирских давања која манастири дугују протату.[10] У овом списку редослед појединих манастира осетно се разликује од напред наведеног. Они се овде набрајају следећеми редом: Велика Лавра, Ватопед, Ивирон, Хиландар, Ксиропотам, Каракала, Филотеј, Есфигмен, Алипијски, Ксенофонт, Зограф, Дохијар, Руски, Пантократор, Кастамонит, Василијев, Кутлумуш, Св. Павле, Дионисија, Григорија, Симонопетра, Саравари, Кацари, Анапација, Равдух, Св. Сава и Макри. Видимо да су првих шест манастира исти они који су споменути приликом утврђивања хијерархијског поретка манастира на почетку типика. После њих се наводе обавезе Филотеја и Есфигмена, па тек онда давања Алипијског и Ксенофонта, тако да су Зограф и Дохијар, који следе за њима, углавном задржали положај који им је и типик одредио на почетку. Затим су Руски манастир и

---

[8] У документу из маја 1399. године игуман манастира Култумуша назива свој манастир τοῦ κυρίου Χαρίτωνος μονή (Х. Ктена, Ὁ Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ ἡ Μεγάλη Μέση ἢ Σύναξις, ΕΕΒΣ 6, 1929, 276, 35, цит. даље Ктена). То име манастир Кутлумуш је добио по своме чувеном игуману Харитону. вид. Actes de Kutlumus, ed P. Lemerle, Paris 1945, стр. 3 (цит. даље Kutl.). Кастамонит се спомиње као Константинов манастир у протатском акту из јануара 1076. V. Mošin i A. Sovre, Supplementa ad acta Chilandarii, Ljubljana 1948, 1, 8, 43, (цит. даље Mošin — Sovre, Supplementa); *Д. Анастасијевић*, Неколико неиздатих грчких текстова, Старинар 12 (1937) стр. 3, 7; 4, 28.

[9] Хијерархијски ранг манастира у протату усталио се тек 1574. године и тај су поредак двадесет светогорских манастира задржали до данас. Вид. Kutl. стр. 22.

[10] Meyer, Haupturkunden 201, 32—34; 202, 1—28.

Пантократор заменили своја места, док су Кастамонит, Кутлумуш, Св. Павле и Дионисија углавном задржали напред утврђени ред места. Једина је разлика у томе што је Василијев манастир заузео ниже место, тј. нашао се између Кастамонитског и Кутлумушког. Манастири Григорија и Симонопетре стављени су испред Саравара и Равдуха, док су Св. Сава и Макри задржали последња места.[11] Дакле, свима манастирима којима је одређен хијерархијски ранг у протату, типик је прецизирао и обавезна давања. Од других бројних светогорских манастирских установа типик наводи обавезе још само двеју од њих: Кацари и Анапација, које убацује између Саравара и Равдуха.

Временски најближа овом типику су два документа из последње деценије XIV века, на којима редослед потписа присутних игумана одговара ономе, који им типик утврђује приликом одређивања њиховог хијерархијског поретка у протату. Први је из новембра 1398. године.[12] Он садржи само потписе прота и игумана првих пет великих манастира. Други је из маја 1399. године.[13] На њему је редослед првих осам игумана потпуно идентичан ономе који се налази на почетку типика. После тога следе потписи игумана: Зографа, Есфигмена, Филотеја, Пантократора, Дохијара, Кастамонита и Кутлумуша. Одступања од ранг-листе игумана у Антонијевом типику сасвим су незнатна.[14]

Поред наведеног, за утврђивање аутентичности овог типика, од интереса је осврнути се на остале манастире (изузимајући највеће и најпознатије) који се у њему наводе, јер управо некима од њих касније се изгубио траг, тако да је њихово постојање доведено у питање.[15]

Игумани манастира Св. Павла, Дионисија, Григорија и Симонопетре у току XIV века нису били чести чланови протатских седница.[16] Јављају се на два документа с краја прве половине XIV века по не-

[11] Поређењем количина намирница коју је поједини манастир био дужан да даје јасно се види да она није утицала на место где ће се неки од манастира споменути. Тако је количина намирница коју су давали манастири Алипијски и Ксенофонт била већа од оне коју су давали Филотеј и Есфигмен, мада је место ових последњих испред њих. Харитонов манастир, Равдух, Св. Сава и Макри са прилично високим давањима задржали су исти скромни положај који им је типик одредио на почетку.

[12] Actes du Pantocrator, publiés par L. Petit, Виз. Врем. 10 (1903), Приложение No. 2, 13 (цит. даље Pant.).

[13] Ктена 275—276.

[14] Аналогно томе је и поредак игумана на протатском акту из новембра 1366: Есфигмена, Каракале, Ксенофонта, Алипијског. Actes de Chilandar, Première partie: Acte grecs, publiés par L. Petit, Виз. Врем. 17 (1911) Приложение, 152 (цит. даље Chil.).

[15] Ту се мисли на следеће манастире: Алипијски, Василија, Харитонов, Равдуха, Саравара, Саве, Макри, Кацари, Анапасија или Анапација (Meyer, Haupturkunden 61).

[16] То је било због тога што су готово сви ови манастири доживљавали свој развој или обнову у току XIV века. Тако су опали манастир Св. Павла, који је спао на положај келије, откупили од монаха манастира Ксиропотама и обновили српски великаши Герасим Радоња, брат Вука Бранковића, и Антоније — Арсеније Пагаси. Познато је да је сам Угљеша обновио и изградио манастир Симонопетру. Вид. *Г. Острогорски*, Серска

што друкчијем редоследу од онога у типику. На првом (из децембра 1347) први се потписао игуман Симонопетре Максим, после њега игуман Григорија Калистрат, а тек онда игуман Дионисија Теодосије.[17] Истим редоследом су се потписали и на следећем документу (из априла 1348) с том разликом што се између игумана манастира Григорија и Дионисија потписао игуман Св. Павла Пахомије.[18]

Манастир Макри, чије име се јавља као Μακρῆ, Μακροῦ, Μακρύς или Μάκρις може се пратити још од X века.[19] Од краја XIII века на потписе његовог игумана наилазимо доста често на протатским актима.[20] Потпис игумана овог манастира налази се углавном негде у средини међу потписима представника осталих манастира. Међутим, крајем XIV века он се помакао према крају, дакле, месту које заузима и у нашем типику. Тако се његов игуман Герасим потписао на документу из новембра 1394. године претпоследњи, испред игумана манастира Ксистри Макарија[21]; на документу из августа 1395. ова два игумана су заменила своја места.[22]

Према томе наведени манастири, помињу се у документима овог времена истим или сличним редоследом који им даје типик патријарха Антонија. Међутим, и остали манастири наведени у овом типику заслужују пажњу, јер расветљавају неке моменте који су мање познати из других извора или се у њима уопште не помињу. То су: Саравара, Равдуха, Василија, Св. Саве, а уз њих и Анапација и Кацари.

Представник манастира Саравара јавља се прилично често у XI веку, и то као монах τοῦ Σαράβαρι, τοῦ Σαραβάρεως или ὁ τοῦ Σαράβαρος.[23]

област после Душанове смрти, Београд 1965, 112, 113 нап. 35. О развитку манастира Дионисија вид. увод у Dionys. За ове манастире такође вид. и *S. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint - Paul de l' Athos, Louvain 1942, passim, (цит. даље *Binon*, Xéropotamou et St. Paul.).

[17] Chil. 136, 85—91.

[18] Chil. 137, 127—133.

[19] Игумани манастира Макру Јоаникије (980) и Козма (1009) спомињу се међу игуманима мањих манастира. Chil. 1, 59; Actes de Zographou, Actes grecs, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Виз. Врем. 13 (1907), Приложение, 1, 53—54 (цит. Zogr.).

[20] Из краја XIII и из XIV века познати су следећи игумани овог манастира: Сава (1287), Kutl. 3, 10; Нифон (1288), само као ὁ Μάκρις (1294), Chil. 10. 96; 9, 153; Јосиф (1316), Actes d'Esphigménou, publiés par L. Petit et W. Regel, Виз. Врем. 12 (1906) Приложение, 7, 254 (цит. Esph.); Теодул (1326, 1331), Chil. 111, 6, 39; Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire, Paris 1964, 24, 48, (цит. Xér.); Методије (1347, 1353), Chil. 135, 55; Mošin — Sovre, Supplementa 7, 58; Филип (1369), Kutl. 25, 30, Zogr. 45, 29.

[21] Dionys. 7, 23.

[22] Mošin — Sovre, Supplementa 10, 31; исти игуман се потписао претпоследњи и на документу из јануара 1400. године, Dionys. 9, 50.

[23] Састанцима протата присуствовали су као заступници манастира Саравара монаси: Илија (1017?), Јоасаф (1018/1019?), Илија (1021?), Actes de Lavra, ed. G. Rouillard et P. Collomp, Paris 1937, 19, 66; 21, 47; 22, 52; презвитер Варнава (1048), Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873, 3 (цит. Ross.); Игуман Никита (1056, 1057), Xér. 5, 8; Ross. 4. Из XII века познати су: Илија (1141), С. Евстратиадис, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, Ἑλληνικά II/2 (1929), 343, (цит. Евстратиадис); игуман без навођења имена (1154), Lavra 55, 59.

У XIV веку (1313. или 1314) Теодор ὁ Σαράβαρης потписао се одмах после игумана Ксенофонта, Есфигмена, Ставроникитe и Каракале.[24] То је било прилично високо место, пошто после њега следе потписи још дванаест игумана међу којима и Филотеја и Равдуха. Последњи пут његов игуман, Касијан, јавља се међу веома бројним потписницима протатског акта из маја 1316. године, испред представника неких мање познатих манастира, а исто тако и игумана Кастамонита и Макру.[25] После тога губи се траг манастира Саравара. Његов помен у типику из 1394. године указивао би на то да он у то време још постоји као самостална установа.

Постојање манастира Равдуха крајем XIV века могло би се довести у сумњу пошто се зна да је прот Доротеј, 1356. или почетком 1357. године, предао келију звану τοῦ Ῥαβδούχου великом примикерију Алексију и његовом брату протосевасту Јовану.[26] То у толико пре што се игуман Равдуха последњи пут јавља јуна 1353. године.[27] Међутим, треба имати у виду да је на Светој Гори у то време било више установа истог имена. То показују бројни помени τοῦ Ῥαβδᾶ, τοῦ Ῥαβδούχου, τὰ κελλία τοῦ Ῥαβδᾶ, τὰ ἡσυχαστήρια τοῦ Ῥαβδᾶ, и у исто време σκήτη λεγομένη τοῦ Ῥαβδᾶ.[28] Све ово наводи на закључак да типик Антонија IV говори о још самосталном у то време манастиру Равдуха, који нема везе са поменутом келијом из које се развио манастир Пантократор.

Манастири Василија и Св. Саве, о којима говори наш типик, заслужују посебну пажњу.[29] Једине установе које се могу видети у овим

[24] Kutl. 9, 47. У овом документу скреће на себе пажњу присуство игумана манастира Ставроникитe, Θεοδόσιος ὁ Σταυρονικήτης, што показује да је овај манастир у то доба, или већ и раније, поново постојао као самосталан. Наиме, фебруара 1287. протатски савет са протом Јованом на челу, уступио је овај манастир Кутлумушу, на захтев кутлумушких монаха: Kutl. 3. Пре тога датума, почевши од XI века, потписи игумана манастира Ставроникитe срећу се на документима: Никифора (1000 или 1012, 1016? 1017?), Саве (1018/1019?), Никифора (1021?): Lavra 15, 66—67; 18, 55; Xér. 3, 16—17; Lavra 19, 64; 21, 48; 22, 51; монаха и дикеја Данила (без датума): Евстратиадис 344, 347. Интересантно је напоменути да се у документу из 1313. или 1314. године, игуман манастира Ставроникитe, Теодосије, потписао одмах после игумана Ксенофонта и Есфигмена, а испред четрнаест других игумана, међу којима и Каракале, Филотеја, Кастамонита, Кутлумуша, Равдуха и других, дакле, на релативно високом месту у хијерархијској лествици манастира. То у исто време показује да привремени губитак самосталности једног манастира није утицао на положај који ће његов игуман имати потом у протату.

[25] Esph. 7, 249.

[26] Pant. 2; о томе в. *Острогорски*, Серска област 112.

[27] Mošin — Sovre, Supplementa 7, 58. Детаљан списак игумана овог манастира дао је *Lemerle*, Kutl. стр. 167.

[28] О њима в. Lemerle, ibid. Појава представника и Равдуха и Равда у истом документу (августа 1288) потврђује мишљење да је реч о двема или више установама. Chil. 10, 94, 100.

[29] Сигурно је да они немају никакве везе са истоименим манастирима из XI века. Игуман Св. Саве Евтимије јавља се на документима (1030, 1034. 1035, 1037), Ross. 1, Esph. 1, 35; Lavra 24, 32; 25, 39; προεστώς Сава (1057), Ross. 4. Заступници Св. Василија били су: монах и презвитер Григорије (1048), игуман Пантолеон (1057), Ross. 3, 4. Године 1108? познат је манастир τοῦ Βασιλείου τῶν Καλαβρῶν, Lavra 52, 76—77.

манастирима су хиландарски пиргови: Василија и Св. Саве. Први се увек спомиње као пирг.[30] Манастир св. Саве под којим се подразумева истоимена келија, у документима се спомиње као манастир (μονή) мали манастир (μονύδριον), келија (κελλίον) или млчалница (ἡσυχαστήριον)[31]. Када је царица Јелена обновила келију Св. Саве (1348), ова је добила изглед пирга (πύργος). Под тим називом се јавља почевши од друге половине XIV века.[32] И у нашем типику назива се ʻΟ πύργος τοῦ ἁγίου Σάββα.[33]

Василијев пирг и келија Св. Саве су били у одређеној зависности од манастира Хиландара и чинили са њим посебну целину. У ствари, у њима се јасно види пример прелазног облика између самосталног манастира и зависне келије — пирга. Њихова веза и заједница са Хиландаром састојала се у томе што је сабор хиландарске браће бирао њихове старце; уз то, према Карејском типику, Хиландар је и економски помагао келију; пирг је служио за одбрану манастира. У свему осталом, посебно у погледу имовинског права, то су биле самосталне установе.[34]

Тако је Василијев пирг, као правно лице, водио спор с манастиром Зографом око млина у Хандаку.[35] Његов башта, монах Макарије, био је члан суда деспота Угљеше (фебруара 1369), заједно са игуманима Ватопеда, Ксенофонта, Каракале и Хиландара.[36] Овај пирг је ишао тако далеко у својој самосталности да је чак покушао и потпуно да се одметне од Хиландара.[37]

Карејска келија је још јаснији пример прелазног облика једне установе. Као прави манастир она добија келије од протата (1312, 1347, 1353).[38] Протат је не само назива, него и сматра манастиром. То се види из протатске одлуке да је манастир Св. Саве „дужан да држи и поседује добијену келију, као и остали манастири њима придружене у разна времена келије".[39] И у типику патријарха Антонија она се третира двоструко, и као манастир и као келија. Дајући јој место у протатском савету и намећући јој обавезу натуралног давања, као што су били обавезни и остали манастири да дају за своје

[30] 1358 (Zogr. 41, 12—13; 42, 14—15), 1366 (Chil. 152, 8), (Zogr. 43, 17).

[31] Манастир Св. Саве спомиње се: 1312 (Mošin — Sovre, Supplementa 3, 12, 1347 (Chil. 135, 18, 27, 30—31, 40; 136, 22), 1353 (Mošin — Sovre, ibid. 7, 41; 49—50); μονύδριον 1312, 1347 (Mošin — Sovre, ibid. 3, 25; Chil. 136, 15), κελλίον 1353 (Mošin — Sovre ibid. 7, 4—5, 34); ἡσυχαστήριον 1314 (Mošin — Sovre, ibid. 6, 9, 12 сл.).

[32] 1353 (Mošin — Sovre, Supplementa 7, 19), 1359 (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, стр. 41, бр. 115).

[33] Meyer, Haupturkunden 200, 9.

[34] Уп. *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањичкој држави III/IV, Београд, 1935, 20—22. Вид. и *Хвостова* нав. дело, passim.

[35] Zogr. 41; 42; Chil. 152.

[36] А. Соловјев — В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, бр. 36 = Zogr. 43, 18—19.

[37] То се сазнаје из пресуде серског црквеног суда из маја 1388. Chil. 158.

[38] Mošin — Sovre Supplementa 3; Chil. 135; Mošin — Sovre, ibid 7.

[39] Mošin — Sovre, ibid. 3, 26—27.

келије, патријарх Антоније је признаје за самосталан манастир.[40] У исто време, али у другом смислу, он је изједначује са осталим келијама. То се види из одредбе којом се упозоравају монаси пирга да не узнемиравају прота у вези сечења дрва, које им је дозвољено само на горњем брежуљку; и даље наставља: „старац тога пирга у свему је дужан да се покорава проту, као и друге келије (ὡς καὶ τὰ ἄλλα καθίσματα)“; али да то ипак није само обична келија „као друге" показује наставак ове одредбе: „да се не дичи (старац) својим манастиром (τὴν αὐτοῦ μονήν), да нема никакву власт, само да се снабдева храном, како му је ктитор (св. Сава) одредио, као и остали манастири.[41]

Сви наведени манастири били су самосталне установе, те су као правна лица били заступљени у протату. О томе сведочи њихово навођење приликом утврђивања хијерархијског реда манастира у протату. Истовремено, они су, као такви, испуњавали и своје обавезе према протату у виду одређених давања. Међутим, видели смо да се приликом прецизирања тих обавеза у типику спомињу и два манастира: Кацари и Анапација, који нису наведени приликом одређивања места манастира у протату. То показује да они нису били самостални као остали наведени манастири, а исто тако да нису били ни у положају посебног прелазног облика између келије-пирга и манастира, као што су то били пиргови Василија и Св. Саве. Ипак, чињеница да су сами испуњавали своје обавезе према протату, наводи на закључак да они нису били сасвим у рангу осталих келија, које је протат уступао појединим манастирима; наиме, добијањем келије на манастир је аутоматски прелазила и обавеза те келије према протату, а то у поменутим случајевима није било тако.

Да бисмо одредили њихов статус треба да погледамо шта се зна из протатских докумената о тим манастирима. Пошто је манастир Анапација односно Анапавса био већи и богатији од малог манастира Кацари, у моменту када је престао да постоји као самостална установа, најпре ћемо се задржати на њему.[42]

Име игумана манастира Анапавса у протатским актима јавља се ретко.[43] Најважнији су документи о дефинитивном присаједињавању овог манастира Кутлумушу.[44] То су два документа од којих је први издао прот Исак (септембра 1329), а други ктитор тога манастира Матија (маја 1330).[45] Прот Исак је присајединио манастир Анапавса

---

[40] Meyer, Haupturkunden 197, 29; 202, 24.

[41] Ibid. 200, 9—17.

[42] У типику патријарха Антонија овај манастир се назива 'Ἀναπατζία (Meyer, ibid. 202, 23); У документима Кутлумушког манастира спомиње се као 'Ἀναπαψίας, 'Ἀναπαψίου, 'Ἀναπασίου, 'Ἀναπαυσᾶ, 'Ἀναπαυσίου, (Kutl. index), што наводи на закључак да је реч о једном истом манастиру. И Мајер спомиње 'Ἀναπαψίας или 'Ἀναπατζίας Mayer, ibid. 61). Вид. о томе *Binon*, Xeropotamou et St. Paul 169—170.

[43] Познати су игумани тога манастира Константин 1076 (Mošin — Sovre, Suppl. 1, 80) и Дамијан 1108? (Lavra 52, 71).

[44] Привремено уступање манастира Анапавса Кутлумушу извршио је још прот Теодор, децембра 1257: Kutl. 2.

[45] Kutl. 15; 16.

са целим његовим поседом, наиме трима његовим исихастиријама и свим осталим добром Кутлумушу.[46] Мада Исак назива Анапавс манастиром, сам чин његове предаје Кутлумушу он изједначује са предајом келије. То се види из реченице којом Исак оправдава ово присаједињавање и каже да то није „ни противзаконито, ни штетно за протат, нити непознато или неуобичајено... јер су ранији проти дали великим манастирима веома много келија протата.[47] Да је пре тога присаједињавања манастир Анапавс био самосталан доказује присуство његовог игумана Марка у протатском савету септембра 1325. године.[48] Међутим, положај манастира Анапавса се ипак нешто разликује од других манастира: он има и свога ктитора, Матију.[49] Матија је, очигледно, својом бригом за напредак и материјално благостање тога манастира (заједно са протом Исаком) много задужио сам манастир, тако да се овај јавља као његова својина. Стога он, по примеру прота Исака, али нешто касније, даје (ἐκδίδωμι) за разлику од Исака, који присаједињује (ἑνοῦμεν) овај фронтистирион Кутлумушу.[50] При томе, Матија је предао „сва права која је он имао у њему (манастиру), изузев право годишњег давања протату, наиме 8 литара уља и 12 мера вина" (ἅπαντα ὅσα εἶχον ἐν αὐτῷ δίκαια, σωζομένων τῶν τῆς μέσησ τοῦ πρωτάτου διδομένων δικαίων κατέτος, τοῦ ἐλαίου δηλαδὴ τῶν ὀκτὼ λιτρῶν καὶ τοῦ οἴνου τῶν δώδεκα μέτρων).[51] Дакле, управо ова реченица пружа објашњење зашто патријарх Антоније наводи давања манастира Анапавса, иако он више не постоји као самостална установа. Не треба да буни разлика у количини давања коју наводи патријарх (7 мера вина и 3 литре уља) од оне која је утврђена толико година раније. Поред могуће непрецизности то би био пример тенденције манастира да смањују или избегавају своје обавезе. Очигелдно да је Матија, противно проту Исаку, који је само годину дана раније одредио да ће „манастир Кутлумуш давати све оно што даје годишње манастир Анапавс" (Ἔσται γὰρ ἡ τοιαύτη τοῦ Κουτλουμούση μονὴ πάντα τὰ ἐτησίως παρὰ τῆς τοῦ Ἀναπαυσᾶ διδόμενα) протату, променио ту одлуку, и ову обавезу, која је у исто време и симбол неког права, задржао за свој манастир.[52] Док је за Исака на првом месту било важно да чува интересе протата, те је и одлуку донео у складу са постојећом праксом, ктитор манастира је у првом реду водио бригу о интересима свога манастира.

[46] Kutl. 15, 71.

[47] Ibid. 79—80.

[48] Kutl. 12, 37.

[49] Ктитор (κτήτωρ) не подразумева само стварног оснивача манастира. Ктитором или другим ктитором називало се и лице које би учинило значајне поклоне манастиру, обновило га или уопште нечим задужило. Уп. Kutl. стр. 77 „Notes".

[50] Матија назива Анапавс или манастир или фронтистирион (φροντιστήριον) = место за размишљање (Соловјев — Мошин, Грчке повеље стр. 502) = μοναστήριον (в. E. A. Sophocles, Greek Lexicon s. v. φροντιστήριον). Тако би се φροντιστήριον довео у везу са ἀναπαύω, ἀνάπαυσις = починути, отпочинак, одмарање односно са самим именом манастира.

[51] Kutl. 16, 23—24.

[52] Kutl. 15, 84—85.

Изгледа да је сличан случај био и са малим манастиром Кацари. То је био стари манастир познат још од X века.[53] Међутим, у XIV веку он је, као и многи други манастири, због напада Турака доспео у веома лоше стање. То је и навело прота Антонија да га преда Руском манастиру. На жалост, пошто документ о његовом уступању не постоји, остају непознати услови под којим је извршена та предаја. О тим догађајима, који су се одиграли крајем пете деценије XIV века, сазнајемо из два скоро идентична документа из нешто познијег времена (априла 1363).[54] Они говоре о одлуци протатског савета на челу са протом Доротејем да мали манастир Кацари остане трајно у власништву манастира Пантелејмона. Да ли је стварни разлог за ову одлуку протата било то што су руски монаси поправили стање тога манастира, или нешто друго, остаје неизвесно. Али, без обзира на то, чињеница да протат обавезује манастир Св. Пантелејмона на давање само једне перпере годишње за добијени манастир намеће закључак да је преостала годишња обавезна давања протату подмиривао сам манастирчић Кацари. То објашњава зашто га патријарх Антоније IV спомиње приликом набрајања обавезних давања протату од стране појединих манастира.

Из изнесеног материјала се намеће закључак да су оба манастира, Анапавс и Кацари, предајом већим манастирима, Кутлумушу, односно Руском, били сведени на ранг келија. Међутим, ни они нису били у потпуности изједначени са осталим келијама, јер су задржали неке обавезе према протату које обично испуњавају само слободни манастири. Заједно са хиландарским пирговима Василија и Св. Саве, ова два манастира указују на постојање различитих прелазних облика манастирских установа на Светој Гори од келија и пиргова до слободних манастира.

Када се све ово узме у обзир види се да нема разлога за претпоставку да је типик из маја 1394. године фалсификат. Напротив, у питању је аутентичан документ, који у многоме даје верну слику прилика на Светој Гори у то доба и чини драгоцену допуну другим изворима. Међутим, као и већина извора, ни он није потпун.[55] Ипак, имајући у виду да је за неке проблеме ово једини извор ове врсте, његова вредност је утолико већа и стога га не треба заобићи приликом истраживања ове епохе.

---

[53] Познати су следећи игумани овог манастира: Стефан (985). *K. Lake*, The Early Days of Monasticism on Mount Athos, Oxford 1909, 104; Антоније (991, 996); Lavra 10, 42; 13, 42; опет Антоније (1083): Xen, 1, 318; Власије (1108?): Lavra 52, 69.

[54] Ross. 9; 10.

[55] Поред манастира које наводи наш типик, током последњих деценија XIV века постојали су и ови: Стефана, Херонта, Минице, Св. Онуфрија, Капрули, Ксистри. Неки од њих познати су још од XI века.

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

ON THE AUTHENTICITY OF THE MOUNT ATHOS RULE BY THE PATRIARCH ANTHONY OF MAY 1394.

Summary

Publishing the Rule by the Patriarch Anthony, dating from May 1394, in his well-known work on Mount Athos's charts, F. Meyer joined it to an undated Patriarch's letter. R. J. Loenertz already pointed out that these were two different documents. The latter author and V. Laurent have established the 20th of March 1397 as *terminus post quem* for the Patriarch's letter. J. Darrouzès, on his part indicated the fact that the name of the Prote of the Mount Athos and that of the hegumen of the Great Laura, mentioned in the text, cannot be reconciled with the date of the Rule and he, therefore, questioned the genuineness of the Rule. However, the names in question do not appear in the Rule but in the undated Patriarch's letter. Consequently, Darrouzès's statements, though correct in themselves, only corroborate the fact that the undated Patriarch's letter had been erroneously joined to the Rule of 1394, but they do not prove that this Rule is a forgery. The question of its authenticity remains, teherefore, open and we tried to solve it here.

For this purpose we compared the hierarchical order attributed to the monasteries by this Rule to the sequence of signatures of individual hegumens on the Protate's documents of that period. The hierarchical order of monasteries as set forth in the Rule proved to tally with their actual state at that time.

The Rule is particularly important on account of the data it supplies about the pyrgoses (towers) of Basil and of St. Sava at the monastery of Hilandar, by which it completes and corroborates what we know about them from other sources. They are a clear example of the transitional form of a monastic institution between a free monastery and a dependent cell or pyrgos. Both pyrgoses were in a particular kind of unity with the monastery of Hilandar. This unity consisted in the fact that the synod of Hilandar brethren elected their seniors; in addition, according to the Rule of Karea, Hilandar supported the cell also economically. The pyrgos served for the defence of the monastery. In all other points, especially as regards the rights of property, these were independent corporations. From various documents of the Hilandar archives it results that the pyrgos of Basil and the cell of St. Sava (the latter became a pyrgos afte rthe restoration carried out by order of the queen Jelena in 1348) enjoyed all rights of free monasteries. They are treated as such also by the Rule in question. The Rule mentions both pyrgoses also in establishing the hierarchical order of monasteries in the Protate and in determining their obligatory contributions to the Protate. In addition, the situation

of the pyrgos of St. Sava is to be seen also from the provisions dealing with its rights. There it is placed on the same level with the free monastery and at the same tipe put in the position of other cells.

While all these monasteries, for which the Rule prescribes the obligatory contributions were independent institutions and occupied a determined place in the Council of the Protate, the Rule mentioned also two dependent ones. These were the monasteries, Anapatzia and Katzari, which, though property of other monasteries, Kutlumus resp. the Russian monastery, fullfilled by themselves the obligation of giving the contributions in kind. These exceptions are explained by the decisions of the Protate concerning the transfer of these monasteries, i. e. the cessation of their existence as independent institutions.

Together with the pyrgoses of Hilandar, Basil's and St. Sava's these two monasteries point out the existence of various transitional forms of monastic institutions in the Mount Athos, from cells and pyrgoses to free monasteries.

If all these facta are taken into consideration, it can be seen that it is a question of an authentic document, which reflects interior conditions in the Mount Athos in the XIV century and, as such, it is a valuable addition to other sources dating from this period.

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ

ОЛТАРНА ПРЕГРАДА У ДАБРАВИНИ*

У Актима V међународног конгреса за хришћанску археологију Д. Сергејевски је илустровао фрагменте рељефа олтарне преграде из Дабравине — неколико скулптура које су први пут биле објављене још крајем XIX века.[1] Он је том приликом публиковао и реконструкцију првобитног изгледа плоча тог канцела коју је сачинио на основу сачуваних фрагмената (сл. 1). Покушавајући да утврди време настанка скулптура из Дабравине Сергејевски је констатовао да приликом првих ископавања нису били уочени налази који би били одлучујући за датовање цркве и њене скулптуре. Због тога се он задржао на оцени стилских одлика украса сачуваних рељефа које је узео као основни критеријум за утврђивање времена постанка тих скулптура. По мишљењу Сергејевског, стил декорације рељефа из Дабравине не допушта датовање тих скулптура у V век, а с друге стране он сматра да историјски услови на подручју Балкана, када је због досељења паганских Словена крајем VI века за извесно време била престала грађевинска активност, искључују могућност датовања скулптура из Дабравине у VII столеће. Због тих разлога Сергејевски се одлучио да рељефе олтарне преграде из Дабравине датује у VI столеће.[2]

Монографија о цркви у Дабравини, објављена 1956. године, коју је такође написао Д. Сергејевски, обухвата и резултате ревизионих ископавања која је аутор водио на томе локалитету.[3] Та књига није, међутим, донела неке измене у погледу хронологије споменика у Дабравини предложене на конгресу у Aix-en-Provence-у 1954. го-

* Овај рад је био припремљен за VIII конгрес за хришћанску археологију (Барцелона 1969).

[1] *D. Sergejevski,* Die Altarbrüstung der Basilika von Dabravnia, Actes du Ve Congrès international d'archéologie chrétienne. Città del Vaticano-Paris 1957, 585—588. Glasnik Zemaljskog muzeja 4 (1892) 372—387; Wissenschaftliche Mitteilungen 2 (1894) 73—86. Römische Quartalschrift 9 (1895) 197—235.

[2] *D. Sergejevski,* op. cit. 587—588.

[3] *D. Sergejevski,* Bazilika u Dabravini. Posebno izdanje Glasnika Zem. muzeja u Sarajevu XI, 1956. Закашњење које често прати објављиваље конгресних аката допринело је да монографија буде објављена 1956, а реферат са конгреса из 1954. публикован 1957.

дине.[4] Мишљење да рељефи са тога локалитета припадају последњим годинама V или првим деценијама VI столећа, и поред у међувремену истакнутих упозорења да хронологија тих објеката, односно целокупног споменика, може бити и другачија[5], на основу те монографије и даље се задржало у нашој археолошкој литератури.[6]

У поређењу са великим бројем скулптура олтарних преграда ранохришћанске епохе, односно из VI века, украс канцела из Дабравине, се по избору мотива и по скулпторском третману издваја као усамљени феномен. Изузетан изглед мотива декорације овог ансамбла Сергејевски је описао као „некласичан", а његов извор је тражио у локалним традицијама дрворезбарске уметности.[7]

Да видимо због чега је Сергејевски окарактерисао рељефе из Дабравине на споменути начин.

Олтарну преграду у тој цркви формирале су две, истим мотивима украшене, плоче од којих је свака била подељена у два поља (сл. 1). У првом пољу, уоквиреном двоструким астрагалом, приказана су у плитком рељефу два јагњета како обожавају крст. На хоризонталном краку тог крста стоје две, према крсту окренуте, птице а са сваког краја истог крака виси по једно кандило. У другом пољу, такође оивиченом двоструким астрагалом, у простору ограниченом са два стуба између којих је раскриљена завеса, приказана је људска фигура на уздигнутом постољу, одевена у хитон и са нимбусом око главе. Оба поља су имала заједнички архитрав који изгледа као широка трака украшена веома стилизованим флоралним мотивима[8], али

[4] Сергејевски није био потпуно одлучан у погледу датовања цркве, односно рељефа из Дабравине: „Am frühesten gehören die Platten dem VI Jahruhundert an. Sie weiter in das V. Jahrhundert zu rücken, verbieten uns die stilistischen Elemente. Nach den menschlichen Figuren zu urteilen, wäre es angebrachter, sie dem VII. Jahrhundert zuzuschreiben, aber die übrigen in den Basiliken sich befindlichen Ornamente sprechen für eine frühere Datierung" — Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, 588. "...prva polovica VI stoleća, možda poslednje godine petoga" — Bazilika u Dabravini, 39. „Nach den Reliefs (adorierenden Lämmern, Evangelisten) wird es am ehesten die erste Hälfte des VI Jh. gewesen sein" — Bazilika u Dabravini, 46.

[5] *И. Николајевић — Стојковић*, Скулптура средњевековних цркава Босне и Херцеговине. Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 111—123. Byz. Zeitschrift 54 (1961) 222.

[6] Уп. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine, Sarajevo 1966, 336.

[7] *D. Sergejevski*, Bazilika u Dabravini, 34—35, 40, 44—45. У старијој археолошкој литератури често се сусреће неоправдано мишљење да је декоративна скулптура касноантичког периода, нарочито она рађена у плитком рељефу, настала под утицајем дрворезбарства (Уп. на пр. Atti del IV Congresso di archeol. cristiana I (Roma 1940) 223). Такву тезу о скулптурама из наше земље заступали су пре Сергејевског М. Абрамић и Ћ. Трухелка. За историографију тога питања уп. ЗРВИ 10 (1967) 103—104. За исту такву тезу за антички период в. Diadora 4 (1968) 133 н. 2. — Ретки сачувани предмети дрворезбарства из касне антике, показују као и камена скулптура те епохе, најразноврсније одлике (уп. Koptische Kunst, Christentum am Nil, Villa Hügel, Essen, 1965 No. 144, 145, 147, 149 и Dumbarton Oaks Papers 22 (1968) 9 сл. 22—30), па се већ и због тога не могу сматрати јединственим узором за млађу средњовековну скулптуру.

[8] Идентичан мотив са архитрава плоча из Дабравине појављује се и на рељефима са неких других налазишта (Зеница, Диковача, Срђ —

који је такође био исклесан од истог комада камена од кога је била и плоча обрађена.

Још приликом првих ископавања у Дабравини били су утврђени темељи олтарне преграде, а такође су тада били откривени капители и стубови четвоространог пресека чије димензије и скулпторска обрада указују на то да су они са већ описаним плочама сачињавали јединствен декоративни ансамбл. Зашто су за декорацију плоча тога канцела били изабрани описани мотиви, који доиста нису уобичајени за украс плоча олтарних преграда, још није покушано да се нађе задовољавајући одговор.

Овде бих желела да потсетим на неке досад недовољно интерпретиране околности које, чини ми се, могу да објасне зашто су мотиви, о којима је било речи, исклесани на олтарној прегради у Дабравини.

Већ прва ископавања рушевина на томе локалитету показала су да је црква која је у Дабравини откривена имала у субструкцији апсиде, споља четворострано завршене, једну пресвођену гробницу која је, судећи по начину градње, несумњиво припадала ранохришћанском периоду (сл. 2).[9] На ту веома занимљиву чињеницу није обраћана пажња коју она заслужује, јер место које у грађевини заузима та гробница пружа веома значајна обавештења за разумевање и датовање архитектуре којој је припадала. Истовремено, за интерпретацију репертоара рељефа олтарне преграде који су нађени у рушевинама те цркве место гробнице у олтарском простору пружа драгоцена обавештења.

Бачвасто пресвођене гробнице су биле један од веома распрострањених типова гробне архитектуре на Балкану. На данашњем југословенском тлу, а посебно у Далмацији, оне су биле подизане под утицајем сепулкралне архитектуре у Салони, где је тај тип гробница био нарочито чест. Место које таква једна и једина гробница у ком-

---

Бреза). Та појава је дала повода за сасвим уверљиву хипотезу о постојању једног локалног скулпторског атељеа. Уп. *Sergejevski*, Bazilika u Dabravini, 40. На нашем подручју још је у касној антици архитрав парапетних плоча клесан од истог комада камена од кога је била израђена и плоча, али је он посебним орнаментом био увек издвојен. Уп. ЗРВИ 11 (1968) 24. Континуитет такве праксе декорисања парапетних плоча, осим групе споменика из Босне, лепо илуструју и неки други споменици Средњег века. Уп. на пр. плоче из Бијелог Поља (Cf. *Ј. Нешковић*, Стари камени иконостас цркве Св. Петра у Бијелом Пољу, Zbornik zaštite spom. kulture 19 (1968) 87, сл. 2, 89 сл. 5).

[9] Glasnik Zem. muzeja 5 (1892) 374—5 сл. 2; Wiss. Mitt. 2 (1894) 73—86; Römische Quartalschrift 9 (1895) 214. *Ć. Truhelka*, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Glasnik Zem. muzeja 26 (1914) 221—252; Ć. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, 127. У опису плана цркве у Дабравини Радимски је окарактерисао гробницу као правокутан пригградак чији су зидови носили источни главни црквени зид. У немачком преводу тога чланка превод описа гробнице гласи „rechteckiger Anbau", због чега је Трухелка у својим текстовима, који су у тој првој фази његовог интересовања за споменике хришћанске архитектуре највећим делом парафраза извештаја о ископавањима, сматрао да је гробница била призидана уз наос не схватајући да таква млађа конструкција не би могла носити апсиду цркве која се налази изнад ње. Сергејевски није коментарисао ово претходно тумачење (Bazilika u Dabravini, 14).

плексу цркве у Дабравини заузима, тачно испод светилишта које репродукује њен облик и димензије[10], указује пре свега на то да је формирање апсидног простора цркве било условљено постојањем гробнице која се тиме представља као најстарија грађевинска фаза тога комплекса. На питање у коме периоду је у Дабравини била подигнута црква која је у своје светилиште уклопила, као неку врсту крипте, старију гробницу може се одговорити управо анализом тог дела грађевине.[11] Темељни зидови апсидног простора, односно зидови гробнице која се налазила у субструкцији апсиде били су у односу на остале зидове грађевине двоструко дебљи — њихова ширина је износила 150 cm.[12] Тако велика дебљина зидова субструкције апсиде индицира пре свега неку конструкцију која је била према плану цркве, односно осталим зидовима грађевине, знатно виша од опште елевације споменика. Због такве одлике грађевине мора се закључити да

[10] Без основа је Трухелкина хипотеза о полукружној апсиди цркве изнад гробнице (Starokršćanska arheologija, 127, сл. 46), за коју није нађен никакав археолошки доказ, али коју је прихватио Сергејевски само зато што је то случај „у већини других босанских базилика" (в. Sergejevski Bazilika u Dabravini, 24).

[11] Црква у Дабравини је била ископавана у два маха. Први пут 1891, а ревизионо ископавање је обављено 1954. Приликом контролног ископавања уочен је низ дотле непознатих чињеница које донекле употпуњавају слику о некадашњем изгледу ове грађевине. Међутим, и поред тих нових података досадашњи испитиваоци нису одговорили на питање на који начин се комуницирало са гробницом у апсиди?

Веома скучен апсидни простор цркве у Дабравини био је проширен на тај начин што је олтарна преграда била постављена доста дубоко у наосу — заузимала је скоро његову трећину (уп. Glasnik Zem. muzeja 4 (1892) 374 сл. 2). Због тога је приступ гробници могао постојати и унутар простора презвитеријума. Другу могућност комуникације са гробницом после подизања цркве представљао је можда северни анекс у коме је откривена мала писцина, а који се према истоку завршавао апсидом. Ниво пода те апсиде био је за нешто више од 1 м. испод нивоа пода у коме је била уграђена писцина, и у тај део северног анекса се силазило преко три степенице. Приликом првобитних ископавања тај део грађевине изгледа да није био пажљиво истражен, јер тада није била откривена мала писцина. План цркве који је објавио Радимски показивао је врата у зиду између северног анекса и презвитеријалног простора. Сергејевски, који је открио степенице што воде у апсидни простор северног анекса, сматра међутим да врата између тога простора и презвитеријума цркве нису постојала (уп. Bazilika u Dabravini, 14). Веза између реликвија, односно депоа за реликвије, како се мора третирати гробница у субструкцији светилишта цркве у Дабравини (уп. у основи коректну, али непотпуно објашњену интерпретацију *Ć. Truhelke*, Starokršćanska arheologija, 129) и баптистеријума, тј. мале писцине северног анекса те цркве, одговарале би диспозицији уоченој код неких ранохришћанских цркава (Cf. *A. Grabar*, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I. 1946 444 sq.). За континуитет ранохришћанских концепција о значају гроба у Средњем веку уп. Cahiers archéologues 6 (1952) 125 sq.

[12] Glasnik Zem. Muzeja 4 (1892) 374. Дебљина зидова цркве је варирала од 57 до 80 cm. Уп. *Sergejevski*, Bazilika u Dabravini. 12. Ситуација терена на коме је била подигнута црква, нарочито стрми пад према истоку, диктирао је подизање подзида са те стране, обезбеђења које је свакако било савремено изградњи цркве на томе месту (в. Bazilika u Dabravini, 11 и сл. 1.).

је црква у Дабравини имала изнад апсидног простора торањ. Грађевина таквога изгледа, тј. црква са торњем — звоником изнад апсиде, одговарала би опису који је за ранохришћански период, на основу неких текстова покушао да утврди R. Egger.[13] Међутим, датовању цркве у Дабравини у ранохришћански период противе се две озбиљне околности које се морају имати у виду када се доноси мишљење о времену подизања цркве на томе месту. То су с једне стране чињеница да у читавој Далмацији, чијем је подручју у касноантичком периоду припадао крај око Дабравине, до данас није откривен нити сачуван, као уосталом ни у другим областима хришћанског света, ниједан споменик VI столећа који би у плану показивао четворострану апсиду надвишену торњем. С друге стране такав план цркве је био уобичајен у периоду романике у североисточним крајевима Југославије, па се неки споменици тога типа и тога периода, са краја XII или из XIII века, налазе и на некадашњем подручју унутрашње Далмације, не много удаљени од Дабравине.[14] Цркве са таквим одликама из Југославије припадају једном познатом типу средњовековне сакралне архитектуре чији се најистакнутији споменици налазе у централној Европи, а доста густо су распрострањени и у Словенији.[15] Међутим упркос типолошком сродству са млађим средњовековним грађевинама, цркву у Дабравини би можда и могли интерпретирати као усамљени и јединствени ранохришћански прототип за млађе споменике таквога плана, да у рушевинама цркве нису откривени остаци скулптуре олтарне преграде чији мотиви имају само привидан изглед споменика ранохришћанске епохе, али уствари припадају, као и архитектура цркве из које потичу, неком доста млађем периоду Средњег века.

Ово гледиште ћу илустровати задржавајући се детаљније на анализи већ описаних рељефа и то пре свега на композицији јагањаца који обожавају крст. Та уобичајена тема декорације ранохришћанских саркофага сусреће се и на неколико других рељефа што је већ Сергејевски подвукао.[16] Пада у очи међутим да мотив из Дабравине синтетизује два вида симболичне иконографије: јагањце који обожавају крст и птице које стоје на хоризонталним крацима крста.[17] Мени је познат само један споменик ранохришћанског периода који пока-

---

[13] *R. Egger*, Vom Ursprung der romanischen Chorturmkirche, Wiener Jahreshäfte, herausgegeben von der Zweigstelle Wien des Archäol. Institutes des deutschen Reiches 32 (1940) 85—125.

[14] *И. Николајевић*, Звоници цркава у Колунићу и Јајцу, Старинар Н. С. XX (у штампи).

[15] *M. Zadnikar*, Romanski vzhodni zvoniki na Slovenskem, Zbornik za umetnostno zgodovino N. V. 3 (1955) 55—104; *M. Zadnikar*, Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959, 175 sq.

[16] *Sergejevski*, Bazilika u Dabravini, 35.

[17] За иконографију та два мотива уп. The Art Bulletin XX, 2 (1938) 193—226; в. такође *G. De Francovich*, Studi sulla scultura ravennate. I sarcofagi. Felix Ravenna Fasc. 28 (LXXIX) 1959; *J. Hubert*, Note sur la date des dalles de marbre sculpté de Limans (Basse — Alpes), Cahiers archéologiques 14 (1964) 85—94.

зује ту слику — једна фрагментована плоча из Византијског музеја у Атини (сл. 3), која можда представља остатак уже стране неког саркофага.[18] Већ и површна компарација рељефа из Дабравине са оним који се чува у Атини показује да истоветан иконографски мотив не одваја само већа географска раздаљина, већ истовремено и дужи временски период. Овде није у питању различити степен клесарске вештине, већ пре свега опште схватање скулптуре. Атински споменик је дело скулптора који је представник оног правца у ранохришћанској уметности што карактерише низ споменика из области читавог Медитерана — од фасадне декорације Теодозијеве Св. Софије у Цариграду са почетка V века, па до равенских саркофага VI столећа. Скулптура из Дабравине клесана је међутим у потпуно другачијем духу. Руно јагњади, на пример, на споменику из атинског музеја исклесано у немирним, натуралистичким праменовима, на рељефу из Дабравине је само означено упараним таласастим линијама. Питоме и нежне голубове који су приказани на хоризонталном краку атинског рељефа, на скулптури из Дабравине заменили су грабљиви орлови оштрих кљунова и канџи и накострешеног перја.[19] Заставица која је на скулптури из Атине претварала вертикалну хасту крста у симболично слово Ро, изостала је на рељефу из Дабравине, али је зато дабравински мотив добио друга два додатка: кадионице испод хоризонталног крака крста и нимбове око глава јагањаца. Вотивне круне, прво и последње слово алфабета или неки други украси, како се данас зна, тек су крајем ранохришћанског периода по-

---

[18] *G. Sotiriou,* Guide du Musée Byzantin d'Athenès, Athènes 1955, 9. No. 29.

[19] Једна од одлика која овај рељеф из Дабравине упадљиво издваја од ранохришћанских споменика као скулптуру неке млађе епохе је управо чињеница што су на њему голубови замењени орловима који, по начину на који су приказани, потпуно одговарају представама тих птица на неким средњовековним рељефима (уп. на пр. *I. Petricioli,* Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960, Tab. III, 1, VI, 2, IX, XXIII, 1). Већ је Радимски тачно описао птице са рељефа из Дабравине као орлове, затим је Трухелка остао код те констатације, а њу је преузео *C. M. Kaufmann,* Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1913, 286—7. Сергејевски је међутим ове птице прогласио голубовима (cf. Bazilika u Dabravini, 17. Actes du Ve Congrès d'archéol. chrétienne, 586), јер орлови на крацима крста не могу допустити датовање тога рељефа у ранохришћански период, односно у почетак VI века, када је још представа голуба имала одређен симболичан значај. Замена голубова орловима је управо доказ да клесару плоча из Дабравине није био више близак ранохришћански симболизам, тј. приказане птице су доказ да је плоча настала у периоду када се хришћанство престало служити многим, раније уобичајеним, симболичним знацима. На парапетним плочама се орлови око крста појављују тек крајем IX века (уп. *A. H. S. Megaw,* The Scripou Screen, The Annual of the British School of Archeology at Athens 61 (1967) fig. 5, Pl. 4 17, 19 32. Pl. 6.) — Некритичан је став Сергејевског који каже за Kaufmann-ово гледиште: „Погрешно је у птицама нашег одломка видио не голубове него орлове" (Bazilika u Dabravini, 17, n. 23), али не коментаришући претходни опис Радимског односно Трухелке, од којих је Кауфман преузео коректан закључак. У Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 336 преузето је мишљење Сергејевског да птице представљају голубове.

чели украшавати крстове[20], а нимб око глава јагањаца који обожавају крст још је ређа појава у томе добу. Могла бих навести једну паралелу за такав мотив — опет један пример из Грчке — фрагмент плоче из Никопоља, можда од амвона базилике А (сл. 4). На томе, са обе стране декорисаном, одломку скулптуре једна је била украшена јагањцима који обожавају крст. Већ је издавачу овога рељефа, кога је нимбус око главе јагњета завео на погрешну интерпретацију о симболичном значењу тога јагњета, пало у очи да је рељеф веома примитивно и непластично израђен[21], што на први поглед повећава његову сличност са плочом из Дабравине. Тај фрагмент из Никопоља био је приближно датован у ранохришћански период, али после новијих истраживања он се може прецизније датовати најраније у период после средине VI века.[22] Овај занимљиви рељеф из Никопоља представља један од могућих извора за иконографију јагањаца који обожавају крст а чије су главе уоквирене нимбовима, јер тај мотив се појављује и на неким скулптурама из XII века из Јужне Италије (сл. 5. и 6), односно из околине Капуе.[23]

Док се не утврди колико дуго и у каквом облику су се симболични, односно декоративни мотиви ранохришћанске епохе одржали на Балкану у млађим периодима Средњег века, време постанка рељефа из Дабравине о коме расправљамо може се за сада условно претпоставити и то у периоду између настанка рељефа из Никопоља из друге половине VI века и скулптура из околине Капуе из S. Vincenzo al Volturno и из Casapulla — из XII столећа. Ове споменике са релативно удаљених налазишта изабрала сам као ослонце за хронолошки оквир ради утврђивања времена клесања рељефа из Дабравине због тога што је симболична тема о којој је овде реч била доста редак мотив на скулптури ранохришћанског периода у Далмацији, а и због тога што споменици из тога подручја који је илуструју не могу да пруже све елементе за компарацију — нимбове око глава јагањаца, на пример — мотиве које међутим показују рељефи из Никопоља и Капуе. Најлепша скулптура из наше земље која показује мотив јагањаца како обожавају крст је један рељеф са Ластова, чију првобитну функцију и време настанка није међутим лако одредити.[24] Друга два, свакако ранохришћанска рељефа који илуструју споменуту тему

[20] Cf. Cahiers archéologiques 13 (1962) 281, сл. 2 и 3. Dumbarton Oaks Papers 17 (1963) 385 sq.

[21] Arch. Ephemeris III ser. 1918, 34, сл. 1.

[22] Никопољска базилика А је била подигнута у другој четвртини VI в. Међутим, неки делови црквеног намештаја те базилике су млађи, јер су и никопољски епископи из друге половине VI в. улепшавали своје цркве разним скулптурама, уп. Dumbarton Oaks Papers 6 (1961) 90 sq.

[23] *W. F. Volbach*, Sculture medioevali della Campania, Rendiconti della Pontif. Accad. di archeol. 12 (1936) 81—104, сл. 5 и 6.

[24] Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb 1954, No. 73. Тај рељеф је висок 61 cm. а широк 43,5 cm. Његова задња страна је остала необрађена што указује на то да је скулптура била негде узидана. Рељеф је можда био употребљен за декорацију фасаде, јер скулптуре сличног облика декоришу фасаду крстионице у Поатијеу. Уп. Cahiers archéologiques 6 (1952) Pl. XXXVI. XXXVII.

надвратник из basilica urbana у Салони[25] где Христа симболише јагње иза чије главе је крст (сл. 7), и саркофаг из Каштел Лукшића код Сплита[26] (сл. 8) — због упрошћене композиције и различите технике клесања показују осетно другачију слику.

Јагањци приказани на надвратнику окренути су према медаљону са „божанским јагњетом" и стоје потпуно мирно, не одајући ничим неки унутрашњи однос према симболу Христа. На саркофагу из Каштел Лукшића они су приказани у кретању према крсту, међутим, ако се читава та композиција пажљивије анализира произилази да је појава јагањаца на томе споменику сасвим случајна. На тај закључак наводи целокупан изглед те декорисане стране саркофага. Доминантно место на споменику припада крсту у венцу, једном од уобичајених мотива декорације ранохришћанских саркофага у Далмацији.[27] У односу на тај крст и целокупну површину стране саркофага, јагањци су приказани као да лебде у ваздуху, а њихове димензије упоређене са крстом готово су минијатурне. Очигледно је да они нису припадали јединствено замишљеној композицији, већ да су произвољно додати уз уобичајени мотив крста у венцу.

На основу само ова два, сасвим скромна споменика из Салоне, који илуструју ранохришћанску тему јагањаца који обожавају крст, потпуно је јасно да та симболична представа није била нарочито популарна у декоративној скулптури Далмације током VI века, па због тога не изгледа вероватно да су ти малобројни споменици из црквеног центра провинције Далмације могли бити узори за мотив парапетне плоче из Дабравине. На исти такав негативан закључак се долази после анализе једног веома фрагментованог рељефа из Задра на коме су приказани голубови како стоје на хоризонталним крацима крста, споменика који је за сада по томе мотиву потпуно усамљен у оквиру уметности првога миленијума у Далмацији.[28] Због тога сматрам да је упоређивање са споменицима са других локалитета, ван Далмације, скулптурама које показују мотив који нас интересује, не само било оправдано већ истовремено и значајно јер смо тако добили оквирни период у коме је дабравинска скулптура могла настати — епоху између друге половине VI века и XII столећа. Међутим, пошто плоча из Дабравине, о којој је досад било речи, није нађена изоловано, већ је сачињавала неодвојиви део већег скулптованог ансам-

[25] Bulletino di archeol. e storia dalmata 25 (1902) сл. на стр. 101, Forschungen in Salona I, fig. 84.

[26] Bulletino di archeol. e storia dalmata 35 (1912) 40—42 Tav. III, 1; *Truhelka,* Starokršćanska arheologija 17, сл. 1. Фрагменте саркофага са сигнираним јагањцима - апостолима из Салоне (cf. DACL I, 1907, 891 fig. 26) не узимам у обзир за компарацију, јер та композиција илустује нешто другачију симболичну тему.

[27] *И. Николајевић,* Неколико ранохришћанских рељефа геометријског стила из Далмације, ЗРВИ 11 (1968) 15—27.

[28] *I. Petricioli,* Fragmenti skulpture od VI. do VIII. stoljeća iz Zadra, Diadora 1 (1959) 179—184. За мотив голуба који фланкирају крст уп. Forschungen in Salona III, 96, sl. 34; Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LXIII—LXIV (1961—1962) Tabla XXVII, 3.

бла, њено коначно датовање зависи од оцене времена настанка целокупне олтарне преграде.

Као што сам приликом описа рељефа из Дабравине подвукла, друго поље на истој плочи на којој је био приказан мотив јагањаца који обожавају крст, испуњавала је стојећа људска фигура са подигнутом десном руком и дланом окренутом гледаоцу. Сергејевски је претпостављао да је приказани светац држао у левој руци, која није сачувана, књигу, а као иконографску паралелу за тај мотив из Дабравине навео је познате рељефе из Metz-a и Bawit-a.[29]

Људска фигура је изузетно ретко у ранохришћанском периоду заузимала место на плочама олтарних преграда[30], па би плоча из Дабравине, ако се датује у ту епоху, како је то учинио Сергејевски, представљала не само један од тих изузетних споменика, већ би се тешко могла уклопити у слику коју споменици скулптуре ранохришћанског периода из Далмације пружају у целини.[31] Али, као што је већ речено, тај рељеф као и његов пандан, мотив са јагањцима, припада већем декоративном ансамблу, па због тога и његово датовање зависи од хронологије целокупне олтарне преграде из Дабравине чијим осталим деловима ћемо сада обратити пажњу.

Осим овде већ описаних плоча олтарну преграду из Дабравине сачињавали су и ступчићи четвоространог пресека у које су те плоче биле углављене, а на којима су стајали стубови богато украшени виновом лозом[32] или стубови са косим канелурама. Ти стубови су носили необичне капителе који су били исклесани од једног комада

[29] Actes du Ve Congrès d'archéol. chrétienne, 587.

[30] Изузетак би представљали фрагменти плоче са Крима (cf. Виз. Временник 6 (1899) 337 сл. 1; *E. Coche de la Ferté,* L'antiquité chretienne au Musée du Louvre, Paris 1968, No. 2. p. 85), али није извесно да ли те плоче, као и неке друге са различитим иконографским темама, потичу од олтарних преграда (уп. *A. Grabar,* Sculptures byzantines de Constantinople IVe — Xe siècle, Paris 1963, 42 sq.). Олтарној прегради је међутим припадала плоча са представом Адама и Еве из Фаенце, Данијела између лавова из Равене (уп. Felix Ravenna Fasc. 28 (LXXIX) 1959 fig. 41, 43), као и једна плоча са представом Данијела између лавова са Тасоса (уп. *A. Grabar,* op. cit. pl. XVII).

[31] До сада познате плоче канцела ранохришћанског периода из Далмације показују претежно геометријски украс (уп. ЗРВИ 11 (1968) 15—27), али крајем тога периода почео се развијати репертоар декорације утолико што су и животињске фигуре — рибе, птице, јагањци — добиле место на плочама, било на њиховом оквиру /остатак транзене из крстионице у Салони (уп. ЗРВИ 9 (1966) 236) или на самој плочи (фрагменти скулптура са представама јагањаца из Цима код Мостара) уп. Arheološki pregled 8 (1966) 144.

[32] О тзв. „columnae vitinae" из ранохришћанског доба уп. Atti del IV congresso di archeol. cristiana I (Roma 1940) 225—6, figs. 26, 27, 28, Mélanges d'archéologie et d'histoire 68 (1956) 258 где је такође објављено неколико колонета украшених виновом лозом из ранохришћанског доба. Те колонете као и оне из Daurade код Тулузе у Француској (cf. Arte del primo milenio — Atti del II[o] convegno per lo studio dell'arte dell'alto medio evo, Pavia 1950. Tav. CCX) упоређене са знатно млађим дабравинским колонетама веома лепо показују разлику у стиловима обраде тога мотива у ранохришћанском и у средњовековном периоду. Слично опажање у вези са дабравинским стубовима изнео је и *Dyggve,* Forschungen in Salona III, 33 n. 4.

камена заједно са делом стабла колонете, чиме показују да су истовремено настали када и остали делови тога канцела. Доњи делови ступчића олтарне преграде из Дабравине били су украшени само са фасадне стране. Њихов орнамент, уоквирен правим профилом, састојао се од вијугаве, веома стилизоване винове лозе са листовима и гроздовима. Тај мотив је излазио из вазе која је опет до те мере била стилизована да се њен првобитан облик тешко може препознати, јер пре личи на неки цвет него на геометријски облик. Изнад висине плоча ступчићи су добијали кружни пресек, тј. прелазили су у стубове и били украшени, како је већ речено, виновом лозом идентичном са оном са доњег дела ступчића, или косим канелурама. На колонетама са виновом лозом тај орнамент је полазио из ваза које су потпуно идентичне са онима на доњем делу ступчића, али лоза се није увијала спирално око колонете. Она је расла право у висину, па је клесар, да би покрио читаво стабло колонете морао да исклеше четири вазе из којих полазе четири посебна струка лозе[33] (сл. 9).

Капители ове олтарне преграде представљају једну варијанту двозоних капитела и по моме мишљењу, које сам више пута изложила, њихов облик и декорација илуструју једну средњовековну епоху која је далеко одмакла од ранохришћанског времена. Због аналогија у декорацији које ти капители показују са неким споменицима из Јужне Италије, из Барија, датовала сам их у XII век.[34] Овде ћу резимирати дискусију око анализе декорације и датовања тих капитела, пошто управо они, као неодвојиви тектонски део олтарне преграде у Дабравини, никако не допуштају датовање тог, по стилу скулптура потпуно уједначеног, ансамбла у VI век.

У монографији о Дабравини Сергејевски је посветио једно краће поглавље капителима олтарне преграде те цркве. Он се у томе одељку углавном задовољио констатацијом да они припадају типу двозоних капитела, примећујући да за оне са великим животињским главама не може да нађе паралеле[35], па је зато те капителе сматрао за оригинално остварење локалних клесара ранохришћанског доба. Суочен са тешкоћама око интерпретације многих појава које споменици хришћанског култа из Босне показују а које је он посматрао у неодговарајућем хронолошком оквиру, Сергејевски је тражио излаз у приписивању тих феномена оригиналности локалних градитеља, односно клесара. Он није водио рачуна о томе да двозони капители у Далмацији насупрот осталим крајевима ранохришћанског Медитерана, представљају сасвим ретку појаву. Из Далмације Сергејевски је могао навести само капителе простазиса баптистеријума у Салони,

[33] Интересантно би било компаративно проучити представљање ваза на каменим споменицима из наше земље, као што је то за период од VI до IX века покушао учинити *J. Hubert*, La „crypte" de Saint — Laurent de Grenoble et l'art du sud-est de la Gaule au début de l'époque carolingienne, Arte del primo milenio — Atti del II° convegno per lo studio dell'arte dell'alto medio evo, Pavia 1950, 327 sq., fig. 2.

[34] *I. Nikolajević*, La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, ЗРВИ 8, 2 (1964) 295—309.

[35] *Sergejevski*, Bazilika u Dabravini, 23.

али при томе је превидео околност, да ти капители нису локалног порекла, већ да су били импортовани у Салону тек око средине VI века[36], и да због тога они нису могли утицати на формирање капитела из Дабравине које он датује, како смо видели, у крај V или почетак VI века. Због унапред прихваћене концепције да је црква у Дабравини споменик из ранохришћанског доба, Сергејевски није смео да за капителе олтарне преграде те цркве тражи аналогије међу млађим скулптурама Средњег века, јер би те аналогије, којих има веома много, јако поколебале његово датовање споменика из Дабравине у VI век.

Ја сматрам да капители из Дабравине не представљају резултат коначне еволуције једног типа капитела, тј. држим да они нису производ локалног развоја који је могао настати на основу примера из Салоне. Мислим наиме да капители из Дабравине нису последица директног угледања на касноантичке узоре из Далмације, јер таквих споменика на томе подручју пре средине VI века није ни било. У касној антици, тј. у ранохришћанском периоду двозони капители су били у употреби углавном у монументалној архитектури, а на црквеном намештају коме припада и олтарна преграда у Дабравини, они су се појавили у знатно млађем периоду.[37] Осим сличних капитела из Барија из XII века, које сам већ навела, капителима из Дабравине се придружује и низ веома блиских аналогија из романске архитектуре Италије (Pieve di S. Maria у Arezzo, на пример, такође из XII века), а слични облици су се задржали и на споменицима из XIV века.[38]

Овде илуструјем три типа капитела из Дабравине[39] (сл. 10), и неколико њихових, ширих, типолошких паралела са црквеног намештаја из Југославије — низ скулптура које све воде порекло из млађег Средњег века. То су капители са птицама са циборијума из Пореча[40] (сл. 11), затим такође капител циборијума из Бискупије[41]

[36] *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, 31.

[37] *R. Kautzsch*, Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis in siebente Jahrhundert, Berlin — Leipzig, 1936, Tab. 30—32; *E. Kitzinger*, The Horse aud Lion Tapestry at Dumbarton Oaks, Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) 61—62.

[38] Уп. на пр. *Петковић — Бошковић*, Манастир Дечани, Београд 1941, Т. XXXVIII, 2; XLIII.

[39] Ископавања у Дабравини су открила остатке 9 капитела који се могу уврстити у овде илустрована три типа. Могуће је да су капители са птицама припадали циборијуму.

[40] *M. Prelog*, Poreč. Grad i spomenici, Beograd 1957, 107, сл. 192. Раније се веровало да су капители циборијума из Пореча касноантичке сполије. Њихов стил и димензије указују међутим на то да су они били клесани у XIII веку, истовремено када је и циборијум изграђен. У кругу венецијанске уметности у Средњем веку настало је много скулптура које су не само инспирисане касноантичким моделима који су били са Истока донети у Венецију, већ су те скулптуре биле веома много копиране уп. *H. Buchwald*, The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco Venice. Jahrbuch der österr. byz. Gesellschaft 13 (1964) 149—150; Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) 62 n. 7; ЗРВИ 8, 2 (1964) 303.

[41] *S. Gunjača*, Rad Muzeja hrv. starina u godini 1952. Starohrvatska Prosvjeta III Serija 4 (1955) 234. sl. 20.

(сл. 12), капител из Задра[42] (сл. 13), из Шуице[43] (сл. 14) и из Зенице[44] (сл. 15). Протоме вола украшавају, осим капитела из Дабравине, један капител вероватно из Нароне[45] (сл. 16), а на капителима поречког циборијума, између грифона, приказана је и протома вола.[46] Неке капителе из Дабравине декорисале су главе овнова, а тај мотив се појављује и на једном капителу из Зенице[47] (сл. 17). Капител из Барија има на срединама страна главе овнова (сл. 18), а на угловима, испод абакуса, су главе грабљивица — што је приближан распоред украса и неких дабравинских капитела. Циборијум из св. Николе у Барију датован је у средину XII века, па због аналогија у распореду украса које неки његови капители показују са дабравинским капителима, сматрам да су наши примерци настали у приближно истом добу. Претпостављала сам да су модели за капителе из Дабравине у другој половини XII века доспели у унутрашњост Балкана посредством занатлија који су клесарску вештину изучили на суседном Апенинском полуострву, клесара који су можда били словенског порекла или су, што ми се сада чини вероватније, те скулптуре резултат копирања узора из неког приручника за израду скулптура. Због облика и мотива декорације које показују сматрам да настанак капитела из Дабравине није био могућ пре друге половине XII века.

Како су, као што је овде већ речено, капители олтарне преграде у Дабравини сачињавли неодвојиви део од осталих елемената тога канцела, стилска и тектонска јединственост целокупног ансамбла, уочена и од других испитивалаца, намеће датовање свих скулптура из Дабравине у исту епоху, тј. најраније у време после средине XII века. Таквом датовању не стоје на путу мотиви који декоришу плоче олтарне преграде у Дабравини. Видели смо да се мотив јагањаца који обожавају крст, а чије су главе уоквирене нимбовима појављује најраније на скулптурама из друге половине VI века, али да је тај мотив такође нашао место и на рељефима из XII века. Исто тако смо видели да орлови приказани на дабравинским плочама имају најближе аналогије на споменицима из XI — XII столећа (в. н. 19). Представа апостола на плочама олтарне преграде из Дабравине, иако као и мотив са јагањцима највероватније води порекло од неког ранохришћанског узора, у XII веку, у вези са каменом олтарном преградом има сасвим одређен значај. Споменућу од источних, византијских, паралела камене иконе св. Петра и св. Павла из Чепина у Бугарској[47a], из

---

[42] Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb, 1954. No. 81.

[43] Glasnik Zem. muzeja 14 (1902) 7 sl. 8, 9.

[44] У Зеници су постојала два типа капитела са птицама — уп. Römische Quartalschrift 9 (1895) 216, Fig. 7; ЗРВИ 8, 2 (1964) 302, fig. 5.

[45] ЗРВИ 8, 2 (1964) 302, fig. 6.

[46] *M. Prelog*, op. cit. 107, сл. 193.

[47] Röm. Quartalschrift 9 (1895) 216, Fig. 8; *Ć. Truhelka*, Starokršćanska arheologija 160, сл. 72.

[47a] Byzantinoslavica XX, 1 (1959) 296. За програм и распоред декорације олтарских преграда XI—XII в. у Византији в. *V. Lazareff*, Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin, Δελτ. Χριστ. 'Αρχαιολ. 'Ετ, 4 (1966) 117—143.

XII века, док су у романској уметности на западу такву улогу имале камене иконе св. Петра и св. Павла из Музеја Marès у Барцелони.

Време клесања скулптура из Дабравине према аналогијама које се за њих могу наћи подудара се дакле са оквирном хронологијом која проистиче из анализе плана цркве у Дабравини и аналогија са грађевинама које показују исту такву основу, из чега произилази да је скулптовани украс тога споменика настао у исто време када је грађевина и подигнута.

Пошто смо видели да је олтарна преграда у Дабравини стајала испред гроба који се налазио испод апсиде цркве, онда њен првобитан и само на први поглед по терминологији Сергејевског „некласичан" тј. необичан изглед добија сасвим одређено објашњење. Оба мотива рељефних плоча тога канцела припадају декоративном репертоару хришћанских саркофага[48], а ступчићи украшени виновом лозом или косим канелурама веома много подсећају на рашчлањену декорацију стубова око најчувенијег светилишта западног света — на „гроб" св. Петра. Изглед тог светилишта је био имитиран и преношен на друге објекте већ у ранохришћанској епоси[49], али инспирисање тим спомеником није престало ни у Средњем веку, па ми се чини да је управо уређење простора испред места реликвија св. Петра, онако како су га хришћани познавали после адаптација са краја VI, односно из VIII века, утицало на концепцију декорације испред гроба у Дабравини. Виновом лозом и тордираним канелурама декорисани стубови којима је још Константин Велики украсио меморију св. Петра, били су крајем VI века, због преуређења тога светилишта померени и од њих је била сачињена нека врста монументалне преграде испред меморије. Тим стубовима је средином VIII века додато шест нових, али истоветно обрађених стубова што показује да је изглед стубова које је Константин Велики поставио стално подједнако инспирисао и киторе и уметнике.[50]

Због чега је управо описана декорација места реликвија св. Петра могла инспирисати клесара олтарне преграде цркве у Дабравини?

---

[48] Уп. *G. De Francovich*, Studi sulla scultura Ravennate I, I sarcofagi. Felix Ravenna Fasc. 28 (LXXIX) 1959.

[49] *T. Buddensieg*, Le coffret en ivoire de Pola, Saint Pierre et le Latran, Cahiers archéologiques 10 (1959) 157—195.

[50] *J. B. Ward — Perkins*, The Shrine of S. Peter and its Twelve Spiral Columns, The Journal of Roman Studies 42 (1952) 21—33. У претходној ноти споменут ковчежић од слоноваче из Пуле показује све иконографске мотиве и декоративне елементе који се у синтетизованој форми појављују у дабравинској скулптури, па је такође могуће да је сличан објекат био непосредан узор за клесара скулптуре из Дабравине.

Проучавајући утицај хеленистичке сакралне архитектуре на развој хришћанског култног градитељства Dyggve је сматрао да је на споменике мартиријалног карактера имао значајан утицај хеленистички култ хероја, а следствено томе тип паганског херона (*cf. Dyggve, Poulsen, Rhomaios*. Das Heroon von Kalydon, Kobenhavn 1934, 412, где се између осталог скреће пажња на хришћанске споменике из Босне, и спомиње Дабравина). Међутим новија истраживања не прихватају Дигвеове хипотезе (уп. *J. B. Ward — Perkins*, Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church, Journal of Theological Studies, N. S. 17 (1966) 27—29).

Одговор и на ово питање држим да омогућава присуство ранохришћанске гробнице на томе локалитету, гробнице која је у неком времену после средине XII века била обновљена на тај начин што је била уклопљена у млађу архитектуру која је због ње била на том месту и подигнута[50a]. Свестан околности да је повод за подизање богомоље на томе месту било постојање старије гробнице, градитељ цркве је, желећи да подвуче старију хришћанску традицију коју гробница илуструје, за украс олтарне преграде тога споменика изабрао мотиве који су били карактеристични за скулптуру сепулкралног карактера доба у коме је гробница изграђена. Он је изабрао украс који је у хришћанском свету био широко распрострањен и који је већ избором мотива наговештавао присуство гроба у олтарском простору цркве. Међутим у клесању мотива он није ишао за потпуним имитирањем ранохришћанских скулптура већ је све елементе канцела обрадио на њему савремен начин, уносећи по неку измену, као што су орлови уместо голубова на хоризонталним крацима крста, или капители чији се облик и декорација не сусреће на олтарским преградама ранохришћанске епохе. Видимо дакле да целокупна скулптура олтарне преграде из Дабравине поједностављеном композицијом настоји да имитира једно од најчувенијих хришћанских светилишта, уређење испред гроба св. Петра, чиме је био подвучен значај гробнице испод апсиде, и истовремено пружени елементи за нека даља закључивања.

У другом пољу плоча канцела у Дабравини били су представљени ликови светаца, који су, ма да доста уздржљиво, већ били интерпретирани као ликови апостола, односно еванђелиста.[51] Мислим да се, упркос сасвим упрошћеној скулптури, коју не карактерише никаква индивидуализација ликова типична још од ранохришћанске епохе за портрете првих апостола, у људским фигурама са плоча дабравинске преграде без резерве могу препознати св. Петар и св. Павле. Верујем такође да та два лика представљају истовремено и патроне којима је црква у Дабравини била посвећена.[52]

[50a] Поштовање гробница из ранохришћанског доба као места култа у средњевековном периоду илуструје и трећа грађевинска фаза на локалитету Паник у Херцеговини. Над ранохришћанским маузолејем у чијој субструкцији је била гробница, подигнута је црква у другој половини XII в. Фреске те грађевине показују утицај византијског сликарства Јужне Италије (уп. Зограф. 3, Београд 1969 (56—57). Сличне конструкције, које илуструју континуитет касноантичких концепција у Средњем веку, показују капела А у Ратцу (Старинар Н. С. VII—VIII (1956—1957) 45 sq. и капела на острву Мркан (уп. Forschungen in Salona III 127—128).

[51] Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, 586. *Sergejevski,* Bazilika u Dabravini, 43—44. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 338.

[52] И у унутрашњости Балкана у Средњем веку је култ св. Петра уживао велико поштовање. Осим цркава у Расу и Бијелом Пољу, апостолу Петру је била посвећена и једна црква из околине Ливна (Уп. Гласник Зем. музеја 1928, 168, сл. на стр. 617). Катедрална црква босанске бискупије, подигнута 1238/9 била је посвећена св. Петру (уп. *J. Šidak,* „Ecclesia sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni, Zbornik radova Sveučilišta u Zagre-

Црква у Дабравини подигнута је на малом платоу једног стрмог и доста тешко приступачног брежуљка. Она је била утврђена бедемима и кулама и око ње су се налазиле још неке мање просторије, па је Сергејевски претпостављао да је у Дабравини постојао неки монашки центар.[53] Та хипотеза изгледа сасвим вероватна. Мањи број монаха, који су свакако били иницијатори подизања цркве на томе месту и тумачи декоративног програма скулптуре олтарне преграде, могао је живети у доста скученом комплексу око цркве старајући се о томе светилишту.

Рушевине цркве у Дабравини се налазе свега око шест километара удаљене од места Бреза. У тој варошици су откривена два хришћанска споменика од којих је онај са локалитета Срђ показао налазе скулптуре са неким декоративним мотивима који су идентични са дабравинским.[54] Може се због тога, поред ужих уметничких веза између та два култна објекта, такође претпоставити да су становници већег средњовековног насеља које је постојало на месту данашње Брезе били главни ходочасници црквице на локалитету који се данас зове Дабравина, а која је од друге половине XII века била један од центара култа св. Петра и св. Павла.

*

Намера ми је била да овде изложим како је проблем који је још првим ископавањем у Дабравини постављен археолошкој и историјској науци веома сложен и како се не може решавати упрошћавањем односно једностраним испитивањем. Непотпуна анализа иконографије скулптура давала је погрешну слику коју је у исти такав оквир стављало позивање на непознате прилике у унутрашњости Балкана после доласка Словена на пример, прилике због којих је хронологија појединих археолошких објеката вештачки померана у неодговарајућу епоху. Да би се тако исконструисана хронологија и доказала, важни археолошки, односно историјско-уметнички аспекти споменика су били замагљивани, прећуткивани или уопште нису запажани[55], а понекад се без икаквог критичког основа њихова иконографска и историјско-уметничка вредност повећавала.[56]

bu 1955, 26), а апостол Петар се спомиње и на једном средњовековном натпису откривеном у Сарајеву (уп. Glasnik Zem. muzeja N. S. 2 (1947) 45—46). Сматрам да друга људска фигура приказана на олтарној прегради у Дабравини представља св. Павла, јер се у сличном иконографском контексту у ранохришћаноској скулптури обично не понавља два пута једна иста личност (в. на пр. амвон са представама св. Јована и св. Павла из Равене — cf. Grabar, Sculptures byzantines ... 87, Pl. XXXVII). У нашим крајевима култ. св. Павла је мање раширен — био је понекад повезан са местима култа св. Петра — в. цркве у Цивару /Arheološki pregled 10 (1968) 202/.

[53] *Sergejevski,* Bazilika u Dabravini, 43. Уп. такође Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 1966, 336.

[54] Glasnik Zem. muzeja 25 (1913) 409—420.

[55] У вези са археолошким остацима у Дабравини у овом погледу су најкарактеристичнији одсуство тумачења значаја гробнице у апсиди, потпуно произвољно интерпретирање орлова са плоча преграде као голубова, инсистирање на касноантичком карактеру латинских графита и. т. д.

[56] Сергејевски је људске ликове на капителима тумачио као представе мага, иако за то није имао никаквих основа (Bazilika u Dabravini,

Иако се често понављало да су прва ископавања споменика хришћанског култа у Босни и Херцеговини вођена нестручно и несистематски, што је тачно, ипак су се и потцењивала нека запажања првих издавача споменика у корист касније исконструисаних теорија. Радимски је, ограђујући се скромно због своје нестручности, али зато са оштрином погледа посматрача неоптерећеног унапред прихваћеним теоријама, закључио да је, обзиром на квалитет архитектонске скулптуре, црква из Дабравине грађевина из ранијег романског доба.[57] У првом прегледу познатих хришћанских споменика из Босне и Херцеговине Трухелка је изнео мишљење да је план цркве у Дабравини по својој концепцији старији, али да скулптовани фрагменти неоспорно припадају млађем времену.[58] За њих је тражио аналогије међу скулптурама Задра и Книна сматрајући, као и Радимски, да пластика из Дабравине припада романици.[59] То гледиште прихватио је и Ch. Diehl у краћем прегледу о уметности и култури у Босни крајем Средњег века, и он први спомиње XII век као могуће време из кога потиче скулптура из Дабравине.[60]

У осврту на средњовековне споменике Босне, прегледу који је написао 1914. године као водич кроз средњовековну збирку Земаљског музеја, Трухелка већ наговештава своју касније подробно изнету периодизацију хришћанских споменика из Босне. У овом прегледу скулптура из Дабравине, као и она пластика са других локалитета која је стилски сродна дабравинској, представљена је као уметност романског стила.[61] Међутим у књизи Старокршћанска археологија исти аутор је 1931. године без икакве ограде од претходно заступаног мишљења, целокупан археолошки комплекс у Дабравини, архитектуру и скулптуру, пребацио у ранохришћански период.[62] Мислим да је оправдање за напуштање раније тезе Трухелка нашао у једној опасци Љ. Карамана из 1925.[63] у којој тај аутор издваја по стилу скулптуру из Дабравине од оне са плетерном орнаментацијом из уже Далмације, са којом је Трухелка до тада углавном упоређивао

24), док Баслер (Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 342) наслућује да у скулптури круга Дабравине треба тражити изворе европске уметности од VII до XI века!

[57] Glasnik Zem. muzeja 4 (1892) 387.

[58] Römische Quartalischrift 9 (1895) 215.

[59] op. cit. 221.

[60] *Ch. Diehl*, L'histoire et les monuments en Bosnie — Herzégovine, у Зборнику La Bosnie et l'Herzégovine, publ. sous la direction de Louis Oliver, Revue générale des sciences pures et appliquées, Paris s. d. 74. Фрагменти плоче олтарне преграде из Дабравине објављени су у тој публикацији као fig. 115, али са погрешном легендом.

[61] Glasnik Zem. muzeja 26 (1914) 221—252; *Ć. Truhelka*, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Vođa kroz sredovječnu zbirku Bos. — Herc. Zemaljskog muzeja, Sarajevo, s. d. 13.

[62] *Ć. Truhelka*, Starokršćanska arheologija, 126—129.

[63] Старинар III сер. 3 (1924—1925) 57. Уп. такође Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 619, n. 2.

налазе из Босне. Ранохришћанској епоси је Караман и касније приписивао скулптуре из Дабравине углавном зато што су оне „у мотивима и стилској обради далеко од предроманичких плетерних клесарија, као и од ранороманичких фигуралних скулптура приморских крајева Далмације".[64] Без критичког осврта на историографију питања датовања тих скулптура Сергејевски је прихватио последње Трухелкино гледиште и настојао да га у својим радовима заступа.

Црква у Дабравини, као што је већ речено, није пружила доказе за апсолутно датовање па је због тога и моје истраживање било усмерено на то да се сагледају све околности које пружају најпотпунија обавештења за што вероватније, али и даље релативно датовање тога споменика.

Развој култне архитектуре на подручју Босне и Херцеговине у ранохришћанској епоси се не може издвојити од еволуције која је била захватила ужу Далмацију са црквеним центром за целу провинцију у Салони, што најбоље илуструју неки споменици те епохе из унутрашњости Далмације.[65] У периоду од християнизовања новодосељених Словена у крајеве данашње Босне и Херцеговине, па до појаве патаренства на томе подручју[66] — иако се о споменицима хришћанског култа зна још веома мало[67] — ипак се може констатовати да је слика култне архитектуре и скулптуре, захваљујући најразноврснијим културним струјањима, постала знатно сложенија него у претходном ранохришћанском периоду. Има наиме индиција да су нека култна места из тог доба првог хришћанства у Босни у периоду християнизације Словена на томе подручју, у IX или X веку, била обновљена, односно да се на неки начин континуитет хришћанства на неким местима одржао упркос појави новог етничког и истовремено паганског становништва.[68] Споменици који допуштају такве

[64] Anali Hist. instituta JAZU u Dubrovniku VI—VII (1957—1959) 42. У књизи Lj. Karaman, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb 1963, као sl. 1 објављена је основа цркве у Зеници, али је погрешно у легенди означена као Дабравина.

[65] ЗРВИ 10 (1967) 87—94.

[66] До сада се углавном сматрало да је са појавом и учвршћивањем патаренске јереси, непријатељски расположене према култној архитектури и ликовним остварењима, престало и хришћанско градитељство у Босни. Такво се гледиште мора изменити јер новија истраживања показују да су у Босни подизане црквене грађевине и у добу када је патаренство ухватило корен у тим областима. Осим споменика који се преко скулптуре повезују са Дабравином, једна од најмонументалнијих цркава тога периода изгледа да је била тробродна романичка грађевина у Горњој Бијелој (уп. Arheološki pregled 2 (1960) 148—155), о којој нажалост, није публикован потпуни извештај о ископавањима, што представља губитак драгоцене грађе за разумевање хришћанске архитектуре Средњега века из Босне.

[67] Краћи преглед средњовековне архитектуре у Босни и Херцеговини може се наћи у Enciklopediji likovnih umjetnosti, s. v. Bosna i Hercegovina и у Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 444 sq.

[68] *И. Николајевић,* Касноантичке пресвођене гробнице у средњовековној црквеној архитектури Босне и Херцеговине. Posebna izdanja XII (1969) Akad. nauka i umetnosti B. i H. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, 217—227.

закључке указују на трајање утицаја из јужних приморских крајева. С друге стране, неки други познати споменици из Босне, цркве које припадају последњим деценијама XII века, показују у архитектури утицаје северозападних крајева наше земље, односно утицаје средње Европе. То су једнобродне цркве које имају изнад презбитеријума или уз њега високе торњеве — Колунић и Јајце[69], а њима се по моме мишљењу, придружује и црква из Дабравине.[70] Слика утицаја разних крајева на средњовековне споменике из Босне постаје још сложенија када се узме у обзир идеолошки садржај олтарне преграде у Дабравини. Та преграда је настала очигледно као последица нечије сасвим одређене намере да се најистакнутији споменик хришћанства из Рима репродукује у Босни. Својим изгледом ансамбл скулптура из Дабравине показује да је хришћанство неговано крајем XII века у Дабравини било сасвим правоверно. Та црква, а и низ споменика са других локалитета на којима је откривена скулптура истога стила (Зеница, Диковача, Срђ — Бреза) представљају највероватније остатке монашке културе са краја XII века, споменике оних заједница које су у Босни деловале нешто пре доласка редова XIII столећа. Од старијих монашких редова претпоставља се да су у Босни постојали углавном монаси који су живели по правилима св. Василија.[71] Међутим присуство монаха из других редова, а пре свега реформисаних бенедиктинаца такође се мора претпоставити. Због несумњивих веза са умет-

---

[69] *И. Николајевић*, Звоници цркава у Колунићу и Јајцу, Старинар Н. С. XX (1970) у штампи. — Утицај архитектуре јадранског Приморја на унутрашњост Босне у XII в. илуструје црква у Рогачићима (Glasnik Zem. muzeja N. S. 8 (1953) 303 sq).

[70] Сергејевски је окарактерисао цркву у Дабравини као једнобродну, јер просторије на северу и југу поред наоса нису играле улогу бочних лађа (Bazilika u Dabravini 15). Из плана те грађевине који је објавио Сергејевски можда би се могло наслутити да северни и јужни анекси нису савремени наосу, већ да су нешто млађе доградње, али аутор не спомиње ту могућност. Држећи да је грађевина у Дабравини настала у ранохришћанском периоду, Dyggve је њен план по реконструкцији Ћ. Трухелке, упоређивао са средњевековном црквом у Корлату (Forschungen in Salona III, 123. Abb. 140). После ревизионих ископавања у Дабравини та компарација отпада.

[71] *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 51. *M. Miletić*, I „krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Orientalia cristiana analecta 149 (Roma 1957) 55—56, је на основу једног пасуса изјаве на Билином Пољу и следећи *A. Hoffer*-а, Dva odlomka iz povećeg rada o hršćanskoj crkvi u Bosni, Spomen-knjiga iz Bosne, 1901, 80 закључила да су у Босни постојали „дупли" манастири у којима су монаси и монахиње живели по правилима св. Василија. „Дупли" манастири су се међутим још у ранохришћанском периоду раширили и на запад и у млађим епохама Средњега века живели у западној Европи по разноврсним монашким правилима. Од XI века у Француској и Немачкој ти „дупли" манастири су јако оживели — уп. *P. S. Hilpisch*, Die Doppelklöster. Entstehung und Organisation. Beiträge zu Geschischte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens, Münster 1928. Уп. такође дискусију о „дуплим" манастирима на IV settimana internazionale di studi altomedioevali у Spoleto: Il monachesimo nell'alto medioevo e la formazione della civiltà occidentale, Spoleto 1957, 165—172.

ношћу Јужне Италије односно Рима, које својим целокупним изгледом показује олтарна преграда у Дабравини, сматрам да се црква на томе локалитету мора приписати управо монасима тога реда. Околност да је прототип за мотив јагањаца који обожавају крст из Дабравине могао бити установљен у Грчкој не одузима веродостојност овој претпоставци, јер је тај мотив могао стићи у Босну преко Јужне Италије, чија се уметност ослањала веома много на уметност Источног Медитерана. С друге пак стране, везе наших крајева са Јужном Италијом у XII веку одавно су уочене[72], док је на уметничке контакте са Римом у томе периоду тек недавно скренута пажња.[73]

Црква у Дабравини заједно са скулптованом декорацијом своје олтарне преграде илуструје онај посебан вид романске уметности када се у тражењу узора из прошлости враћало хришћанској антици. Изучавање таквих феномена које наши средњовековни споменици показују тек је на почетку[74] — ранохришћански репертоар на парапетним плочама из јадранског залеђа илуструју, иако изражени различитим скулпторским поступком, осим Дабравине, рељеф из Диковаче са претставом Данијела између лавова[75] и рељеф из Кута[76], а није искључено да ће се међу досад познатим фрагментима скулптура у Земаљском музеју у Сарајеву моћи идентификовати и неки даљи споменици сличног садржаја.

Монашка црква у Дабравини са богатом скулптованом декорацијом олтарне преграде коју датујем у другу половину XII века, стоји као антитеза до сада једва познатим задужбинама босанских феудалаца тога доба, црквама за које знамо да су постојале више по натписима него по сачуваним остацима декоративне скулптуре, без које међутим оне нису биле.[77] Ипак, удео и световних ктитора у подн-

---

[72] Из подручја Сарајева потиче један романички капител који је клесан по истом моделу као један капител из Св. Каталда у Палерму, уп. ЗРВИ 8, 2 (1964) 306 sq. figs. 8, 9, 10. Уп. такође Archeologia Iugoslavica 1 (1954) 117—137.

[73] *Ј. Максимовић,* Студије о Мирослављевом Јеванђељу, Зборник Народног музеја 4 (Београд 1964) 214. Интересовању римске курије за ове крајеве треба вероватно приписати и раширен култ св. Петра. О поштовању реликвија св. Петра у ранохришћанском периоду у Салони в. *Dyggve,* History of Salonitan Christianity, 73, 94 n. 73.

[74] *Ј. Максимовић,* Јустинијански модели у скулптури од IX до XI века, Зборник у част С. Радојчића, Београд 1969, 163—172.

[75] Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 63—64 (1961—1962) Split 1969, 181—191. *I. Nikolajević,* Sculture del secolo dodicesimo di Dikovača e di Zenica, Atti del 4° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 1969, 457—467.

[76] Историја Црне Горе, Титоград 1967, 336 ск. 39; Arheološki pregled 1 (1959) сл. на стр. 158.

[77] *P. Anđelić,* Revizija čitanja Kulinove ploče. Glasnik Zem. muzeja N. S. 15—16 (1961) 287 sq. Натпис на овоме рељефу спомиње да је бан Кулин поставио у цркви над прагом „свој образ", портрет, можда у форми дародавца-ктитора како је у то време било уобичајено. Уп. *S. Radojčić,* Die „Porta Speciosa" in Gran und deren serbische Parallelen, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Bd. I., Klagenfurt 356—366. О другим каме-

зању цркве у Дабравини, можда не треба потпуно искључити, јер из неких натписа из XII столећа, а и из опште праксе Средњега века знамо да је локална властела била углавном ктитор и монашких цркава на нашем тлу.

IVANKA NIKOLAJEVIĆ

CHANCEL SCULPTÉ DE DABRAVINA

Résumé

Au Ve Congrès international d'archéologie chrétienne, D. Sergejevski a présenté une communication où il s'est occupé de quelques reliefs provenant du chancel de l'église de Dabravina en Bosnie. Il a effectué la reconstruction de l'aspect primitif des dalles de clôture de cette église, dont on connaissait le fragments depuis la fin du XIXe siècle. Dans l'absence de données archéologiques indicatrices pour la chronologie du monument la date des reliefs a été avancée d'après le style et le décor de ces sculptures. Sergejevski a suggéré qu'elles proviennent du VIe siècle.

Ces sculptures ont été l'objet d'une seconde analyse dans le livre consacré par Sergejevski à l'église de Dabravina, après les fouilles de revision qu'il avait entrepris sur cette localité. Mais les résultats de cette recherche diffèrent peu de ceux proposés auparavant. Sergejevski persista dans son opinion sur la date de l'exécution de ces sculptures, celle-ci devait être placée, selon lui vers la fin du Ve ou au commencement du VIe siècle. Le livre de Sergejevski contient aussi la reconstruction de l'aspect primitif du chancel de Dabravina, dont les sculptures, quoique assez endomagées avaient été retrouvées lors des fouilles de 1891 et de 1954. Cet ensemble sculptural était bâti comme une clôture haute, composée de quatre piliers carrés qui se transforment dans les parties hautes en colonettes couronnées de chapiteaux. Les côtés frontaux des parties carrées des piliers sont décorées de ceps de vigne à feuilles et grappes de raisin. Ce même motif est transposé sur la surface de deux des colonettes, tandis que les deux autres colonettes sont décoré de moulures torses. Les chapiteaux étaient taillés ensemble avec une partie de la colonette qui les supportait, d'un même bloc de pierre. Ce fait indique que les chapiteaux bizarres de cette clôture, ornés de protomes d'animaux, de petites têtes humaines ou d'oiseaux, sont contemporains aux autres éléments décoratifs du chancel. Les deux dalles de cette clôture, divisées en deux champs,

ним украсима" из Кулинове цркве пронађеним приликом „пробног"(?) ископавања не зна се, на жалост, ништа одређеније, (в. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 460. Cf. такође Arheološki pregled 9 (1967) 157—159).

présentent des motifs identiques. Dans un champ on voit des agneaux adorant la sainte croix dont les bras horizontaux servent de perchoir à deux oiseaux et en même temps de support d'où pendent deux encensoires. Le second champ est occupé par la représentation d'un personnage à tête nimbé.

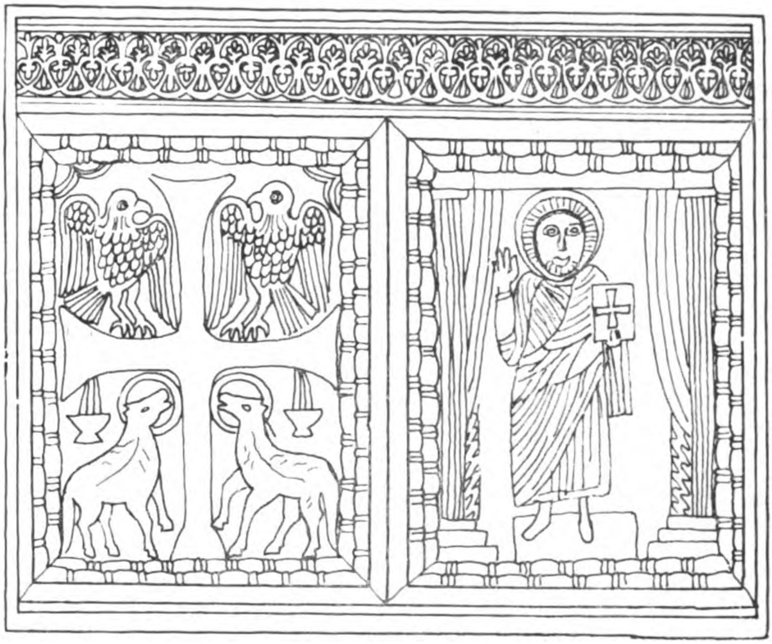
Plusieurs motifs décoratifs de cette clôture s'opposent, à mon avis, à la datation de cet ensemble sculptural à l'époque proposée par Sergejevski. Tout d'abord le style de ces sculptures diffère beaucoup de celui que montrent les reliefs du VIe siècle non seulement de Salone — à la jurisdiction ecclésiastique de laquelle appartenait le territoire de Dabravina au temps du Bas-Empire — mais aussi des autres localités du VIe siècle dans les Balkans. Ensuite, la provenance de ces sculptures du VIe siècle font très peu probable les oiseaux perchés sur les bras horizontaux de la croix des dalles — les aigles farouches au lieu des colombes symboliques qui décorent les monuments paléochrétiens. Les nimbes autour des têtes des agneaux adorant la croix sont un phénomene extrêmement rare au temps paléochretiens . tandis que la forme et le décor des chapiteaux des colonettes laissent ces objets sans pararèlles plus proches du VIe siècle. Au contraire, les époques plus récentes, surtout le XIIe siècle, offrent pour les chapiteaux du chancel de Dabravina beaucoup d'analogies.

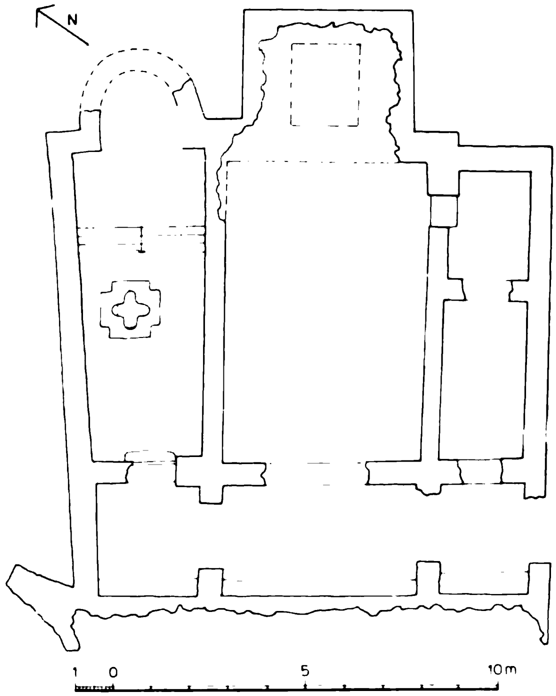
L'analyse plus poussée des caratéristiques soulignées ici démontre que les aigles des dalles de Dabravina ont des analogies frappantes sur les reliefs de l'époque de l'art préroman et roman de la côte adriatique, tandis que les agneaux nimbés, quoique représentés sur une dalle de Nikopolis de la seconde moitié du VIe siècle, étaient sculptés aussi sur les reliefs du XIIe siècle trouvés dans les environs de Capoue (San Vincenzo al Volturno, Casapulla). Donc, les éléments les plus en vue qui s'opposent à une datation des sculptures de Dabravina au VIe siècle se trouvent tous, selon leurs analogies iconographiques et stylistiques réunis au XIIe siècle.

On ne s'était jamais demandé pourquoi le répertoire décoratif décrit avait pris place sur le chancel de Dabravina. L'analyse de l'architecture de cette petite église, qu'on a décrit justement comme un bâtiment à nef unique, montre un fait qui n'était pas encore évalué. Une sépulture voûté de l'époque paléochrétienne — une chambre souterraine semblable à celles qu'on découvre assez souvent dans les nécropoles ou isolement dans les Balkans — se trouve dans la substruction de l'abside carrée de l'église. Cette sépulture paléochrétienne représentait un lieu saint qui était la cause de l'édification postérieure de l'église sur un terrain difficile pour la construction d'un bâtiment plus grand. Le plateau de la colline où était situé l'église, très étroit et très abrupte du côté est, a dû être protégé sur cette pente par un mur au delà de l'abside. Les murs de la sépulture qui portait l'abside étaient aussi renforcés de telle manière que leurs épaisseur est devenue deux fois plus grande que celle des murs de l'église. En jugent d'après le plan du bâtiment, cette construction solide pouvait soutenir aussi, comme c'était le cas de quelques autres monuments du XIIe siècle en Bosnie,

une tour-clocher au-dessus de l'abside. Plusieurs églises de Slovénie, de l'époque romane, présentent aussi ce plan qu'on estime être le résultat d'influences des monuments semblables de l'Europe centrale.

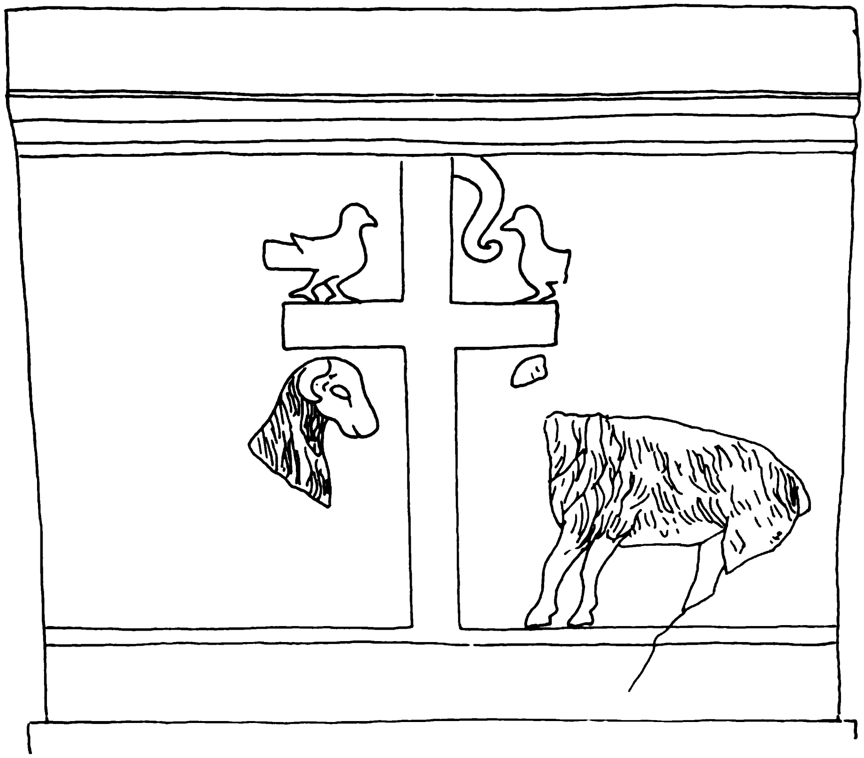
L'analyse de l'architecture de l'église de Dabravina, ainsi que l'analyse de la sculpture provenant de ce monument montrent donc que, pour vénérer un lieu saint de l'époque paléochrétienne, on avait bâti plus tard une petite église qui avait englobé au-dessous de son sanctuaire une sépulture ancienne. En même temps, les constructeurs du bâtiment, conscients de la rénovation d'un monument sépulcral de l'époque paléochrétienne, avait choisi pour la décoration du chancel de cette église un répertoire decoratif qu'on rencontre assez souvent sur les sarcophages paléochrétiens. Mais ce répertoire — qui d'ailleurs simplifie d'une manière toute particulière la décoration de la „confessio" de St. Pierre à Rome, ou celle de la face postérieure du coffret de Pola — était réalisé par des artisans du Moyen Age. Les sculpteurs n'étaient plus attachés au langage symbolique des temps anciens, mais faisaient une démonstration de leurs propre art. Cet art, comme le montre la clôture de Dabravina, avait enrichi le chancel de motifs insolites qui signalent déjà à première vue que cet ensemble sculptural ne pouvait pas provenir du VIe siècle, mais, — selon les analogies de la sculpture et la typologie de l'architecture, — d'une époque de beaucoup postérieure, le plus probablement du XIIe siècle.

Сл 1. Плоча олтарне преграде из Дабравине, по реконструкцији Д. Сергејевског. — Сл. 2. План цркве у Дабравини после ревизионог ископавања.

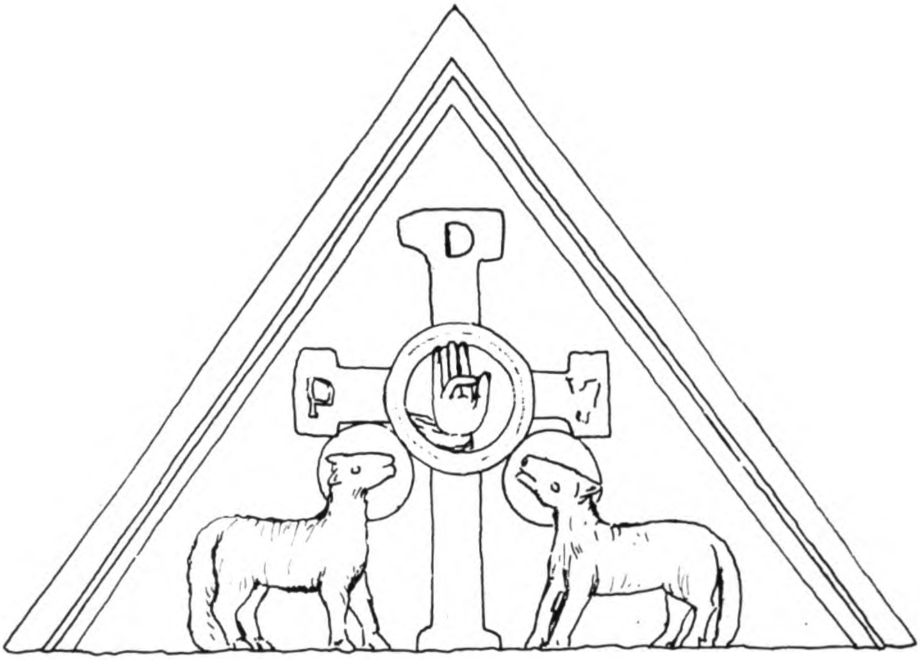
Fig. 1. Dalle du chancel de l'église à Dabravina d'après la reconstruction de D. Sergejevski. — Fig. 2. Plan de l'église à Dabravina après les fouilles de revision.

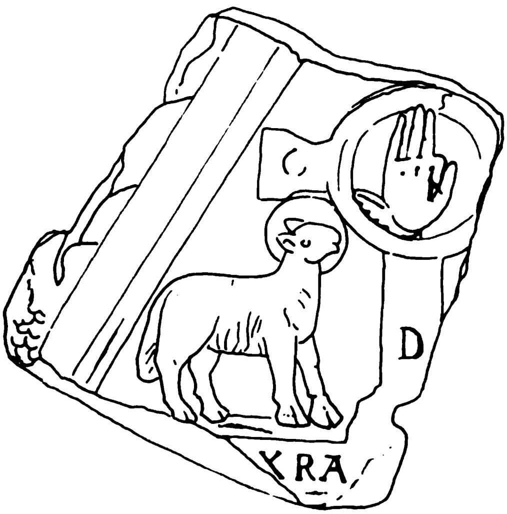

Сл. 3. Рељеф из Византијског музеја у Атини. — Сл. 4. Фрагмент плоче из базилике А у Никополису (по фотографији).

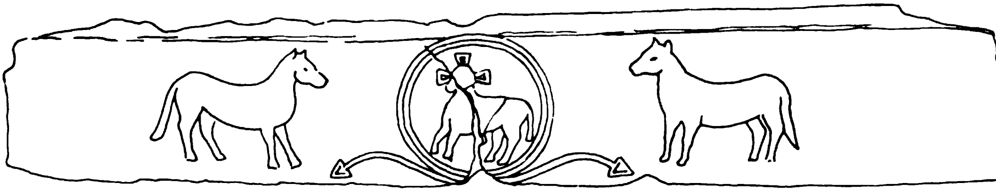
Fig. 3. Dalle sculptée du Musée Byzantin à Athènes. — Fig. 4. Fragment sculpté de la basilique A à Nikopolis (d'après la photographie).

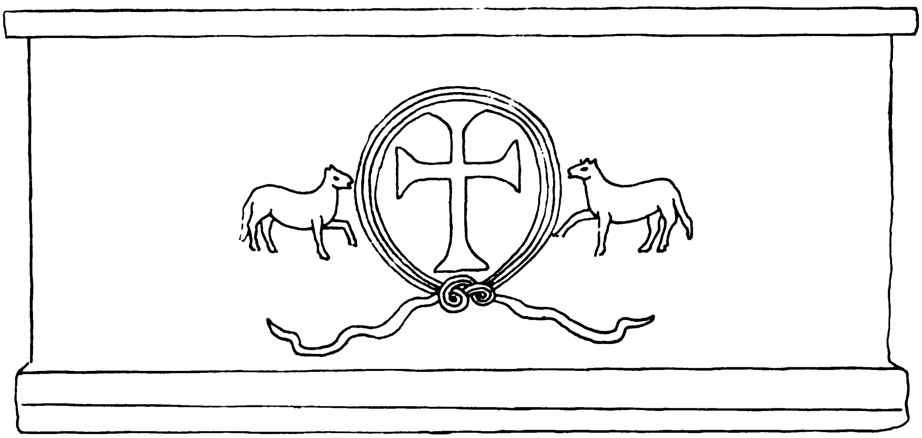

Сл. 5. Забат катедре опата из С. Винченца на Волтурну (по фотографији). — Сл. 6. Забат катедре из Касапула (по фотографији).

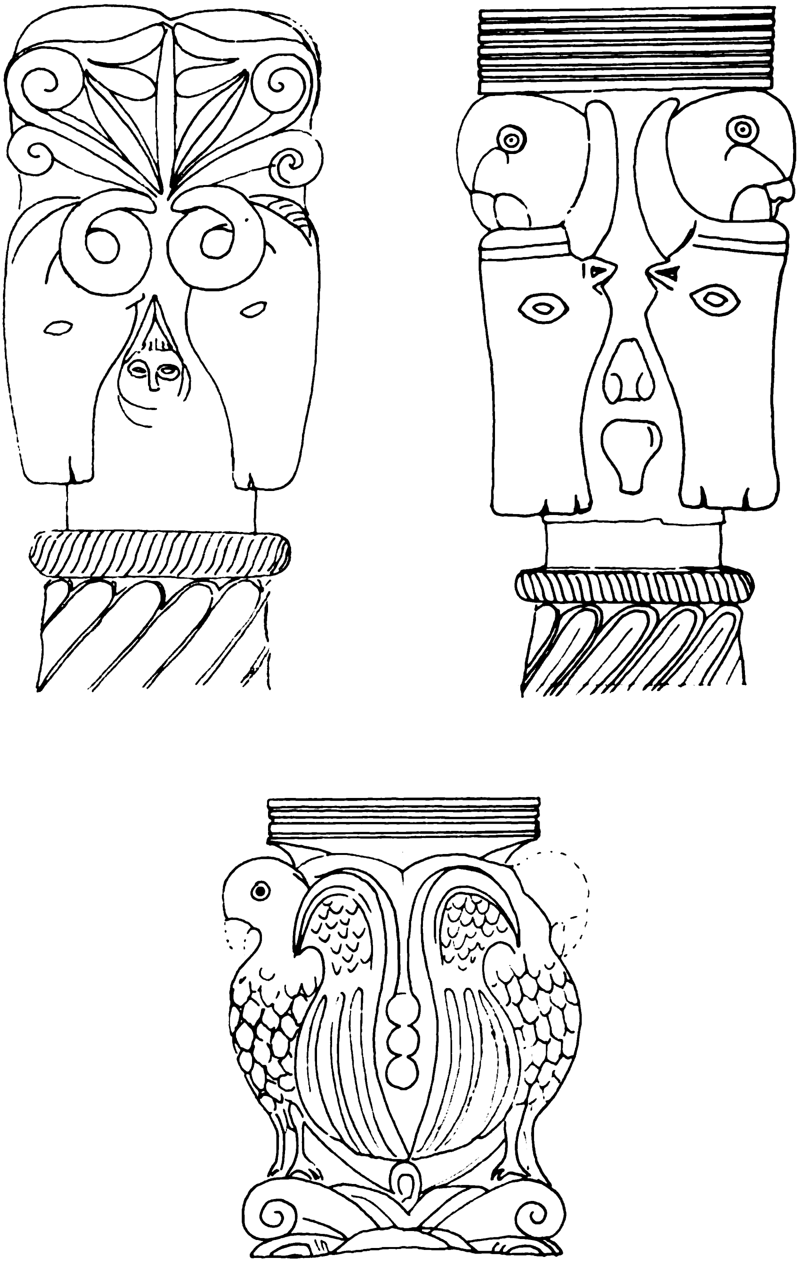
Fig. 5. Fronton sculpté de la chaire du S. Vincenzo al Volturno (d'après la photographie). — Fig. 6. Fragment de la chaire du Casapulla (d'après la photographie).

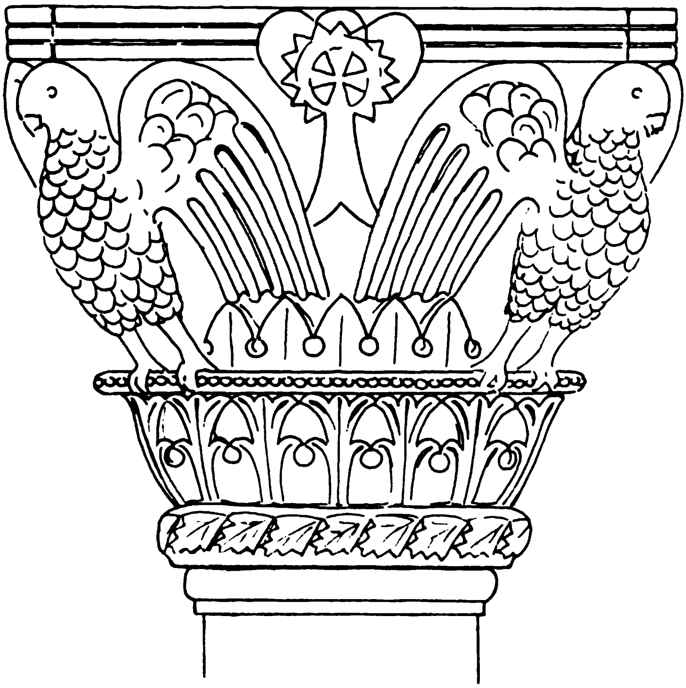

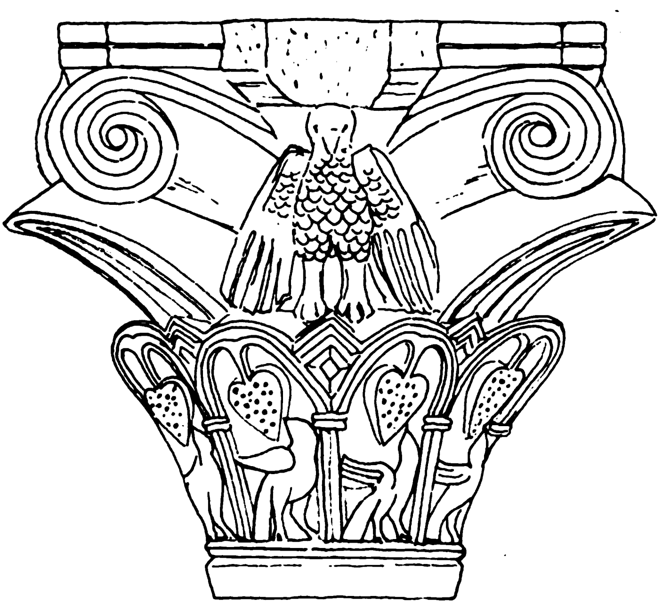
Сл. 7. Надвратник у „Basilica urbana" у Салони (по фотографији). —
Сл. 8. Саркофаг из Каштел Лукшића (по фотографији).

Fig. 7. Linteau de la »Basilica urbana« à Salone (d'après la photographie).
— Fig. 8. Sarcophage de Kaštel Lukšić (d'après la photographie).

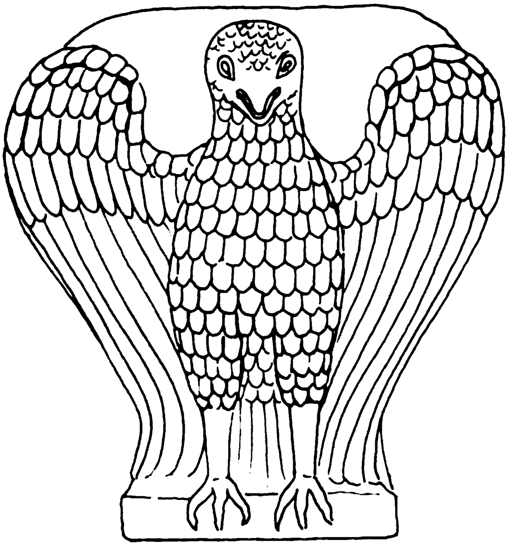
Сл. 10. Капители из Дабравине (1:5).
Fig. 10. Chapiteaux de Dabravina (1:5).

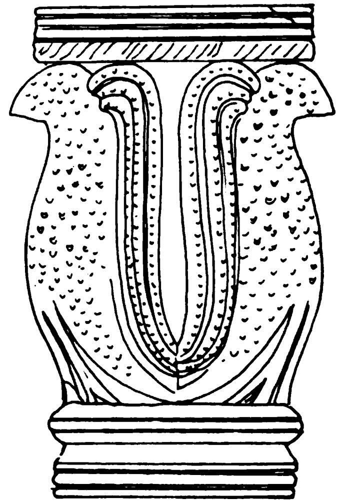

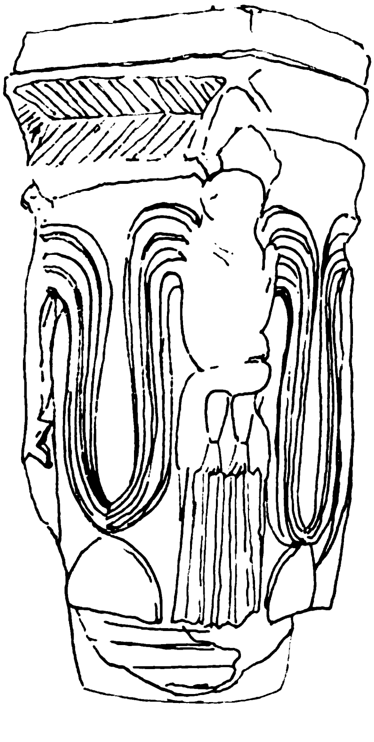

Сл. 11 Капител циборијума из Пореча (по фотографији). — Сл. 12. **Капител** циборијума из Бискупије (по фотографији).

Fig. 11. Chapiteau du ciborium de Poreč (d'après la photographie). — **Fig. 12.** Chapiteau de ciborium de Biskupija (d'après la photographie).

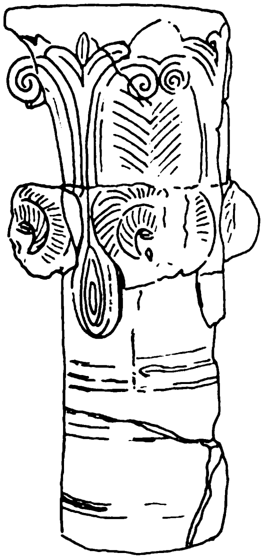
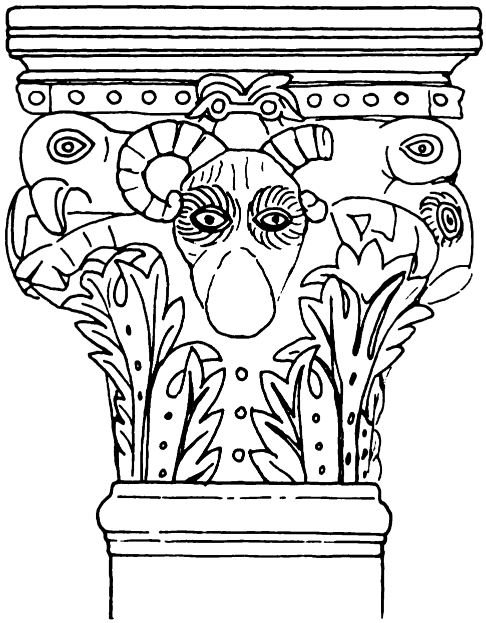

Сл. 13. Капител из Задра (по фотографији). — Сл. 14. Капител из Шуице (по фотографији). — Сл. 15. Капител из Зенице (по фотографији). — Сл. 16. Капител из Нароне (1:5).

Fig. 13. Chapiteau de Zadar (d'après la photographie). — Fig. 14. Chapiteau de Šuica (d'après la photographie). — Fig. 15. Chapiteau de Zenica (d'après la photographie). — Fig. 16. Chapiteau de Narone (1:5).

Сл. 17 — Капител из Зенице (по фотографији). — Сл. 18 — Капител циборијума из Св. Николе у Барију (по фотографији).

Fig. 17 — Chapiteau de Zenica (d'après la photographie). — Fig. 18 — Chapiteau du ciborium de St. Nicolas à Bari (d'après la photographie).

ВАСИЛИЙ ПУЦКО

НЕСКОЛЬКО ВИЗАНТИЙСКИХ КАМЕЙ ИЗ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ

С тех пор, как началось изучение византийского искусства, издано значительное число произведений глиптики. Но в сущности исследование византийских резных камней осуществлялось лишь в последние десятилетия. Честь первой подлинно научной систематизации камей принадлежит немецкому ученому Гансу Венцелю, автору большого числа специальных статей по средневековой глиптике.[1] Камеи из собрания Государственного Эрмитажа в Ленинграде изучаются и публикуются А. В. Банк.[2] Произведения византийской глиптики из ризницы Троице-Сергиевой лавры в 1920-е годы исследованы П. Б. Юргенсоном.[3] Изданы и резные камни Государственной Оружейной палаты в Москве.[4]

Византийские камеи, происходящие из древнерусских городов, дошли преимущественно в русских оправах.[5] Упоминания о них нередко

---

[1] *H. Wentzel*, Mittelalterliche Gemmen, Zeitschrift d. Deutschen Vereins für Kunstwiss. 8, 1941; Mittelalterliche Gemmen in den Sammlungen Italiens, Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz, Bd. VII, Heft. III—IV, 1956; Die mittelarterlichen Gemmen der Staatlichen Münzsammlungen zu München, Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, VIII, 1957; Datierte und datierbare byzantinische Kameen, Festschrift für F. Winkler, Berlin, 1959; Zur Problematik der Datierung byzantinischer Kameen, Festschrift für O. H. Förster, Köln, 1960; Staatskameen im Mittelalter, Jahrbuch des Berliner Museums, IV, 1962 и др.

[2] *А. В. Банк*, Гемма с изображением Соломона, Византийский Временник, VIII, 1955; Несколько византийских камей из собрания Государственного Эрмитажа, Византийский Временник, XVI, 1959; Византийская камея с изображением Христа на троне, Зборник радова Византолошког Института, књ. VIII, 1, Београд, 1963; Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Москва—Ленинград, 1966.

[3] *P. Jurgenson*, Zwei Kameen aus der macedonischen Periode, Byzantinische Zeitschrift, XXVII, 1927; Zur Frage des Charakters der byzantinisehen Plastik während der Palaiologenzeit, Byzantinische Zeitschrift, XXIX, 1929—1930; О Франкском влиянии в византийской пластике XIII века, Труды секции археологии, вып. IV, РАНИОН, Москва 1928. См. также: *Т.В. Николаева*, Произведения мелкой пластики XIII—XVII веков в собрании Загорского музея. Каталог, Загорск, 1960, No 1—5, 116.

[4] *Л. В. Писарская*, Памятники византийского искусства V—XV веков в Государственной Оружейной палате, Ленинград—Москва, 1965.

[5] Исключение составляет панагия патриарха Никона, извлеченная из его гробницы в соборе Нового Иерусалима. Камея поздневизантийская, с изображением

можно обнаружить в старых описаниях ризниц, но специально немногие из них изучались. Наша статья ставит своей целью осветить ряд произведений, находящихся в музеях Новгорода, Пскова, Ростова, Владимира и Суздаля.

Камеи очень высоко ценились в Древней Руси. Князья завещали потомкам их в числе самых драгоценных вещей. „Сына своего Андрея меншого благословляю икона золота на изумруте", — пишет в духовной грамоте 1461 года великий князь Василий Ш.[6] „Да благословляю внуку свою икона, камень зелен, обложен золотом", — указывает в грамоте 1503 года княгиня Юлиания, вдова Волоцкого князя Бориса Васильевича.[7] В оглавие большой панагии новгородский ювелир в XVI веке помещает прекрасный византийский сапфир с изображением Христа-иерея. Панагию с византийской камеей XII в. с изображением Распятия в 1589 г. от имени царя Феодора Иоанновича и царицы возлагают на первого всероссийского патриарха Иова.[8] Русский мастер-серебряник в 1631 г. оправил камею для Верийского митрополита Аверкия.[9] Перечень примеров, говорящих об отношении к византийским камеям в Древней Руси, можно было бы продолжить.

Богоматери (на ониксе). Золотая оправа турецкой работы. Панагия упомянута у архим. Леонида (Историческое описание ставропигиального Воскресенского Новый Иерусалим именуемого монастыря, Москва, 1876, стр. 314). В настоящее время панагия в фондах Московского областного краеведческого музея (Инв. № Б—1591). По ее образцу в 1671 г. сделана оправа панагии патриарха Иоасафа (Древности Российского государства, отд. I, Москва, 1849, рис. № 108, стр. 167; *Л. В. Писарская*, Памятники византийского искусства, стр. 23), хотя в относящихся к ней документах и указано, что „делана не с образца" (*В. И. Троицкий*, Словарь мастеров-художников золотого и серебряного дела, алмазников и сусальников, работавших в Москве при Патриаршем дворе XVII в., Москва, 1914, стр. 141—142). Не решен окончательно и вопрос о происхождении оправы камеи с изображением Николая Чудотворца в Оружейной палате (*Л. В. Писарская*, Указ. соч., стр. 21).

[6] Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVII вв., Москва, 1950, стр. 197.

[7] Там же, стр. 349.

[8] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., стр. 22—23. Камеи также помещены на окладе раки мощей Сергия Радонежского, сооруженной в 1585 г. (*Т. В. Николаева*, Указ. соч., стр. 95). Значение, которое имели на Руси византийские произведения может быть понято лишь с учетом византийских традиций для идеологии Московского государства (По этому вопросу см.: *М. Дьяконов*, Власть московских государей, С.-Петербург, 1899; *В. Е. Вальденберг*, Древнерусские учения о пределах царской власти, Москва, 1916; *В. И. Савва*, Московские цари и византийские василевсы, Харьков, 1901; *В. Малинин*, Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания, Киев, 1901; *Ф. Терновский*, Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси, вып. 1—2, Киев, 1875—1876; *Н. Н. Ефимов*, Русь-Новый Израиль. Теократическая идеология своеземного православия в допетровской письменности, Казань, 1912; *Я. С. Лурье*, Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV—начала XVI века, Москва—Ленинград, 1960; *K. Medlin*, Moscow and East Rom, Geneva, 1952; *H. Schaeder*, Moskau das dritte Rom, Darmstadt, 1957; *D. Stremoukoff*, Moscow, the Third Rome, Sources of the Doctrine, Speculum, XXVIII, 1953, pp. 84—101; *I. Ševčenko*, A Neglected Byzantine Source of Moscovite Political, Harvard Slavic Studies, II, 1954, pp. 147—177).

[9] Древности Российского государства, отд. I, рис. № 110, стр. 173; *иером. Иоасаф*, Церковно-историческое описание владимирских достопамятностей, Владимир, 1857, стр. 42—43; *Н. И. Ушаков*, Спутник по древнему Владимиру и городам

Камеи большей частью сохранились в монастырских и соборных ризницах, куда в свое время поступили в качестве вкладов. После Октябрьской революции они вместе с другими произведениями искусства были переданы в государственные музейные хранилища.

* * *

В собрании Новгородского Государственного историко-архитектурного музея-заповедника пишущему эти строки известно три византийских камеи. Наиболее ранней из них является помещенная в оглавии архиерейской панагии (рис. I), принадлежавшей архиепископу Пимену.[10]

В центре панагии[11] овальная иконка, резная на дереве, определяемом в описи 1690 г. как синолой.[12] Композиция „София Премудрость Божия" (в обычном новгородском переводе) исполнена в невысоком рельефе. София изображена в виде сидящего на престоле ангела „великого совета", облаченного в длинный далматик, перевитый лором. В правой руке у ангела жезл-кадуцей, в левой свиток, на голове диадема. За спину спускается плащ, скрепленный на груди. Изображение ок-

---

Владимирской губернии, Владимир, 1913, стр. 95. Русские древности по снимкам И. Ф. Барщевского, Москва, б. г., л. 96

[10] Архиепископ Пимен был незаурядной личностью. Из монахов Кирилло-Белозерского монастыря он в 1553 г. возведен на новгородскую кафедру, которую затем занимал более шестнадцати лет. Один лишь перечень мероприятий Пимена характеризует его как талантливого администратора, хорошо понимавшего чего требует от него покровительствующий ему царь. В 1565 г. архиепископ Пимен возглавил посольство к Ивану Грозному в Александрову слободу с мольбой вернуться в Москву к управлению государством. На соборе 1567 г., рассматривавшем причины разделения государства, „был царю угождающим". (*П. И. Тихомиров*, Кафедра новгородских святителей, т. II, вып. I, Новгород, 1895, стр. 180). В 1554 г. в Новгороде на Софийской стороне над гробом юродивого Николы Качанова он заложил храм св. Пантелеимона. В 1558 г. открыл мощи новгородского епископа Никиты. В 1570 г. во время похода Грозного в Новгород „усмирения ради" на архиепископа Пимена, который незадолго до того сам лжесвидетельствовал на соборе на митрополита Филиппа Колычева, домогаясь митрополичьего сана, падает обвинение в измене. Бывший новгородский владыка, поддерживавший царя в учреждении опричнины, оказался взятым под стражу и заточенным в Александровой слободе. Через пять месяцев Пимен был лишен архиерейского сана и сослан в тульский монастырь св. Николая, где 25 сентября 1571 г. скончался. Князь Андрей Курбский отзывался о нем как о человеке „чистой и подвижнической жизни, но со странностями". По заказу Пимена был отлит колокол к церкви Знамения в Новгороде, устроены царское и святительское места в Софийском соборе, изготовлены два архиерейских посоха и панагия, о которой идет речь.

[11] Инв. № 772. Высота 18 см, ширина 12 см. Высота иконки 7 см, ширина 6 см. Упоминания о панагии см. прот. *П. Соловьев*, Описание Новгородского Софийского собора, С.-Петербург, 1858, стр. 184—185; *архим. Макарий*, Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях, ч. II, Москва, 1860, стр. 212—213; *прот. А. Конкордин*, Описание Новгородского кафедрального собора, изд. 2-е, Новгород, 1906, стр. 111; *Н. В. Покровский*, Древняя Софийская ризница в Новгороде, вып. II, С.-Петербург, 1913, стр. 18, табл. VI; *В. В. Гормин*, Новгородская Грановитая палата, Новгород, 1964, стр. 17—18.

[12] *Прот. А. Конкордин*, Указ. соч., стр. 111.

ружает усыпанная звездами круглая глория. У престола предстоят в молении богоматерь, держащая перед грудью медальон с изображением Спаса-Эммануила, и Иоанн Предтеча. Выше, в рельефном медальоне, поясная фигура благословляющего обеими руками Христа.[13] Над ним протянута звездная радуга, на которой стоит уготованный престол (этимасия) с шестью покланяющимися ангелами. В обрамлении средника Ветхозаветная Троица и поясные изображения апостолов Петра и Павла, а также Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоуста и Николы Чудотворца, ниже — Никиты, Иоанна и Евфимия Новгородских, Алексея и Ионы Московских и Варлаама Хутынского, с рельефно исполненными надписями. Эту сложную композицию резчик умело подчинил форме овала. Уплотненной середине он противопоставил свободно скомпанованное обрамление. Изображенные святые кажутся предстоящими в молении одновременно Ветхозаветной Троице и Софии — символической фигуре, имеющей подобие ангела. Ветхозаветная Троица в сегменте небесной сферы как бы невидимо присутствует на уготовленном престоле, которому кланяются ангелы и служителями которого являются парящие на облаках святые. Их изображения, несмотря на каноничность моленных поз, далеки от шаблона. Каждая из фигур осмыслена так, что может быть воспринята лишь на том месте, которое она занимает, а все фигуры вместе представляют стройную композицию. Чем ниже расположена фигура, тем меньше ее наклон, а помещенная внизу занимает строго фронтальное положение. Для иконки характерно ритмичное чередование рельефа и свободной глади. Хорошо найдены пропорции центральной части и обрамления. Несмотря на большое число фигур, не чувствуется перегруженности и измельченности композиции. Иконка создавалась когда в Новгороде еще были живы вековые традиции, удерживавшиеся в пластике более стойко чем в живописи. Анализ иконки, как может казаться на первый взгляд, в статье рассматривающей лишь камеи можно было бы опустить. Но если учесть, что панагия представляет своеобразный ансамбль, в котором органически связаны иконка, оправа и интересующая нас камея, станет ясно, что невозможно рассматривать последнюю изолированно.

Оправа панагии кажется покрытой тончайшей золотой паутиной, причудливо переплетающейся на фоне разноцветной эмали. Между тем, состоящая из спиралей перевитой золотой проволоки скань имеет очень четкий рисунок. Преобладает обычный для новгородских изделий мотив сердцевидных лепестков, расположенных в разных направлениях и заполненных мелкими грушевидными лепестками. Основной рисунок в сканном орнаменте выделен жгутиком, состоящим из свитой из двух нитей проволоки, проложенной между двумя гладкими нитями. Этот прием, применявшийся новгородскими сканщиками во второй половине XVI в., в работах мастеров других художественных

[13] *Г. Филимонов*, Очерки по русской христианской иконографии. I. София Премудрость Божия, Вестник Общества древнерусского искусства при Московском Публичном музее, 1874, стр. 6. Литература по иконографии Софии указана в кн. *В. Н. Лазарев*, Мозаики Софии Киевской, Москва, 1960, стр. 19—21.

центров не встречается.[14] Указанный мотив, занимающий широкую полосу оправы, отделен сканной „вервью" от более узких полос с завитыми в спирали стеблями. Несмотря на малый масштаб, орнамент ясно обнаруживает свою тектонику. По внутреннему краю оправы проходит жемчужная обнизь, в кастах закреплены крупные жемчужины и граненные камни. Низ оправы оканчивается зубчатым выступом, по форме напоминающим подвесные цаты. В верхней части оправы укреплено оглавие, с двумя жемчужинами на скрепах, украшенное сканью того же рисунка, что и оправа. В центре оглавия помещена камея. Грани ее оправы украшены сканными веревочками и колечками. Сходным приемом орнаментированы и грани самой панагии, с тем лишь различием, что скань в виде растительных побегов.[15]

Камея резана на светло-синем сапфире формы удлиненного овала.[16] Поясное изображение Христа исполнено в высоком рельефе, с обозначенными углубленной линией крещатым нимбом вокруг головы и именем: IC̃ XC̃ на фоне (рис. 2, 3). Лицо мало напоминает каноничные типы византийской иконографии. На лоб опускаются прямые, коротко подстриженные волосы, на темечке выстрижена тонзура или гуменцо (в древности обязательный признак священнослужителей). Христос в левой руке держит свиток, правой благословляет. Передать бороду, которая в мозаичном или живописных изображениях Христа-иерея проходит по подбородку в виде узкой полоски, в резьбе крошечного сапфира оказалось невозможным, и Христос изображен лишь с усами. Включение образа Христа в виде священника в оглавие было так же идеологически осмысленным, как и композиция панагии в целом.[17] Иконографический тип Христа, не встречающийся в искусстве Древней Руси позднее конца XII в.,[18] а также стиль камеи говорят об ее раннем происхождении, несомненно византийском.

При внимательном рассмотрении сапфира в оглавии панагии бросается в глаза скульптурный характер изображения, особенно в его верхней части. П. Б. Юргенсон в одной из своих работ отмечал выделение головы как постоянный признак романского искусства и

---

[14] *М. М. Постникова-Лосева*, Серебряное дело в Новгороде XVI и XVII веков, сб. Древнерусское искусство Художественная культура Новгорода, Москва, 1968, стр. 322.

[15] На тыльной стороне панагии углубленной линией исполнено изображение уготованного престола с крестом и Евангелием на нем и гравированы символы евангелистов, изображения херувимов и серафимов. Кругом вязью резана надпись, перечисляющая изображения святых на резной деревянной иконке и вложенные в панагию реликвии, среди которых значится и часть мощей епископа Никиты. Это говорит о том, что панагия изготовлена не ранее 1558 г. Внизу надпись: „БЖ͠ІЄЮ М͠ЛСТІЮ ПІМИН АРХ͠ІЄПЪ ВЕЛКОГ͠ НОВАГРАД І ПСКВА".

[16] Высота камеи 2,5 см, ширина 1,55 см.

[17] *В. Пуцко*, Апокрифические сказания о Христе-иерее в искусстве средневековья (в печати). В указанной работе приведена аргументация иконографического определения изображения Христа на сапфире как священника.

[18] Фреска на горнем месте в росписях 1199 г. церкви Спаса на Нередице близ Новгорода. *В. Мясоедов*, *Н. Сычев*, Фрески Спаса-Нередицы, Ленинград, 1965, табл. XXIX, XXXV, стр. 15—16. Более ранними изображениями Христа-иерея являются мозаика Софии Киевской, а также фреска Нерези. *Д. В. Айналов*. Новый иконографический тип Христа, Seminarium Kondakovianum, II, Прага, 1928, стр. 19—23.

относил появление этой особенности в византийской глиптике к эпохе крестоносцев.[19] Но в период обнищания Византийской империи после разгрома ее крестоносцами применение в глиптике драгоценных камней становится редкостью. Их все чаще заменяют нефрит и яшма. Впрочем, последняя встречается во все периоды. Чтобы определить время изготовления рассматриваемой камеи, следует найти ей аналогии среди резных камней.

К сожалению, в числе последних нет ни датированных, ни имеющих твердые опорные точки для датировки. Ближайшую ей аналогию представляет резной сапфир с изображением Христа-Пантократора в Dumbarton Oaks Collection в Вашингтоне датируемый его издателями X в.[20] Его размеры и пропорции близки рассматриваемой камее. Сходными приемами в невысоком рельефе переданы черты лица и пальцы благословляющей десницы. Так же линейно трактованы складки гиматия, закрывающего край правого плеча и ниспадающего с левого. Тождественны форма нимба и начертания букв надписей. Но говорить об абсолютном тождестве, безусловно, не приходится, так как имеем дело с индивидуально выполненными произведениями, которые кроме того несут иконографически не совпадающие изображения. Фигура Христа на новгородском сапфире стройнее, плечи более узкие и покатые. Но ее пропорции так же хорошо согласованы с формой камня, как и на вашингтонской камее.

Второй византийский сапфир, который может быть сближен с камеей в оглавии панагии, находится в Государственном Историческом музее в Москве. На нем исполнено поясное изображение мученицы Марины.[21] В правой руке у нее крест, левая поднята на уровень пояса. Сапфир насыщенного василькового цвета. Высокий рельеф фигуры, трактовка одежды параллельно ниспадающими прямыми складками очень близко напоминают упомянутые камеи[22]. Принадлежность всех трех произведений к одной эпохе как будто не возбуждает сомнений.

Более далекую аналогию представляет резной халцедон с погрудным изображением св. Василия Великого в собрании Эрмитажа в Ленинграде.[23] Эта камея имеет также высокий рельеф и те же особенности трактовки фигуры, включая и выделение верхней части головы. А. В. Банк датирует произведение X в., объясняя тенденции к скульптурности, а также несколько удлиненные пропорции стилистическими особенностями своеобразного византийского „классицизма“ и указывает ей убедительные аналогии среди изысканных по исполнению

[19] *П. Б. Юргенсон*, О франкском влиянии, стр. 537.

[20] *L. Bréhier*, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris, 1936, pl. XVII, 1, p, 67; *M. C. Ross*, Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, vol. I, Washington, 1962, pl. LVIII (N 120), 99—100.

[21] Инв. № 2952. Высота 3,3 см, ширина 2,3 см. Ознакомлением с камеями Государственного Исторического музея в Москве я обязан М. М. Постниковой—Лосевой, которой приношу благодарность.

[22] На фоне камеи процарапана греческая надпись: ΑΓΙ(Α) ΜΑΡΗΝΑ.

[23] *А. В. Банк*, Несколько византийских камей, стр. 213—214, табл. III, 3а; *ее же*, Искусство Византии в собрании Государственного Эрмитажа, Ленинград, 1960, № 70в, стр. 122, 125, 128; *ее же*, Виз. искусство в собр. Советского Союза, № 165, стр. 306.

резных слоновых костей.[24] Думается, что к тому же времени следует отнести и сапфир с изображением Христа-иерея.[25] Указанные тенденции в передаче фигуры в известной степени находят себе соответствия и в станковой живописи[26], но проводить прямые аналогии между иконами и камеями невозможно, так как живопись и мелкая пластика имеют различные средства художественного выражения.

Принимая датировку камеи X в., следует отметить, что это самое раннее из известных нам изображений Христа-иерея в византийском искусстве вообще. Лишь в середине следующего столетия приезжие греческие мастера создают монументальный мозаичный образ над восточной подпружной аркой в Киевской Софии.[27]

Две других камеи Новгородского музея в иконографическом отношении не столь уникальны как предыдущая. Одна из них помещена на окладе 1855 г. иконы Богоматери „Знамение", находившейся ранее в Знаменском соборе в Новгороде.[28] Если рассмотренная камея органично связана с панагией, оглавие которой она украшает, то здесь иконка с камеей зрительно воспринимается изолированно от оклада, как и бессистемно размещенные на его плоскости древние перегородчатые эмали.

Камея имеет форму вытянутого овала.[29] На ней почти в плоском рельефе исполнено изображение Христа в рост. Фронтально поставленная фигура большеголовая и несколько приземистая. Христос правой рукой благословляет, в левой держит прижатую к груди книгу (рис. 4). Вокруг головы крещатый нимб, по сторонам надписи: ІС ХС. Графично трактованные складки одежд, с весьма незначительной степенью глубины, хорошо подчеркивают формы строения тела. Моделировка лица принципиально мало чем отличается от общей обработки фигуры, хотя здесь она более тщательная. Мягкие пряди волос ниспадают на левое плечо. Лицо широкое, с небольшой бородой.

Резной халцедон заключен в золотую оправу в виде переплетающихся ремневидных полос; по внутреннему и внешнему краям проходит жгут с поперечной насечкой. На оправе укреплено три сапфира

[24] *A.Goldsmidt* und *K. Weitzmann*, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen, Bd. II, Berlin, 1934, Tal. IV, XI, XVI, XIX.

[25] Ср. также сардоникс с изображением Георгия и Димитрия с полуфигурой благословляющего Христа, хранящийся в Париже, (E. E. Babelon, Catalogue des camées antiques et modernes de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1897, № 342, pp. 184—185, pl. XL), а также сапфир с изображением Богоматери-Оранты в Касселе, (*H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel. Zur Problematik der Datierung byzantinischer Kameen, Abb. 87).

[26] Икона св. Пантелеимона (энкаустика на дереве, X—XI в.) в Государственном Музее изобразительных искусств им. А. С. Пушкина в Москве. *А. В. Банк*, Виз. искусство в собр. Советского Союза, № 222, стр. 317.

[27] *В. Н. Лазарев*, Мозаики Софии Киевской, табл. 17, 18, стр. 31—33.

[28] *П. Тихомиров*, Историческое описание Новгородского Знаменского собора Новгород, 1889, стр. 94, (на стр. 50 говорится о том, что на старом окладе была „понагея яхонтовая"; см. также на стр. 52); *В. Д. Лихачева*, Десять русских эмалей Новгородского историко-художественного музея, Новгородский исторический сборник, X, 1962, стр. 245—246, рис. I.

[29] Высота 2,9 см, ширина 1,8 см.

и три рубина, изображение обнизано жемчугом. Камея этой панагии имеет аналогию, хранящуюся в Ново-Девичем монастыре в Москве.[30] Последняя исполнена на ониксе (?) и заключена в золотую сканную оправу новгородской работы XV в. Камея Ново-Девичего монастыря несет все стилистические признаки новгородской камеи. Изображение Христа воспроизводит ту же позу, имеет те же пропорции и обнаруживает расхождения лишь в самых несущественных деталях.[31]

Фигура Христа в рост в византийской глиптике встречается реже чем поясные изображения. Ряд известных камней (императора Льва VI в Музее Виктории и Альберта в Лондоне[32], в собрании Эрмитажа[33], в Оружейной палате[34], в Лувре[35]), имеют иконографические отличия: Христос стоит на подножии, благословляющая рука отведена от груди. Этот тип изображения Христа в рост в течение определенного времени встречается на монетах XI в.[36] Можно указать камеи и иконографически более близкие рассматриваемой. К ним относятся кровавая яшма X в. из Благовещенского собора в Кремле[37], агат XII в. в Историческом музее в Москве[38], опал из Хопова.[39] Впрочем, последние имеют лишь общую иконографическую схему. Бо́льшее сходство обнаруживает агатоникс в собрании Эрмитажа. Изображение Христа в рост с благословляющей рукой перед грудью известно и на моливдовулах, но не ранее конца X в.[40]

---

[30] Инв. № 2887. Высота 5,5 см, ширина 4,3 см. *Н. Овсянников*, Ново-Девичий монастырь, Москва, 1968, рис. 26, стр. 43.

[31] Главным образом в деталях.

[32] *D. Talbot Rice*, Masterpieces of Byzantine Art. Catalogue, Edinburg-London, 1958, N 84, p. 38; *J. Beckwith*, The Art of Constantinople. An Introduction to Byzantine Art 330—1453, London, 1961, fig. 102, pp. 81—82; Victoria and Albert Museum. Late Antique and Byzantine Art, London, 1963, fig. 22.

[33] *А. В. Банк*, Несколько византийских камей, табл. 1, 2, стр. 207—209; *ее же*, Искусство Византии в собр. Гос. Эрмитажа, № 81а, стр. 122, 125, 128; *ее же*, Виз. искусство в собр. Советского Союза, № 170, стр. 307.

[34] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XXIX, стр. 20; *А. В. Банк*, Виз. искусство в собр. Советского Союза, № 163, стр. 306.

[35] *G. Schlumberger*, L'epopée byzantine, t. II, Paris, 1890, p. 72 (fig). Ср. также камею царевны Анны в Кабинете Медалей в Национальной библиотеке в Париже. (*H. Wentzel*, Die Kamee der Kaiserin Anna. Zur Datierung byzantinisierender Intaglien, Festschrift U. Middeldorf, Berlin, 1968, Taf. I, Abb. 1, ss. 1—8).

[36] Золотые и бронзовые монеты Феодоры (1055—1056) и бронзовые Михаила X Дуки (1059—1067). *W. Wroth*, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, vol. II London, 1908, pl. LIX, 3—4; LXI, 5.

[37] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XXVIII, стр. 20; *А. В. Банк*, Виз. искусство в собр. Советского Союза, № 159, стр. 305.

[38] Каталог русских эмалей на золотых и серебряных изделиях собрания Гос. Исторического музея и его филиалов, Москва, 1962, № 365.

[39] *Л. Мирковић*, Старине фрушкогорских манастира, Београд, 1931, табл. LXV, стр. 58. Ср. также камею в Хиландаре на Афоне. *С. Радојчић*, Уметнички споменици манастира Хиландара, Зборник радова Византолошког института, књ. 3, Београд, 1955, сл. 43, стр. 183.

[40] *Б. А. Панченко*, Коллекции Русского Археологического Института в Константинополе. Каталог моливдовулов, Известия Русск. Археол. Института в Константинополе, VIII, табл. XXVIII, фиг. 2, стр. 202—203 (№ 2). Возле фигуры Христа кроме обозначения имени надпись: ὁ σωτήρ.

Из проведенного сравнения можно заключить, что в данном случае одного определения времени распространения интересующего нас иконографического типа в глиптике для датирования публикуемой камеи явно недостаточно. Иконографически сходные камеи X и XII вв. выполнены в различном материале. Сам иконографический вариант как самостоятельный встречается редко[42], но в качестве центральной фигуры деисуса имеет широкое распространение.[42]

Г. Венцель считает, что камеи можно группировать по иконографии или по материалу.[43] Если в данном случае исходить из иконографических особенностей изображения, ничто не мешает отнести публикуемый халцедон к XI в. Материал тоже характерен для этой эпохи. В последующий период он почти не встречается. Указанным временем датируется и камея Ново-Девичего монастыря. Ее новгородская оправа делает вероятным предположение о том, что оба камня могут иметь одинаковое происхождение.

Третья камея Новгородского музея является принадлежностью панагии, прежде находившейся в Николаевском Вяжищском монастыре близ Новгорода.[44] Ее серебряная позолоченная оправа прямоугольной формы, с закругленным верхом; оглавие ныне утрачено. Скань оправы состоит из мелких напаянных колечек, по внутреннему и внешнему краям наложен тонкий жгут с косой насечкой. (рис. 5)

Камея резана на зеленой яшме с красными и желтыми прожилками. Камень имеет форму неправильного овала.[45] Поясное изображение благословляющего Христа исполнено в сравнительно высоком рельефе (рис. 5). Складки одежд, в основном, следуют строению фигуры. Изображение немного вытянуто, как и овал лица. Рельеф головы достигает большей высоты чем фигура. Лицо Христа имеет хорошую пластическую моделировку. Длинные волосы, разделенные пробором посредине, ниспадают на плечи. Небольшая окладистая борода, немного заостренная книзу, усиливает впечатление удлиненности лика. Глаза правильной формы, без обозначения слезника. Брови, одна из которых расположена выше другой, обозначены углубленными линиями. Удлиненный нос расширяется книзу. Фигура дана в строго фронтальном положении. Правой рукой Христос двуперстно благословляет перед грудью, левой, окутанной гиматием, поддерживает закрытую книгу, прижимая ее к груди. Одежды собраны в широкие складки. Вокруг головы крещатый нимб, по сторонам фигуры надписи: ІС ХС.

---

[41] Наприм., *K. Weitzmann*, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin, 1935, Taf. LXIII, 55, 56, 63; *A. Goldschmidt und K. Weitzmann*, Op. cit., Bd. II, Taf. XXII, XXIV; *Б. Н.* и *В. И. Ханенко*, Древности Приднепровья, вып. V, Киев, 1908, № 249, табл. XI.

[42] Многочисленные резные пластинки слоновой кости, византийские и грузинские византизирующие миниатюры, (*Ш. Амиранашвили*, Грузинская миниатюра, Москва, 1966, рис. 32, 37).

[43] *H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, S. 89.

[44] Инв. № 627. *Г. Филимонов*, Вестник Общ. древнерусского искусства при Моск. Публ. музее. 1875, оффиц. отд., стр. 60.

[45] Высота камеи 3,5 см, ширина 2,8 см

А. В. Банк в своей статье, посвященной византийским камеям из собрания Государственного Эрмитажа, приводит перечень известных ей камней с погрудным изображением Христа, которые в большинстве относят к XI в.[46] Из общего числа произведений глиптики с интересующим нас сюжетом мы будем привлекать лишь иконографически близкие издаваемой камее. Это, прежде всего, сапфир Загорского музея[47], оникс[48] и ляпис-лазурь[49] Оружейной палаты, камеи в Касселе[50], Британского музея в Лондоне[51], Исторического музея в Москве[52], Хиландарского монастыря на Афоне[53] и Музея декоративного искусства в Белграде.[54] Поясные изображения Христа с отведенной от груди благословляющей рукой в византийской глиптике встречаются значительно чаще.

В данном случае материал камеи не может предопределять время ее изготовления, так как яшма имела широкое распространение в византийской глиптике во все периоды. Поэтому датировка публикуемого памятника будет всецело зависеть от стилистических аналогий. Но среди последних нет датированных экземпляров; по крайней мере, нам они неизвестны. Трактовка лица в рассматриваемой камее в какой-то степени напоминает овальную яшму XI в. в Историческом музее в Москве. Но последняя имеет очень малые размеры и соответственно обобщенную манеру в передаче деталей. То же можно отметить и при сопоставлении издаваемого памятника с интересной овальной камеей в Эрмитаже.[55] По отношению тщательно исполненных камней Кабинета

---

[46] *А. В. Банк*, Несколько византийских камей, стр. 208, прим. II, с указанием литературы. После выхода из печати ее статьи изданы: а) сапфир Загорского музея (*Т. В. Николаева*, Указ. соч., № 116), XI в.; б) нефрит из того же собрания (*Т. В. Николаева*, Указ. соч., № 4. П. Б. Юргенсон аргументированно относил его к XIII в., Т. В. Николаева ошибочно датирует XIV—XV в.); в) оникс XII в. и ляпис-лазурь того же времени Оружейной палаты (*Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XXXIV, XL, стр. 22—23); г) две камеи в Касселе (*H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, Abb. 80, 81, SS. 90—91) д) камея музея Бенаки в Афинах (L'art byzantin-art européen. Athènes, 1964, N 114, p. 199). X-XI в. и др.

[47] *Т. В. Николаева*, Указ. соч., № 116.

[48] *Г. Филимонов*, Описание памятников древности церковного и гражданского быта Русского музея П. Коробанова, Москва, 1849, рис. 10, (определяет как литик); *H. Wentzel*, Zu dem Enkolpion mit dem hl. Demetrios in Hamburg, Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen, Bd. 8, 1963, Abb. 4, 5, 15 (ошибочно обозначена как ляпис-лазурь); *Л. В. Писарская*, Указ, соч., табл. XXXIV, стр. 22.

[49] *В. Георгиевский*, Памятники старинного русского искусства Суздальского музея, Москва, 1927, табл. XXIII, рис. 2, стр. 28; *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XI стр. 23.

[50] *H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, Abb. 81, 91.

[51] *O. M. Dalton*, Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East ... in the British Museum. London, 1901, No 8.

[52] Инв. № ОК 10964 (кровавая яшма).

[53] *С. Радојчић*, Уметнички споменици манастира Хиландара, сл. 43, стр. 183.

[54] *B. Radojković*, Les arts mineurs du XIIIe siècle en Serbie. L'art byzantin du XIII siècle. Symposium de Sopoćani. 1965, Beograd, 1967, fig. 5; *ее же*, Камеја са Христом Пантократором, Зборник Светозара Радојчића, Београд, 1969, сл. 1—2, стр. 283—286.

[55] *А. В. Банк*, Несколько византийских камей, табл. I, 3, стр. 210—213; *ее же*. Виз. искусство в собр. Советского Союза, № 167, стр. 307.

Медалей Национальной библиотеки в Париже[56], музея Филадельфийского университета[57] и Kunsthistorischen Museum'е в Вене[58] новгородская камея кажется несколько грубоватой.[59] Но в ней еще нет той обобщенности, которая присуща произведениям палеологовского времени, примером чего могут служить яшма с поясным изображением Христа в Историческом музее в Москве (рис. 7)[60], относящаяся к XIII—XIV вв., и двусторонняя камея на яшме в Загорске.[61] Наиболее близкой к публикуемой является камея Музея декоративного искусства в Белграде, недавно изданная Б. Радойкович, которая датирует это произведение XIII в.[62] Нам представляется одинаково возможным относить камею из Вяжищского монастыря и к XII и к следующему столетию. Но считать ее, вслед за Г. Филимоновым, памятником XIV в. мы не видим оснований.

В византийской нумизматике тип поясного изображения Христа с благословляющей рукой перед грудью появляется при Феодоре (1055—1056)[63], некоторое время существует параллельно с типом благословляющего Христа-Пантократора с отведенной рукой и при Мануиле I (1143—1180) уступает место изображению Христа-Эммануила[64], которое затем чеканится на протяжении длительного времени.

Издаваемые камеи, как можно предполагать, составляют лишь малую часть произведений византийской глиптики, которые некогда хранились в Великом Новгороде. Об этом свидетельствуют новгородские оправы некоторых резных камней, об этом говорит надпись оправы камеи на ляпис-лазури с изображением Богоматери на престоле в Оружейной палате, где упоминается Новгородский архиепископ Евфимий.[65] Изучение значения византийских произведений прикладного искусства в будущем должно составить особый раздел в истории искусства Новгорода, которое до сих пор содержит немало неразрешенных загадок.

---

[56] *L. Bréhier*, Op. cit., pl. XVIII, 1; *E. Babelon*, Op. cit., N 333; *A. Grabar*, Byzance, Paris, 1963, p. 33 (fig). А. Н. Грабар датирует камею X - XI в.

[57] Early Christian and Byzantine Art. An Exhibition Held at the Baltimore Museum of Art, Baltimore, 1947, pl. LXXVII, N 554; *C. C. Vermeule*, Cameo and Intaglion. Engraved Gems from the Sommeville Collection, Philadelphia, 1957, N 319.

[58] *F. Eichler* und *E.Kris*, Die Kameen im Kunsthistorischen Museum, Wien, 1927, Taf. 20, N 128, s. 95.

[59] Несколько камей с поясным изображеним Христа имеется в итальянских собраниях, но большинство из них по отношению рассматриваемой представляет лишь иконографическую аналогию. См. *R. Righetti*, Opere di glittica dei Musei Sacro e Profano. Guida VII. (Biblioteca Apostolica Vaticana), Vaticano, 1955, Tav. XI, 4, p. 26; *H. Wentzel*, Mittelalterliche Gemmen in den Sammlungen Italiens, Taf. B, 4, S. 271 (No 801); Taf. B, 9, s. 269 (No 3); Taf. C, 7, s 267 (No 1162).

[60] Инв. № ОК 67508. Высота 3, 4, ширина 2,7 см. Размер с оправой 5,6 X 3,7 см. С ней сходно изображение Христа на артоснице Национального музея в Равенне. *Ф. И. Успенский*, Артосная панагия, Известия Русск. Археол. Института в Константинополе, VIII, табл. XXXV, стр. 249—263; (датирует не ранее XII в. — стр. 260).

[61] *Т. В. Николаева*, Указ. соч., № 3.

[62] *Б. Радојковић*, Камеја са Христом Паноткратором, стр. 285—286.

[63] *W. Wroth*, Catalogue, vol. II, pl. LX.

[64] *W. Wroth*, Catalogue, vol. II, pl. LXVIII.

[65] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., стр. 22.

* * *

В Историко-художественном музее в Пскове хранятся две камеи.[66] Одна из них находится в среднике двенадцатигранной панагии XVI в., украшенной сканным орнаментом с изображением цветов и трав и расцвеченной синей, голубой и зеленой эмалями, с четырьмя оправленными в касты бусинами. (рис. 6). Камея исполнена на ляпис-лазури овальной формы, с немного срезанным нижним краем. На ней в низком рельефе вырезано поясное изображение Богоматери-Оранты с воздетыми руками.[67] У богоматери немного удлиненный овал лица с довольно правильными чертами. Голова покрыта мафорием. Вокруг головы углубленной линией очерчен нимб. На фоне надписи: МР ΘΥ.

Иконографический тип Богоматери-Оранты с воздетыми руками известен с глубокой древности, но наибольшее распространение получает в Византии в XI—XII вв.[68] Его можно указать на монетах X—XI вв.,[69] а также на молидовулах.[70] Среди произведений глиптики иконографические аналогии псковской камее немногочисленны. Наиболее ранним является сардоникс в Museo Victorio в Риме, датируемый ок. 900 г.[71] Наиболее сходной по характеру рельефа можно считать сицилийскую яшму с изображением в рост Богоматери-Оранты в Британском музее, которую датируют XI—XII в.[72] Фигура богоматери здесь исполнена в той же сугубо плоскостной манере, с весьма незначительной глубиной линий, которыми обозначены складки драпирующих фигуру одежд. Более отдаленное с ней сходство обнаруживает камея XI в. в собрании Эрмитажа, на которой Богоматерь-Оранта также представлена в рост. А. В. Банк, исследовавшая этот памятник и парный ему с изображением Христа, предполагает их константинопольское происхождение.[73] Трактовка складок покрывала богоматери на камее из Пскова находит соответствие и в мраморном рельефе XI в. с изображением Богоматери

[66] Возможностью ознакомиться с камеями я обязан И. А. Куликовой и Л. А. Вонцовской, которым приношу глубокую благодарность.

[67] Инв. № 271. Высота камеи 3,1 см, ширина 2,2 см. Размер панагии 9,4 X 6,7 см. Происхождение панагии я не смог установить. В описях соборной ризницы она не значится.

[68] *Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери т. II, Петроград, 1915, стр. 61—93; *Н. П. Лихачев*, Историческое значение итало-греческой иконописи, С. — Петербург, 1911, стр. 48—53; *А. В. Банк*, Несколько византийских камей, стр. 207—209.

[69] Льва Мудрого (886—912), Константина IX Мономаха (1042—1055), Феодоры (1055—1056) и Константина X Дуки (1059—1067). *Н. П. Лихачев*, Указ. соч., рис. 74; *W. Wroth*, Catalogue, vol. II, pl. LIII, p. 462, 506—507.

[70] *Н. П. Лихачев*, Указ. соч., рис. 81, 82. Многочисленные печати с указанным типом изображения богоматери см. в своде: *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V, Paris 1963—1965.

[71] *H. Wentzel*, Datierte und datierbare byzantinische Kameen, Abb. 6—7, SS, 12—13.

[72] *O. M. Dalton*, Catalogue, N 10.

[73] *А. В. Банк*, Несколько византийских камей, табл. I, 1, стр. 200; *ее же*, Искусство Византии в собр. Гос. Эрмитажа, № 816, стр. 122, 125, 128; *ее же*, Виз. искусство в собр. Советского Союза, рис. 169, стр. 307.

Агиосоритиссы в Dumbarton Oaks Collection в Вашингтоне.[74] К XI в. относится и знаменитая мозаика в алтаре Софии Киевской.[75] Быть может, к этой же эпохе принадлежит и публикуемая камея. Из произведений глиптики, исполненных в сходном материале, отдаленное сходство для нее можно найти в двух камеях Оружейной палаты.[76]

В центре другой панагии, ранее находившейся в ризнице Троицкого собора в Пскове[77], под круглой линзой из хрусталя помещено изображение Ветхозаветной Троицы.[78] Панагия двенадцатигранная, украшенная сканным узором, расцвеченным эмалями (рис. 9). Внизу на стержень посажено граненное украшение со сканными колечками, к которому подвешена заключенная в золотую оправу со сканной веревочкой по борту камея на темно-зеленой яшме (рис. 10). На ней в довольно высоком рельефе исполнено несколько сдвинутое влево поясное изображение Богоматери-Оранты с руками раскрытыми перед грудью.[79] Удлиненный овал лица богоматери с крупным носом и толстыми губами маленького рта вполне соответствует общему характеру трактовки фигуры. Голова покрыта мафорием, который украшен на лбу крестообразно расположенными точками. Одежды собраны в широкие складки. Вокруг головы прочерчен не совсем правильной формы нимб, на фоне нанесены обычные надписи: МР ΘΥ.

Иконографические параллели камее в привеске панагии можно указать в нескольких резных камнях. Один из них довольно точно датируется надписью с именем императора Никифора Вотаниата (1078—1081). Это известная камея больших размеров на зеленой яшме, хранящаяся в музее Виктории и Альберта в Лондоне.[80] Из других опубликованных камей следует назвать сапфир в частном собрании в Кас-

[74] *S. Der Nersessian*, Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection, Dumbarton Oaks Papers, XIV, Fig. 6, pp. 78—79.

[75] *В. Н. Лазарев*, Мозаики Софии Киевской, табл. 27, стр. 99—102.

[76] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XXXVI, XL.

[77] Инв. № 263. Размер 17 X 12,2 см.

[78] *А. Князев*, Историко-статистическое описание Псковского кафедрального Троицкого собора, Москва, 1858, стр. 69—70: *М. Толстой*, Святыни и древности Пскова, Москва, 1861, стр. 37; Образцы декоративного и прикладного искусства из императорских дворцов, церквей и коллекций в России, С.—Петербург, 1901, вып. VII, табл. XXXII; *Н. Ф. Окулич-Казарин*, Спутник по древнему Пскову, Псков, 1911, стр. 98; *Н. Покровский*, Заметки о памятниках Псковской церковной старины, „Светильник", 1914, № 5—6, табл. VII, 5, стр. 21—22; *М. М. Постникова-Лосева*, Серебряное дело Пскова XVI—XVII веков. Древнерусское искусство. Художественная культура Пскова, Москва, 1968, стр. 166, рис. на стр. 159.

[79] Высота камеи 2,8 см ширина 2,5 см.

[80] *De Mély*, La cammée byzantine de Nicéphore Botaniate, Fondation Eugène Piot. Monuments et mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, VI, 1900, pp. 195—200; *Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери, т. II, рис. 214, стр. 336; *E. Maclagan*, *100* Masterpieces Early Christian and Mediaval. Victoria and Albert Museum, London, 1930, pl. 17; *L. Bréhier*, Op. cit., pl. XVII, pp. 23—24; *H. Wentzel*, Datierte und datierbare byzantinische Kameen, Abb. 1, S. 10; *J. Beckwith*, Op. cit., fig. 152, p. 118; Late Antique and Byzantine Art, fig. 32.

селе[81], яшму в Музее искусств в Кливленде,[82] гелиотроп в Британском музее в Лондоне.[83] Последняя камея стилистически наиболее близка псковской. Датируется она XII в. К этому же кругу произведений византийской глиптики принадлежат рассматриваемая в этой статье камея Ростовского музея (рис. 11) на яшме и недавно приобретенная Эрмитажем камея на нефрите.[84] Все они могут быть отнесены к XII в. Возможно, что местом их изготовления был Константинополь, но уверенно говорить о столичном происхождении можно только в отношении камеи Никифора Вотаниата.

Панагия, привеской которой служит рассматриваемая камея, отличается роскошным оформлением. То обстоятельство, что в среднике панагии помещено изображение Троицы, говорит об особом назначении этого нагрудного знака псковских архиереев, которые в 1681 г. получают высокий сан митрополита. Через два года первый псковский митрополит Маркелл[85] заказывает роскошный серебряный крест, украшенный чеканкой, сканью, эмалями, жемчугом и драгоценными камнями.[86] Возможно, что для этого же митрополита выполнена и близкая по стилю упомянутому кресту панагия, для привески которой была использована древняя византийская камея.

* * *

В Ростовском музее имеется лишь одна камея в небольшой панагии, поступившей в хранилище в 1897 г. из ризницы Белогостицкого монастыря.[87] Восьмигранная серебряная оправа с лицевой стороны украшена сканью из спиралевидных завитков и мелких колечек. По скани наложено четыре гнезда для камней, в которых уцелели квадратный уральский изумруд и овальный альмандин. Оглавие не сохранилось. Оправа русской работы XV в.

---

[81] *H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, Abb. 82.

[82] *H. Wentzel*, Op. cit., Abb. 94.

[83] *O. M. Dalton*, Catalogue, N 11.

[84] Инв. № ω — 1210. Высота 2,2, ширина 1,7 см. Приношу искреннюю благодарность А. В. Банк, указавшей мне эту камею.

К числу упомянутых резных камней следует еще добавить камею на хризопразе в Хиландаре. *С. Радојчић*, Уметнички споменици манастира Хиландара, сл. 43, стр. 183.

[85] О нем см. *П. Строев*, Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви, С.—Петербург, 1877, стб. 380; *А. А. Титов*, Суздальская иерархия Материалы для истории русской церкви, вып. IV, Москва, 1892, стр. 83—84.

[86] *Н. Покровский*, Указ. соч., табл. VI, 1, стр. 20.

[87] Инв. № Ц 97/14. Размер 5,2 X 4,3 см. Высота камеи 2,9 см ширина 2,4 см. Сохранность камеи хорошая; имеются лишь небольшие щербинки на мофории, концах пальцев рук и по нижнему краю камеи. В оправе утрачены два камня и отломана часть загибов с тыльной стороны. Панагия упоминается в следующих изданиях: *И. Н. Богословский*, Путеводитель по Ростовскому музею церковных древностей, Москва, 1911, стр. 4; *Д. К. Иванов*, Спутник по Ростову Великому Ярославской губернии, Ростов Великий, 1912, стр. 61. В основу этого раздела положен переработанный текст нашей публикации „Византийская камея с изображением Оранты", Палестинский сборник, вып. 23 (1970).

Камея овальная, темно-зеленой яшмы с кровавым пятном. На ней в высоком рельефе изображена Богоматерь в типе Оранты держащей руки перед грудью ладонями наружу (рис. 11). Богоматерь имеет удлиненный овал лица с тяжелым подбородком, продолговатый нос, толстые губы. Голова покрыта мафорием, украшенным крестообразно расположенными точками над лбом. Одежды собраны в широкие складки, согласованные с формами тела. Вокруг головы прочерчен нимб, по сторонам фигуры буквенные обозначения: МР ΘΥ.

Вероятно, об этом произведении идет речь в описных книгах Белогостицкого монастыря за 1659 г.: „Лета 7174 (1656), марта в 8 день, по указу смиренного Ионы, митрополита Ростовского и Ярославского, его, митрополич, казначей старец Васьян отдал в домовый Белогостицкий монастырь архимандриту Антонию да казначею старцу Корнилию с братиею, после умершего боярина князя Михайла Михайловича Темкина-Ростовского серебряную посуду; панагии — серебряную, белую, резную с мощми, серебряную же резную на яшме с двумя изумрудами".[88] Следовательно, панагия принадлежала одному из последних представителей угасшего рода ростовских князей.

В камее сильную акцентировку получает линейный элемент. Трактовка фигуры, довольно тяжелой и почти плоской, как и большие ладони рук, несколько суше, чем в византийских камнях X—XI вв. Иконографические аналогии для этой камеи остаются те же, что и для уже рассмотренной камеи на яшме в Пскове. Камея Никифора Вотаниата в Лондоне, при почти полном совпадении в деталях, отличается от ростовской некоторой удлиненностью фигуры, а также манерой передачи складок, приобретающих самостоятельный, независимый от стороения фигуры ритм. Более с ней сходны по стилистическим особенностям камея на зеленой яшме в Касселе[89], упомянутая камея в Пскове (рис. 10), камея Британского музея в Лондоне[90], а также камея на нефрите в Эрмитаже в Ленинграде.[91] Более отдаленную аналогию представляет камея с изображением богоматери в рост в Dumbarton Oaks Collection, издатель которой считает ее константинопольским произведением конца XIII в.[92]

Изображения богоматери, держащей руки перед грудью ладонями наружу, по заключению Н. П. Лихачева, встречаются гораздо реже обыкновенной Оранты (Влахернитиссы)[93], а Н. П. Кондаков указывал на этот тип как на особенно излюбленный на Востоке.[94] В византийском

---

[88] *А. В. Гаврилов*, Историко-археологическое описание Белогостицкого монастыря, С.—Петербург, 1880, стр. 14; *А. А. Титов*, Ростов Великий в его церковно-археологических памятниках, Москва, 1911, стр. 140; *его же*, Ярославская иерархия в описании прот. Иоанна Троицкого, вып. I, Ярославль, 1901, стр. 54—55.

[89] *H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, Abb. 94, S. 88.

[90] *O. M. Dalton*, Catalogue, N 11.

[91] Инв. № ω-1210.

[92] *M. C. Ross*, Catalogue, vol. I, pl. LVIII, p. 102.

[93] *Н. П. Лихачев*, Историческое значение итало-греческой иконописи, стр. 31.

[94]. *Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери, т. I, С.—Петербург, 1914, стр. 170. Одно из наиболее ранних изображений богоматери с воздетыми у груди руками известно в фресках египетских усыпальниц в Багавате близ Эль-Харге в

искусстве он появляется в послеиконоборческий период и получает наибольшее распространение в XI—XII вв.[95]

Наиболее близкие иконографические аналогии для византийских камей дают монеты и моливдовулы, которые, как правило, связаны с историческими лицами.[96] Большинство известных моливдовулов с изображением богоматери с воздетыми у груди руками принадлежат различным духовным лицам.[97] Среди них моливдовулы епископа Перги Памфилийской Феодора (XI—XII в.)[98], константинопольских патриархов Никиты II (1187—1190)[99], Иоанна Х Каматира (1198—1206)[100], Иоанна XI (1275—1282).[101] По заключению Н. П. Лихачева, среди печатей с указанным иконографическим типом Оранты нет экземпляров ни очень древних, ни очень поздних.[102] Хронологически состав этих моливдовулов ограничен пределами Х — конца XIII в.[103]

Сопоставление камеи в Ростове с уже упоминавшимися византийскими резными камнями, а также использование данных сфрагистики позволяет ее отнести к числу произведений того же круга, к которому

Большом оазисе. *В. Г. Бок*, Материалы по археологии христианского Египта, С.-Петербург, 1901, табл. XIII, XV, стр. 29. О происхождении иконографического типа Оранты см. *С. А. Жебелев*, О происхождении типа Оранты (К вопросу о возникновении типа), Seminarium Kondakovianum, I, Прага, 1927, стр. 1—7. *М. Макаренко*, Страгородська „Божниця" та її малювання, Чернігів та північне Лівобережжя, Київ 1928, стор. 208—209.

[95] *Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери, т. II, стр. 357. Н. П. Кондаков считал данный тип одним из семи основных, которые выработала византийская иконография богоматери. (*Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери. Связи греческой и русской иконописи с итальянскою живописью раннего Возрождения, С.-Петербург, 1911, стр. 26). Материал византийской сфрагистики указывает на распространение интересующего нас иконографического типа в пределах X—XII вв. *Б. А. Панченко*, Каталог моливдовулов, № 15, № 76 (у груди лишь правая рука); V. Laurent, Documents de sigillographie Byzantine. La collection C. Orghidan, Paris, 1953, № 50, 334, 366, 445.

[96] Г. Венцель сознательно отказывается от сравнения камей с монетами на том основании, что последние монотипны по форме и ничего не дают для сравнения. *H. Wentzel*, Die byzantinishen Kameen in Kassel, с. 94.

[97] *V. Laurent*, Le corpus de sceaux, t. V, № 129, 306, 547, 842, 1025, 1139, 1180, 1292, 1601.

[98] *Н. П. Лихачев*, Историческое значение итало-греческой иконописи, стр. 56. Н. П. Кондаков относил эту печать к Х в. (Иконография Богоматери, т. II, рис. 211, стр. 265).

[99] *Н. П. Лихачев*, Указ. соч., рис. 216, стр. 97.

[100] Там же, рис. 219, стр. 98.

[101] Там же, рис. 220, табл. VII, рис. 23—30, стр. 98.

[102] Там же, стр. 55—56; *Н. П. Лихачев*, Печати патриархов константинопольских, (отт. из II-го т. Трудов Московск. нумизматического общ.), Москва, 1889, стр. 13, 19.

[103] Ср. прим. 95. Хронологические пределы распространения указанного иконографического типа в сфрагистике, как можно видеть, не могут считатся точно определенными и возможно будут расширены за счет новых находок. Возникновение типа изображений Оранты с руками воздетыми у груди, очевидно, связано с Востоком и, прежде всего, с Сирией и Палестиной. На это указывает существование у сирийских христиан культа руки девы Марии, а также изображений бронзовых рук в семитических храмах. *Д. Шестаков*, Античные и международные мотивы в греческих сказаниях о святых, Журнал Министерства народн. просвещения, новая серия, ч. XXXVI, 1911, ноябрь, стр. 517; см. также: *М. И. Максимова*, Надгробие из Херсонеса, Советская археология, XIX, 1954, стр. 222—223.

принадлежит камея в привеске псковской панагии. Г. Венцель, говоря о проблемах датировки произведений византийской глиптики, отмечает плохое состояние дела с локализацией памятников. Он приходит к выводу, что только камеи сделанные для императора можно считать константинопольскими. Ничего также нельзя извлечь из обычно процарапанных имен святых, так как, скорее всего, они моложе вещей.[104] Думаем, что нет надежных оснований приписывать столичное происхождение и нашей камее, хотя оно кажется вполне вероятным.

* * *

В собрании Владимиро-Суздальского историко-художественного музея-заповедника автору этой статьи доступными для изучения оказались пять камей, четыре из которых экспонированы, (три во Владимире и одна в Суздале).

Если судить по старым описям, большое собрание византийских резных камней в прошлом принадлежало Покровскому монастырю в Суздале.[105] Ризница монастыря изобиловала богатейшими великокняжескими и царскими вкладами.[106] В ведомости начала XVIII в. отобранных у монастыря драгоценностей, в которой к сожалению, не везде определенно обозначен материал резных иконок, все же можно обнаружить сведения о ряде камей.[107] Более точные данные о некоторых византийских камнях монастырской ризницы содержат печатные обзоры суздальских достопримечательностей.

Из известных нам камей Покровского монастыря наиболее ранней является изображающая Николая Чудотворца.[108] Она заключена в золотую оправу, украшенную сканью, камнями и жемчугом (рис. 12). На закрепах шарнира, соединяющего оглавие с панагией, расположены

[104] H. *Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, SS. 88—89. См. также: Datierte und datierbare byzantinische Kameen, SS. 10—21; Die Kamee der Kaiserin Anna, SS. 1—8.

[105] Монастырь служил местом ссылки знатных женщин, среди которых прежде всего следует упомянуть первую супругу великого князя Василия III Соломонию Сабурову и первую супругу императора Петра I Евдокию Лопухину. *С. Шафров*, Суздальский Покровский монастырь и две его венценосные монахини, Москва, 1911.

[106] См. Опись Покровского женского монастыря в г. Суздале 7105 (1557) года. *В. Георгиевский*, Памятники старинного русского искусства, приложение.

[107] 1725 года. Ведомость у обретающихся образов всякого звания привесов отобранных в 722 году в Покровском девиче монастыре. Труды Владимирской ученой архивной комиссии, X, Владимир, 1908, материалы, стр. 7, 9, 15, 16. Отобранные у монастыря драгоценности продолжительное время хранились в кладовых казначейства. Упоминаемый в ведомости „образ Спасов на темно лазоревом камне" (стр. 7) в настоящее время в Оружейной палате. Ср. *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XI.

[108] *А. Терещенко*, Суздальские древности, Библиотека для чтения, 1851, т. 103, отд. 3, стр. 110; *Г. Филимонов*, Вестник Общ. древнерусского искусства при Моск. Публ. музее. 1875, оффиц. отд., стр. 55; *В. Георгиевский*, Памятники старинного русского искусства, табл. XXI, рис. 2 (№ 306), стр. 47. Материал определен как сапфир. Инв. № В—1691. Размер панагии 7,3 X 5,0 см. Высота камеи 2,2 см, ширина 1,9 см. Благодарю за содействие в получении снимков камей А. И. Аксенову и Г. Б. Шлионского.

две жемчужины. На оглавии с лицевой стороны посажен круглый рубин. Рисунок скани представляет соединение четырех крестообразно расположенных лепестков и мелких грушевидных лепесточков, заполняющих фон. Этот орнаментальный мотив с внутренней и внешней сторон ограничен жгутом с поперечной насечкой. Вокруг камеи бордюр с зубчатой поверхностью; сходным образом оправлен и рубин в оглавии, возле которого мастер по привычке выгравировал монограммы Христа. Не исключено, что здесь и предпологалось поместить традиционное изображение Нерукотворного Спаса. Оправа может быть отнесена к началу XVI в., и несомненно выполнена русским ювелиром.

Камея исполнена на светло-лазоревом халцедоне прямоугольной формы с сильно округленными углами, так что камень по форме значительно приближается к овалу. Изображение Николы Чудотворца поясное. Святитель представлен в обычном иконографическом типе, в епископском облачении, с закрытой книгой на левой руке, прижатой к груди, и благословляющим правой. Складки фелони и кресты на омофоре обозначены углубленной линией. На полях резная надпись в столбик: ὁ ἅγ(ιος) Νικόλαος.

Изображения Николы в византийской глиптике встречаются сравнительно реже, чем Христа и Богоматери, а также Георгия. Изображения последнего имели на Востоке заметное преобладание, как и культ мученика над культом Николы, в то время как на Руси наблюдается противоположное явление. Иконографический тип Николы довольно унифицирован, и поэтому обращение к моливдовулам, на которых иногда встречаются его изображения[109], в данном случае едва ли будет методически оправданным. Сходное изображение святого имеется на великолепном резном агате из Костромы, теперь хранящемся в Оружейной палате.[110] А. В. Банк датирует его XI в.[111] Сохраняя иконографическую близость к рассматриваемой камее, этот памятник обнаруживает иные стилистические тенденции. Фигура св. Николая более вытянутых пропорций, характер рельефа больше напоминает некоторые из камей в Хиландаре.[112] Но близость владимирской камеи к упомянутому агату отнюдь не ограничивается сходством иконографической схемы. Много общего в манере передачи лица, в характере рельефа почти отделенной от фона головы. Эти особенности сближают рассматриваемую камею с резным халцедоном с изображением свв. Георгия и Димитрия в Эрмитаже[113], аналогичным ему камнем из Cheapside клада в Лондонском музее[114] и особенно с эрмитажной камеей на халцедоне с изображением св. Василия

[109] *Б. А. Панченко*, Каталог моливдовулов, № 42, № 192.

[110] *M. C. Ross*, Three Byzantine Cameos, Greek, Roman and Byzantine Studies, 3, Cambridge-Massachasetts, pp. 43—45; *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XXXI, стр. 21.

[111] *А. В. Банк*, Виз. искусство в собр. Советского Союза, № 61, стр. 306.

[112] *С. Радојчић*, Уметнички споменици манастира Хиландара, сл. 43, стр. 183.

[113] *А. В. Банк*, Несколько византийских камей, табл. II, 2, стр. 214—215; *ее же*, Виз, искусство в собр. Советского Союза, № 66, стр. 306—307.

[114] The Cheapside Hoard of Elisabethan and Jacobean Juvellery. London Museum Catalogues, ov 2, 1928, pl. X, 2, pp. 29—30 (NA 14113).

Великого.[115] Названная группа произведений глиптики относится к X в. Не исключено, что если не к этому, то к самому началу следующего столетия принадлежит и публикуемый халцедон с изображением Николая Чудотворца: Его стиль как будто вполне соответствует тем понятиям, которые сложились о византийской глиптике эпохи так называемого Македонского ренессанса.

Из того же Покровского монастыря в Суздале происходит другая, исключительно интересная камея Владимирского музея.[116] Она также занимает средник нагрудной панагии (рис. 13). Ее золотая оправа гладкая, с жгутиками по окружности и оглавием, аналогичными отмеченным при описании предыдущего памятника. На лицевой стороне оправы посажено несколько камней и жемчужная обнизь, обрамляющая резной камень с изображением Георгия-воина. В одном из старых описаний камень ошибочно определен как изумруд.[117] В действительности камея резана на нефрите. Поясное изображение св. Георгия, держащего в правой руке перед собой меч острием вниз, а в левой небольшой выпуклый щит, исполнено в довольно высоком рельефе. По сторонам фигуры греческая надпись: ὁ ἅγ(ιος) Γεώργιος.

На известных византийских резных камнях Георгий-воин чаще представлен в рост и в иной позе.[118] Между тем иконографическую аналогию камее представляет известная икона XII в., в Успенском соборе Московского Кремля. В. Н. Лазарев, посвятивший ей обстоятельное исследование, считает икону новгородским произведением и датирует началом 1170-х годов, предположительно связывая ее исполнение с заказом новгородского князя Георгия Андреевича, младшего сына Андрея Боголюбского.[119] Описывая икону, В. Н. Лазарев акцентирует внимание на изображении в руке Георгия меча, который он „выставляет как бы напоказ, наподобие драгоценной реликвии".[120] При такой трактовке меч приобретает символическое значение, как бы намекая на ратный подвиг.[121] Эта специфически русская черта встречается и в других русских памятниках, в то время как византийским

[115] См. прим. 23 этой статьи.

[116] Инв. № В-1689. Размер панагии 6,4 X 4 см. Высота камеи 2,2 см, ширина 1,5 см. *А. Терещенко*, Указ. соч., стр. 110, № 17; *В. Георгиевский*, Памятники старинного русского искусства, табл. XXI, рис. 2 (№ 308), стр. 47.

[117] *А. Терещенко*, Указ. соч., 110.

[118] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XXX, стр. 21; *F. Eichler und E. Kris*, Die Kameen, № 137; *E. Babelon*, Catalogue, № 342 (изображен вместе с Димитрием).

[119] *В. Н. Лазарев*, Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в искусстве Византии и Древней Руси, Византийский Временник, VI, 1953, стр. 191—192, рис. 1, 2.

[120] *его же*, Новгородская иконопись, Москва, 1969, стр. 8; Новый памятник, стр. 190.

[121] *его же*, Новый памятник, стр. 189.

[122] Некоторое исключение представляет лишь мозаика второй половины XI в. кафоликона храма в Дафни (св. Сергий). *В. Н. Лазарев*, История византийской живописи, т. II, Москва, 1948, табл. 162а. Георгий изображен показывающим меч на двух новгородских иконах XIII в. („Еван, Георгий и Власий" и „Спас на престоле"), которые, как доказал Н. Г. Порфиридов, вышли из одной мастерской. *Н. Г. Порфиридов*, Два произведения новгородской станковой живописи XIII века, Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода, стр. 140—144. Ср. также икону св. Георгия в Зографском монастыре на Афоне. *Н. Мавродинов*, Старобългарското изкуство XI—XIII в., София, 1966, стр. 58—59, рис. 54.

она остается неизвестной.[122] Меч на Руси в далекие времена рассматривался как ее эмблема. Одновременно он являлся также символом власти, в частности — княжеской.[123] В таком случае, как заключает В. Н. Лазарев, „Георгий выступает в роли патрона князя и держит меч как знак княжеского достоинства охраняемого им лица".[124] Эту черту можно отметить и в изображении на рассматриваемой камее, происходящей из Владимиро-Суздальской Руси, с той лишь разницей, что Георгий держит меч не в левой, а в правой руке.

Иконография Георгия-воина в византийском искусстве хорошо изучена, и здесь нет необходимости повторять уже сказанное.[125] Из опубликованных резных камней с поясным изображением Георгия отметим три камеи. Одна из них, происходящая из ризницы Троице-Сергиевой лавры (Загорск), резана также на нефрите. Несмотря на очень малые размеры, (выс. 2,7 см, шир. 2,1 см), она отличается тщательнейшей проработкой деталей. П. Б. Юргенсон считал этот камень произведением Македонского периода.[126] По сравнению с этой камеей издаваемый памятник имеет удлиненные пропорции и более обобщенную трактовку.

Отмеченные особенности можно обнаружить и в двух камеях на яшме. Одна из них находится в Kunsthistorischen Museum'е в Вене и датируется составителями каталога X—XII в.[127] Георгий, как и на нефрите в Загорске, изображен держащим копье в правой руке и щит в левой. Другая прежде хранилась в собрании Б. И. и В. Н. Ханенко в Киеве.[128] На ней представлен Георгий с мечом на правом плече и небольшим круглым, украшенным крестом щитом в левой руке.

В. Т. Георгиевский в своем описании Владимирского древнехранилища отмечал панагию с вырезанным на зеленом камне изображением св. Димитрия с мечом в правой руке, поступившую из архиерейского Рождественского монастыря, датированную им XII в.[129] Нам не пришлость видеть этот памятник, и поэтому не решаемся судить о том, насколько он соответствует рассматриваемой камее.

[123] *А. В. Арциховский*, Оружие. История культуры Древней Руси. Домонгольский период, т. I, Москва-Ленинград, 1948, стр. 417—438.

[124] *В. Н. Лазарев*, Новый памятник, стр. 190. Георгий Андреевич был князем в Новгороде (1172—1175), затем изгнанный Всеволодом отправился к половцам. Позже стал мужем грузинской царицы Тамар. В 1188 или 1189 г. изгнан из Грузии. *С. Т. Еремян*, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам, Научные труды Ереванского Гос. Университета, т. 23, 1946, стр. 405—409.

[125] Литература указана в статьях: *В. Н. Лазарев*, Новый памятник, стр. 193, 194; *В. Г. Пуцко*, Византийский медальон с изображением Георгия-воина, Советская археология, 1969, 2, стр. 217.

[126] *P. Jurgenson*, Zwei Kameen, S. 50 sq. Abb. 2; *H. Wentzel*, Das Medaillon mit dem hl. Theodor und die venezianischen Glaspasten im byzantinischen Stil, Festschrift für Erich Meyer, Hamburg, 1959, Abb. 9, S. 57; *Т. В. Николаева*, Указ. соч., No I, *M. A. Ilin*, Zagorsk, Trinity-Sergius Monastery, Moscow, 1967, fig. 38, p. 51.

[127] *F. Eichler* und *E. Kris*, Die Kameen, № 129.

[128] *Б. И.* и *В. Н. Ханенко*, Древности Приднепровья, вып. V, табл. XXXVII, № 1301.

[129] *В. Георгиевский*, Краткое описание церковно-исторического древнехранилища при братстве св. блгв. вел. кн. Александра Невского во Владимире губ., Вязники, 1895, стр. 31, № 24; Русские древности по снимкам И. Ф. Барщевского, л. 96.

Выяснив в какой-то степени отношение некогда находившейся в Суздале камеи с изображением Георгия-воина к византийским резным камням, несущим его же изображение, позволим себе еще раз напомнить о идейной близости издаваемого памятника и новгородской иконы, предположительно считаемой выполненной по заказу представителя династии владимиро-суздальских князей. Стилистические особенности камеи, если мы их верно понимаем (при отсутствии точно датированных аналогий и неустойчивости датировок), говорят об ее принадлежности XII в. Характер исполнения двусторонней византийской камеи с изображениями Иоанна Предтечи и св. Георгия как будто позволяет увереннее принять предлагаемую датировку. Последняя исполнена ок. 1200 г. для императора Алексея V Дуки.[130] Придя к выводу о принадлежности венецианского и владимирского камней одной эпохе, получаем еще одно подтверждение связи издаваемого произведения с упоминавшейся иконой.

При определении камеи в данном случае на первый план выступает более важный вопрос чем датировка. Мы имеем ввиду место ее изготовления. До сих пор специалисты убеждены в том, что для русского искусства не известна резьба по твердым и драгоценным камням и что последние, в основном, привозились из Византии, а в XVI—XVII вв. из Италии или изготовлялись работавшими в Москве иностранцами.[131] Но академик А. Е. Ферсман, крупнейший знаток камней, на этот счет высказывал иное мнение. Он считал, что в Древней Руси были свои мастера резьбы на крепких камнях, но о них мы просто имеем крайне мало сведений.[132] И, если к числу этих мастеров относить резчиков печатей, то можно назвать Козьму, которого в XIII в. встретил Плано-Карпини при ханском дворе.[133] Издатель камеи на агате с изображением св. Георгия в рост в собрании Оружейной палаты считает в равной степени возможным отнести ее и к византийским памятникам XI и к русским XI—XII в., но, к сожалению, ничем не аргументирует это интересное предположение.[134] Было бы бездоказательным и с нашей стороны видеть в камее с изображением св. Георгия изделие русского мастера. Логичнее предположить ее исполнение византийским резчиком из числа мастеров призванных Андреем Боголюбским „изо все земель".[135] Не станем предрешать этот принципиально важный вопрос. Напомним лишь, что недалеко то время, когда и древнерусская живопись рассматривалась чуть не как провинциальное искусство Византии. Сейчас это

---

[130] *H.Wentzel*, Datierte und datierbare byzantinische Kameen, Abb. 2—3; SS 10-11.

[131] *Т. В. Николаева*, Указ. соч., стр. 94.

[132] *А. Е. Ферсман*, Очерки по истории камня, т. II, Москва, 1961, стр. 198.

[133] Джиованни дель Плано Карпини. История монголов, Москва, 1957, стр. 78. По свидетельству Плано-Карпини, золотых дел мастер Козьма устроил для хана Куине царский престол и печать.

[134] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., стр. 21. Ср. *H. Wentzel*, Die Kamee mit Hl. Georg im Schloß zu Windzor. Zur Iconographie der byzantinischen Kameen mit Hl. Rittern, Abb. 4.

[135] Полн. собрание русск. летописей, т. I, вып. 2, стб. 351.

кажется просто смешным. Много предстоит сделать в вопросе локализации и памятников византийской глиптики.[136]

Другая камея с изображением св. Георгия[137] иного происхождения. Она была вставлена в венец иконы Владимирской Богоматери.[138] Камея исполнена на агатониксе в довольно высоком рельефе. Поясное изображение имеет удлиненные пропорции, хорошо согласованные с формой камня. Георгий представлен в плаще, скрепленном на груди, с крестом в правой руке. По сторонам фигуры колончатая греческая надпись: ὁ ἅγ(ιος) Γεώργιος. Изображение несколько схематизовано, особенно лицо. В этом отношении камея существенно отличается от внешне сходного с ней сапфира в оглавии панагии новгородского архиепископа Пимена и сапфира с изображением св. Марины.

Ближайшую аналогию рассматриваемому агатониксу представляет резной аметист с изображением св. Димитрия в Hessisches Landesmuseum'е в Касселе (выс. 1,7 см.). Г. Венцель, посвятивший специальное исследование кассельским камеям, датирует ее XII в.[139] Более отдаленное сходство обнаруживает с суздальской камеей яшма в Париже с изображением св. Димитрия.[140] По аналогии с названными произведениями можно и издаваемый агатоникс также отнести к тому же времени. Стилизация, которая отмечает изображение на камее в Суздале, в менее значительной степени присуща и портативной мозаике с изображением св. Димитрия в монастыре св. Екатерины на Синае (XI—XII в.).[141]

Две камеи на нефрите изображают архангела Михаила. Изображения Михаила в образе небесного воина известны уже на византийских камнях Македонской эпохи. Великолепный резной сапфир насыщенного василькового цвета хранится в ризнице Троице-Сергиевой лавры.[142] Архангел в пластинчатом доспехе, с мечом на правом плече и ножнами в левой руке. Подобную постановку фигуры, с некоторыми отличиями в деталях, имеют камея на кровавой яшме (XII в.?) в галерее Уолтерс в Балтиморе[143], сардоникс в Касселе (XIII в.?)[144] и нефрит из Кирилло-Белозерского монастыря в Оружейной палате (XIV в.).[145] В той же воинственной позе с легким поворотом, сообщающим динамику фигуре, изображались и святые воины Георгий и Димитрий. Византийс-

[136] Оправа описанной камеи, сделанная из тонкого расплющенного золота, по-видимому, тоже требует уточнения ее происхождения. В подобную оправу заключена двусторонняя камея в Загорске. (*Т. В. Николаева*, Указ. соч., № 3).

[137] Инв. № С. М. N 3. Высота камеи 1,7 см, ширина 1,1 см.

[138] *В. Георгиевский*, Памятники старинного русского искусства, табл. VI, стр. 8—9.

[139] *H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, Abb. 87, s. 90; Late Antique and Byzantine Art., fig. 21.

[140] *E. Babelon*, Catalogue, N 343

[141] *G* et *M. Sotiriou*, Icones du Mont Sinai, t. I, Athènes, 1956, pl. 70.

[142] *P. Jurgenson*, Zwei Kameen, s. 50 sq., Abb. 1; *Т. В. Николаева*, Указ. соч., № 2.

[143] Early Christian and Byzantin Art, N 556.

[144] *H. Wentzel*, Die byzantinischen Kameen in Kassel, Abb. 83, s. 93.

[145] *Л. В. Писарская*, Указ. соч., табл. XL, стр. 24. См. также халцедон (?) с изображением архангела Михаила на золотом потире работы Буха 1791 г. из ризницы Александро-Невской лавры. *Н. Макаренко*, Выставка церковной старины в музее барона Штиглица. „Старые годы", 1915, июнь-август, стр. 39, рис. на вклейке.

кий (?) сардоникс с фигурой Георгия находится во Флоренции.[146] Не продолжая перечень памятников с указанным иконографическим типом, отметим лишь его наибольшее распространение в византийской мелкой пластике XI—XIV вв. Это в какой-то степени подтверждают и моливдовулы[147], на которых, впрочем, параллельно с Михаилом в образе воина изображался и архангел Михаил лоратный.[148] Мы считаем необходимым подчеркнуть византийское происхождение произведений мелкой пластики, о которых идет речь, потому что распространение указанного иконографического типа в древнерусском прикладном искусстве имеет совершенно иные хронологические рамки.[149]

Камея с изображением архангела Михаила, которая в настоящее время хранится во Владимире[150], раньше принадлежала Суздальскому музею.[151] Она происходит, по-видимому, из того же Покровского монастыря, сокровища которого теперь стали достоянием нескольких музеев. Оправа панагии, в которую заключена камея, имеет форму вытянутого элипса. Изготовлена она не ранее XVI в., на что указывает характер скани, которую частично закрывает жемчужная обнизь. Оглавие гладкое, с гравированным изображением креста (рис. 15).

Изображение архангела Михаила на рассматриваемом нефрите в известной степени повторяет иконографический тип, который появляется в византийской глиптике не позднее XI в. Если сравнить эту камею с сапфиром Загорского музея, можно отметить лишь незначительные отличия иконографического порядка. Архангел представлен в рост в строго фронтальной позе, одетый в воинские доспехи, с мечом на правом плече и ножнами в левой руке. Не станем заострять внимание на таких несовпадениях в деталях как различный наклон обнаженного меча или иное положение ножен. Отметим более существенные различия. К ним, на наш взгляд, относятся поднятые крылья, своеобразный ракурс правой руки держащей меч, змея под ногами (или дракон)[152] и столь необычный для искусства Византии нимб в виде эллипса, более свойственный памятникам западноевропейского искусства. Византийское искусство приходит к наиболее активному взаимодействию с искусством Западной Европы в эпоху Латинской империи (1204—1264). Именно в этот период пластика Византии начинает испытывать „франкские" влияния[153], а католические иконные композиции проникают даже в уединенный Синайский монастырь.[154]

[146] *H. Wentzel*, Mittelalterliche Gemmen in den Sammlungen Italiens, Abb. 24, 27, s. 255—256.

[147] Наприм., *Б. А. Панченко*, Каталог моливдовулов, № 248.

[148] Там же, № 63.

[149] *Н. Н. Померанцев*, Героическая тема в древнерусской пластике. „Из истории русского и западноевропейского искусства", Москва, 1960, стр. 142—176.

[150] Инв. № В-1690. Размер панагии 4,9 Х 2,4 см. Высота камеи 2,7 см, ширина 1,5 см.

[151] *В. Георгиевский*, Памятники старинного русского искусства, табл. XXI, рис. I (№ 338), стр. 26.

[152] Ср. *Г. К. Вагнер*, Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. г. Юрьев-Польской, Москва, 1964, стр. 121—123.

[153] *П. Б. Юргенсон*, О франкском влиянии, стр. 538—539.

[154] *K. Weitzmann*, Icon Painting in the Crusader Kingdom, Dumbarton Oaks Papers, XX, 1966, fig. 8, 16, 41, 43. Для иконографич. типа см. *V. Laurent*, Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Citta del Vaticano, 1962, № 186 (XIIIe s.), pl. XXVI.

Если по уже известным причинам, включая и материал, мы не можем отнести камею к числу ранних памятников, то нет оснований и считать ее произведением палеологовской эпохи. Статуарность в постановке фигуры, отсутствие динамики решительно говорят против подобного определения. Безусловно, отнесение камеи к эпохе крестовых походов потребует дополнительной аргументации. При этом должно быть принято во внимание и распространение культа архангела Михаила среди завоевателей Византийской империи.

Другая камея с изображением архангела Михаила[155], которая хранится в Суздале, имеет принципиальные отличия от предыдущей. Фигура архангела дана в движении, которое ощущается и в динамичном, хотя не резком повороте, и во взмахе согнутой в локте правой руки, в которой он держит меч, и в жесте левой, касающейся висящих у пояса ножен (рис. 16). Фигура немного изогнута. Наклону головы вторит взмах поднятых крыльев. Все это вместе взятое и составляет то своеобразие, которое позволяет видеть в камее характерное произведение зрелого палеологовского стиля, наиболее отчетливо сказывающегося в византийском искусстве к середине XIV в.

Решение вопроса об отнесении камеи к XIV в. определяет даже не столько пресловутый „палеологовский" поворот, (который, кстати, встречается и в более ранних памятниках[156]), сколько общий характер стиля, который дает о себе знать и в рисунке, и в рельефе с монументальной трактовкой форм, и в той исключительной динамике, которая становится одним из существенных признаков искусства целой эпохи.[157] При всей малочисленности византийских камей вообще и палеологовских в частности, сказанное все же можно подтвердить рядом примеров. Это двусторонняя яшма с изображениями св. Ипатия и пророка Даниила в Загорском музее[158], камея на нефрите с изображением свв. Гурия и Авива на золотом окладе с иконы преп. Сергия Радонежского в том же музее[159], хризопраз с изображением Иоанна Богослова в Вене.[160] Но ближайшей аналогией издаваемой камее является уже упоминавшийся нефрит с изображением архангела Михаила из Кирилло-Белозерского монастыря, относимый также к XIV в.[161] Это в какой-то степени может подтверждать правильность предлагаемой датировки.

Оправа описанной камеи может быть датирована XVI в.[162] Рисунок скани в виде изгнутых веток с многочисленными лепестками находит

---

[155] Инв. № 1501. *H. Wentzel,* Zu dem Encolpion mit dem hl. Demetrios in Hamburg, Abb. 5, S. 15.

[156]. *J. Beckwith,* Op. cit., fig. 131.

[157] *В. Пуцко,* Рельеф с изображением Евстафия Плакиды (в печати).

[158] *P. Jurgenson,* Zur Frage des Charakters der Byzantinischen Plastik, Taf IV, S.; *Т. В. Николаева,* Указ. соч., № 3.

[159] *П. Б. Юргенсон,* О франкском влиянии, стр. 539—540. Определение камеи произведено Т. В. Николаевой, (Указ. соч., стр. 97).

[160] *F. Eichler* und *E. Kris,* Die Kameen, N 138.

[161] *Л. В. Писарская,* Указ. соч., табл. XL, стр. 24.

[162] Размер оправы 9,6 X 6,3 см.

себе аналогии в работах московских ювелиров. По внешнему краю оправы проходит жгут с поперченой насечкой. В верхней части панагии оглавие с гравированным изображением Нерукотворного Спаса. В свое время панагию украшала жемчужная обнизь, о чем свидетельствуют петли для ее крепления.

Заканчивая обзор камей Владимиро-Суздальского музея-заповедника, следует отметить, что нерешенным остается весьма существенный вопрос о их происхождении и путях проникновения в пределы Северо-Восточной Руси. Здесь мы вплотную подходим к теме внешних сношений средневековой Руси, которая сейчас плодотворно разрабатывается в советской науке.[163]

* * *

Подготовливая к печати эту статью, мы постоянно помнили о тех трудностях, которые ожидают исследователя византийской глиптики. Но учитывая, что публикация каждого нового памятника представляет большой интерес для исследователей культуры Византии, решились представить вниманию читателей свою работу, веря, что затронутый в ней материал может побудить к более обстоятельным научным изысканиям.

[163] *М. Н. Тихомиров*, Средневековая Россия на международных путях (XIV—XV вв.), Москва, 1966; *его же*, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, Москва, 1969; *В. Т. Пашуто*, Внешняя политика Древней Руси, Москва, 1968.

ПРИЛОЗИ

Рис. 1. Панагия новгородского архиепископа Пимена. Новгород.

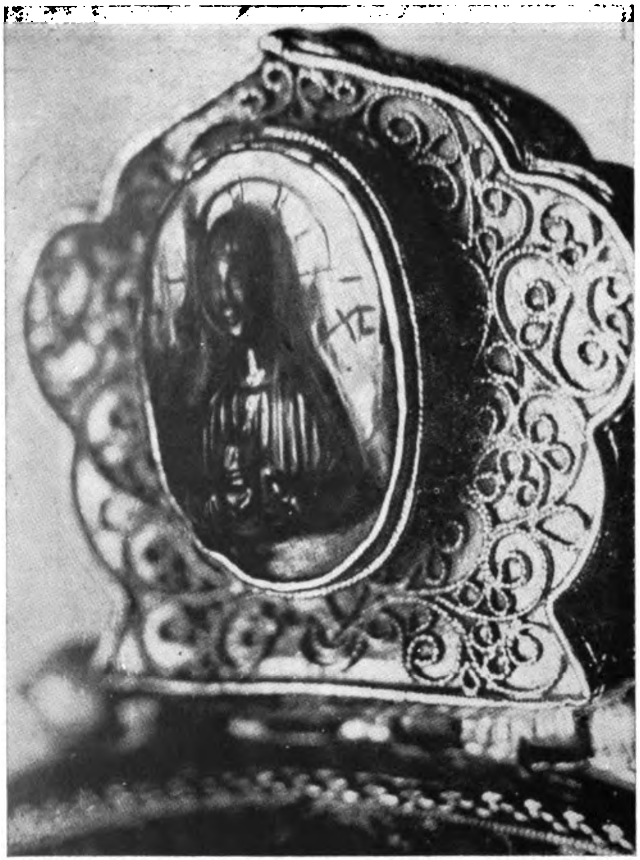

Рис. 2. Христос-иерей. Сапфир.

Рис. 3. Христос-иерей. Сапфир.

Рис. 4. Христос благословляющий. Халцедон. Новгородский музей.

Рис. 5. Христос благословляющий. Яшма. Новгородский музей.

Рис. 6. Христос благословляющий. Яшма. Деталь.

Рис. 7. Христос благословляющий. Яшма. Гос. Исторический музей. Москва.

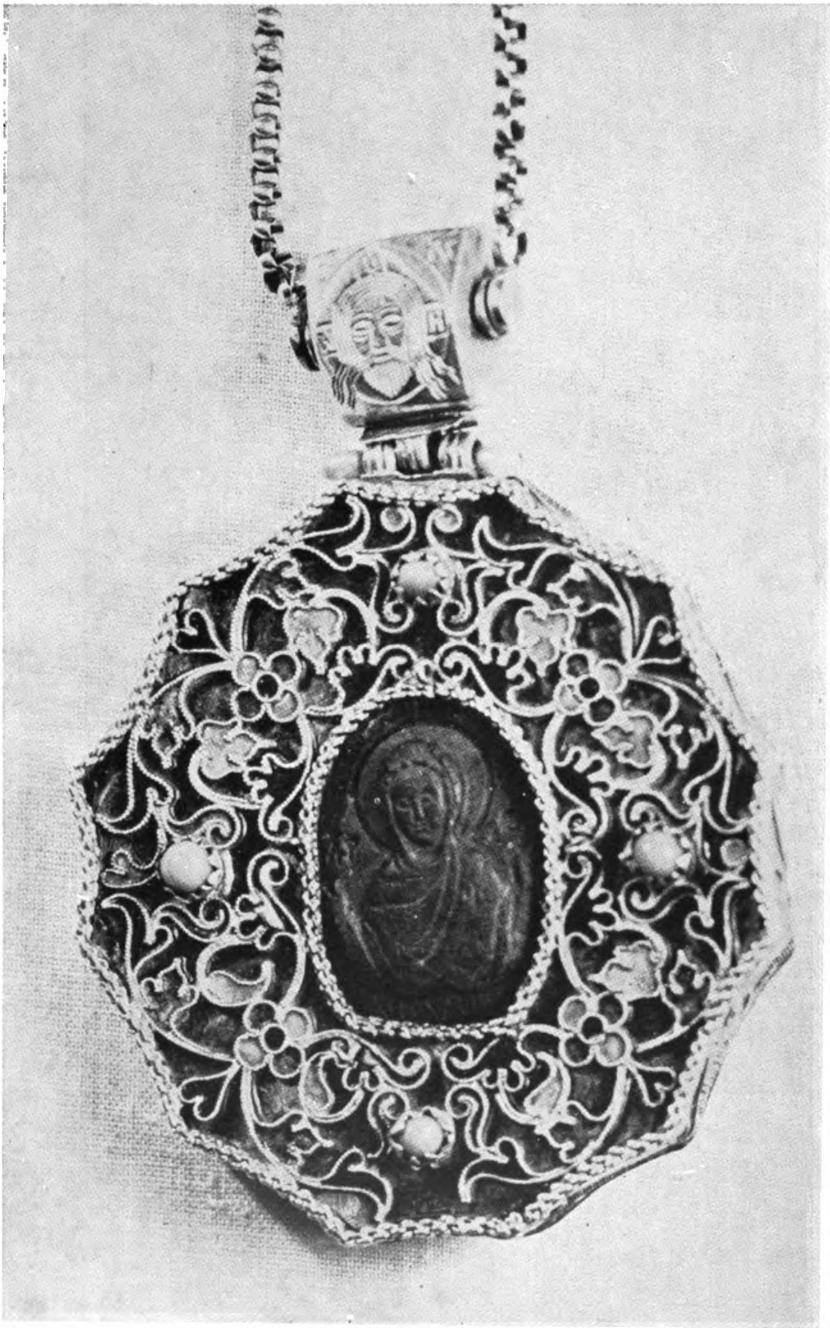

Рис. 8. Богоматерь-Оранта. Ляпис-лазурь. Псковский музей.

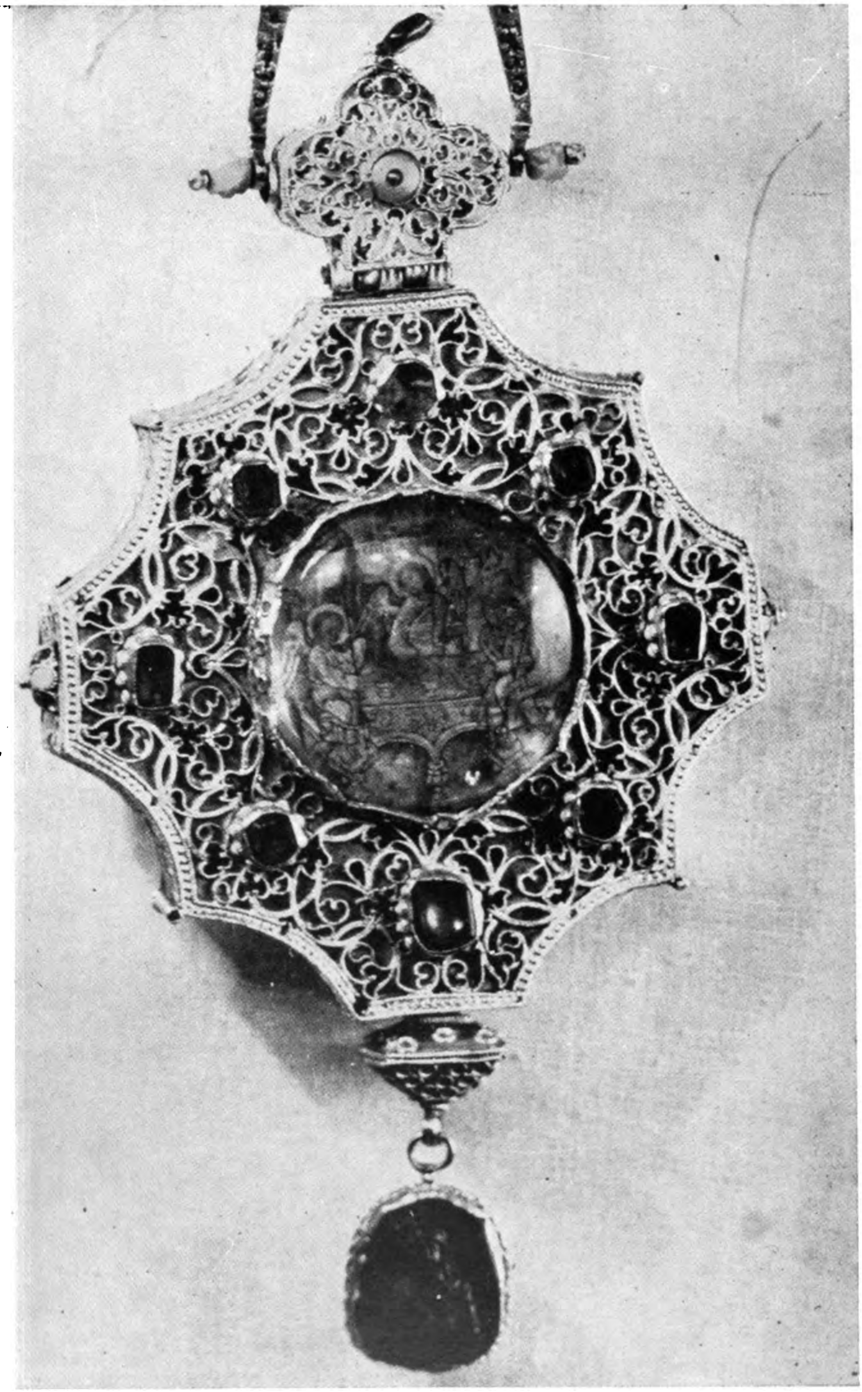

Рис. 9. Архиерейская панагия с камеей в привеске. Псковский музей.

Рис. 10. Богоматерь-Оранта. Гипсовый слепок.

Рис. 11. Богоматерь-Оранта. Яшма. Ростовский музей.

Рис. 12. Николай Чудотворец. Халцедон. Владимирский музей.

Рис. 13. Георгий-воин. Нефрит. Владимирский музей.

Рис. 14. Архангел Михаил. Нефрит. Владимирский музей.

Рис. 15. Архангел Михаил. Нефрит. Суздальский музей.

T. GERASIMOV

LA RELIURE EN ARGENT D'UN EVANGÉLIAIRE DU XIVᵉ SIÈCLE A OCHRIDA

Parmi les monuments de l'art médiéval découverts par le grand historien russe N. P. Kondakov dans les églises d'Ochrida existe une reliure en argent d'un Evangéliaire slave du XIVᵉ s. (fig. 1).[1] Par son travail artistique l'ornement de la reliure présente un objet rare de l'orfèvrerie du Moyen Age. C'est avec raison qu'on montre dans les manuels d'art byzantin cette reliure comme spécimen de l'orfèvrerie du XIVᵉ s.[2]

Jusqu'à présent l'ornement de la reliure en argent n'a pas fait l'objet d'une étude approfondie et détaillée quant à l'iconographie des images, le style et la technique de leur exécution. Lors d'un examen munitieux on constate que l'ornement des figures n'est pas homogène. Toutes les images n'ont pas les mêmes traits caractéristiques du style. Alors que la composition centrale — le Crucifiement, les scènes évangéliques aux coins de la reliure et les bustes des quatre Evangélistes sont traités en haut relief, les figures de saint Clément d'Ochrida (fig. 2) et de saint Pantéléimon (fig. 3), ainsi que la Nativité (fig. 4) dans le registre supérieur et la Descente aux Limbes (fig. 5) dans le registre inférieur sont traitées en relief très plat. On ne saurait constater un essai de modélation des visages, des membres et des vêtements.

L'artiste a tout simplement gravé avec une pointe directement sur la plaque les contours et les détails des visages et des vêtements des figures. Pour séparer les visages du fond il a rempli l'espaces autour d'eux avec des lignes très compactes détaillées à l'aide d'une pointe.

Enfin pour souligner la profondeur des plis du vêtement de saint Clément l'orfèvre s'est servi de la technique au niellé remplissant certains endroits d'une substance noire. Il a marqué de la même manière

---

[1] *Н. П. Кондаков,* Македония. Археологическое путешествие, Спб. 1909, p. 273 et pl. XIII.

[2] *Ch. Diehl,* Manuel d'art byzantin, II Paris, p. 899; *L. Bréhier,* La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris, 1936, LIX.

les croix de l'omophore (fig. 2). La même technique a été appliquée dans les deux scènes à savoir la Nativité et la Descente aux Limbes. Les différences de style mises en évidence entre les groupes d'images mentionnés nous font croire de première vue que l'ornement a été travaillé par deux orfèvres. Toutefois une telle explication des différences dans l'ornement des figures est inadmissible, étant donné que non seulement les différences de style, mais aussi la paléographie des inscriptions figurant auprès des deux saints, dans les deux scènes évangéliques et celle indiquant le nom de l'orfèvre attestent une non simultanéité des figures mentionnées. Leurs lettres ont des formes bien plus différentes de celles qu'on trouve dans les inscriptions près des figures du XIVe s. Parmi les premières on trouve des lettres qui sont d'un tracement qu'on voit sur les inscriptions après 1600. En premier lieu c'est la lettre K. Son côté oblique supérieur est interrompu et se termine par une espèce de coin. La lettre T a à sa partie horizontale deux extrémités allongées et pointues.

Dans la lettre Π de l'inscription à côté de la figure de st. Pantéléimon, de la partie horizontale ressort un avancement. La lettre P se compose d'un rond (zéro) et d'une partie verticale grossissant vers le bas. Les autres lettres ont également des parties verticales grossissant vers le bas. On rencontre cette dernière particularité dans les inscriptions de l'orfèvrerie du XVIe — XVIIe s. et sur la croix en pierre datant de 1697.[3] Les susdites analogies nous font admettre que les figures des deux saints debout et les scènes de la Nativité et de la Descente aux Limbes datent de la fin du XVIIe s. A cette date nous conduit le tracement caractéristique de la lettre Π mentionnée avec son avancement pointu de la partie horizontale. Une lettre Π avec un tel avancement nous l'avons trouvée dans une inscription de 1684 sur une icone en bois de st. Pierre et st. Paul au Musée de Sofia.[4]

Les indices de la provenance plus tardive des figures en question sont tant l'inscription que les particularités de la technique. Ce sont des traits abondamment taillés sur les surfaces autour des figures et des lettres de l'inscription portant le nom de l'orfèvre (fig. 6). On trouve une telle technique appliquée aux objets de l'orfèvrerie de la Bulgarie datant du XVIe et XVIIe s.[5]

Il y a aussi une autre particularité technique prouvant que les deux scènes évangéliques et les figures des deux saints, st. Clément et st. Pantéléimon, ont été travaillées dans une période plus tardive. Alors

---

[3] Voir le plat en argent de 1578, au Musée de Sofia, *Б. Филов*, Сребърен тас от XVI в. Изв. българ. археологическо дружество III, 1913, p. 325; *Б. Филов*, Старобългарското изкуство, София 1924, pl. XXIX, 1, un disque en argent de l'année 1644.

[4] *И. Акрабова-Жандова*, Икони в Софийския археологически музей, София, 1965, p. 50.

[5] *Б. Филов*, Старобългарското изкуство, pl. XXXI и XXXII.

que la composition centrale du Crucifiement, les scènes de l'Annonciation, du Baptême, de la Résurrection de Lazare et de la Présentation du Christ au temple, les bustes des Evangélistes, ainsi que l'entrelacs ajouré ont été repoussés directement sur la feuille en argent, celles de provenance tardive démontrée ont été repoussées sur les morceaux de lamelle en argent et appliquées aux surfaces rectangulaires préparées au préalable. On constate clairement des joints entre les cadres des plaques placées plus tard et la bordure entourant l'image au milieu de la reliure. On ne saurait établir quels étaient d'abord les images ou les ornements sur les endroits indiqués. Ils ont été détruits par l'orfèvre qui a plaqué les quatre images travaillées par sa main. Il a aplati également une partie de l'arcade derrière la figure de la Vierge debout au pied de la croix du Christ pour y graver son nom.

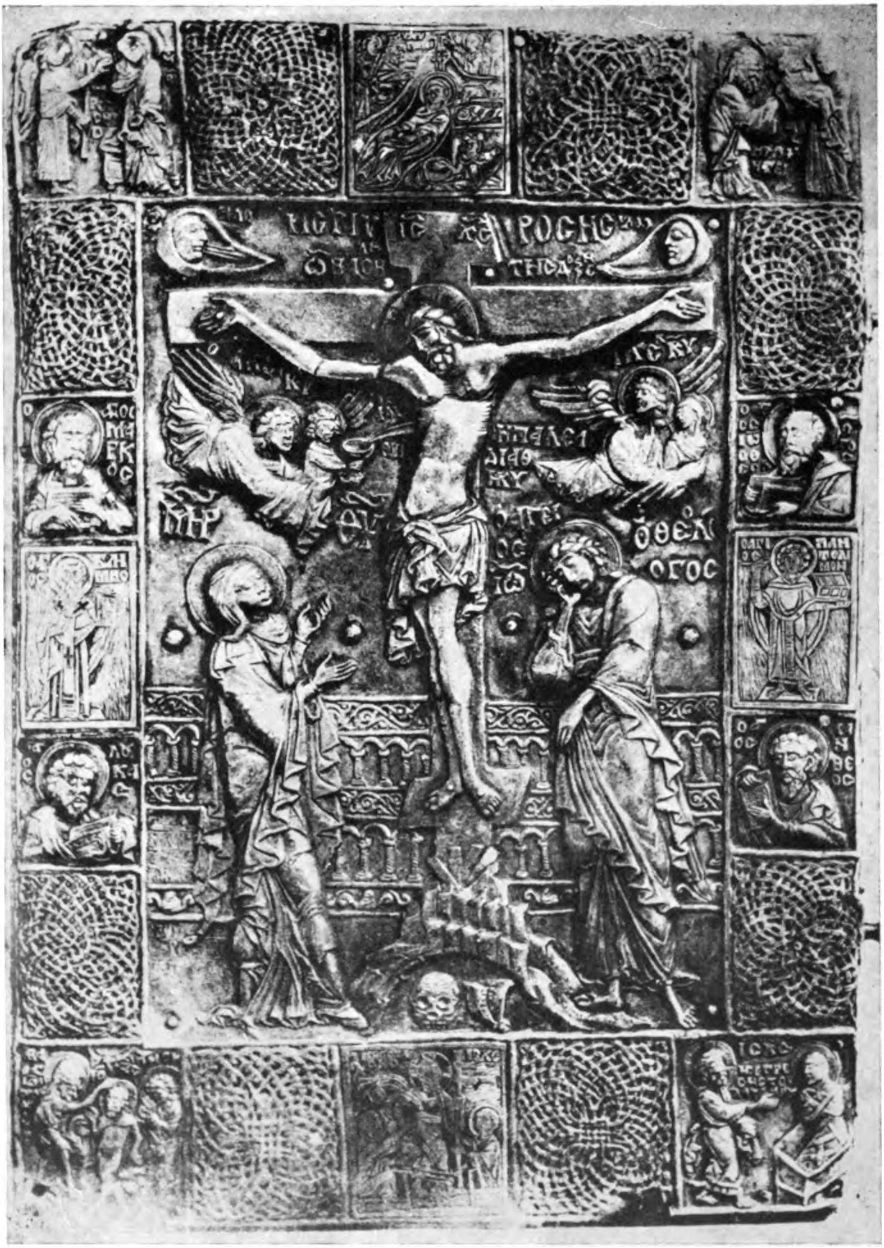
Une attention suffisante n'a pas été prêtée à l'inscription, mais celle-ci est importante car elle nous fait connaître le nom de l'auteur des quatre plaques aux images insérées à la fin du XVIIe s. dans l'ornement de la reliure de cet Evangéliaire. A cause de l'espace restreint l'inscription a été repartie en sept lignes séparées par de larges bandes en relief (bordure). Les lettres ont la même forme que celles des inscriptions auprès des images sur les quatre plaques en question. Et pour faire mieux ressortir les lettres l'orfèvre a rempli la surface entre elles de lignes serrées, taillées à l'aide d'un instrument pointu. Le texte de l'inscription est comme suit: † ЄРГО / НИКОЛА / ȣ ЧАНД / РОНИКѴ / ТОѵ / ФРОНИМА / КА (fig. 6). Dans le mot ЄРГОН de la première ligne l'orfèvre a omis le N final. Les trois lettres initiales du nom propre sont unies. Dans la troisième ligne après la terminaison ȣ suit un signe ressemblant au Ч slave. C'est une sigle traduisant le mot ὁ υἱός. Les lettres suivantes A et N sont dessinées en ligature. Les lettres N et И de la quatrième ligne sont unies de la même manière. L'inscription complétée est comme suit: Ἔργον Νηκολάου υἱοῦ Ἀνδρόνηκου τοῦ Φρονήμακα.

Ordinairement l'orfèvre indique dans ce genre d'inscriptions le lieu et la date de la production de l'objet. On ajoute le nom du donateur. Dans cette inscription, comme nous l'avons remarqué, les formules traditionnelles et la date manquent. Il se pose la question où a été refait l'ornement de la reliure métallique de l'Evangéliaire d'Ochrida. Pour trouver la réponse à cette question nous étions facilités par la présence des éducateurs slaves st. Clément d'Ochrida et st. Pantéléimon. Saint Clément d'Ochrida a été étroitement lié à la ville d'Ochrida dont les habitants le considéraient comme leur patron (Protecteur). Ses reliques sont restées pendant des siècles dans l'église édifiée par ce saint en honneur de st. Pantéléimon. Cette circonstance nous permet d'admettre que la reliure de l'Evangéliaire a été refaite à Ochrida par un orfèvre local qui a signé son oeuvre.

Le fait que l'orfèvre qui a exécuté les images appliquées plus tard a travaillé à Ochrida est attesté par l'iconographie de st. Clément. Cette image du saint montre une ressemblance avec la peinture murale

représentant st. Clément à l'église St. Clément »la vieille« à Ochrida où l'orfèvre a eu l'occasion de la voir et de la reproduire sur l'applique en argent de la reliure de l'Evangéliaire. St. Clément est représenté sur un support rectangulaire. Il est en habit d'évêque, son visage montre les mêmes traits que l'image peinte mentionnée de l'église d'Ochrida.

En conclusion nous dirons que nous sommes en présence d'une refection tardive d'un ouvrage de l'orfèvrerie du XIVe s.

1. Reliure en argent de l'évangéliaire d 'Ochrida

2. St Clément, détail de la reliure.
3. St. Pantéléimon, détail de la reliure.
4. Nativité, détail de la reliure.
5. Descente aux Limbes, détail de la reliure.

6. L'inscription de la reliure — detail.

D. PANAYOTOVA

LES PORTRAITS DES DONATEURS DE DOLNA KAMENICA

Il est curieux de trouver, dans cette petite église (fig. 1), quatre compositions de portraits des donateurs réparties dans le rez-de-chaussée du narthex, le naos et l'étage du narthex. Chaque fresque est interprétée différemment et garde quelques traits particuliers qui lui donnent un caractère plus personnel. L'artiste, tout en tenant compte des règles de la présentation des dignitaires terrestres dans la peinture religieuse, s'efforce toujours de varier les schémas et les attitudes des personnages.

La première fresque au rez-de-chaussée du narthex, sur le mur occidental, comprend deux figures: un homme et une femme, qui se tiennent debout, les mains tendues, dans une attitude de prière, bénis par le Christ qui apparaît au-dessus dans un pan de ciel, parsemé d'étoiles. Les deux personnages apparaissent de face, les mains tendues dans un même geste. Cette prière, acceptée par le Dieu bénissant, est le seul lien intérieur qui les unit. Leur visage endommagé nous empêche d'avoir une impression exacte de ces portraits (dessin 1 et fig. 2 et 3).

Une inscription composée de deux lignes située entre les deux personnages à la hauteur de l' épaule indique le nom du:

»Michel despote au nom du Christ Dieu
fidèle fils du tsar Michel«.

(Михаил деспот во Христа Бога, верен син Михаила царе)

San aucun doute, il s'agit du fils du roi bulgare Michel Šišman (1323—1330), devenu déjà despote, alors que son père gouvernait l'Etat. Ce dernier, avant d'être élu tsar, était le despote de la principauté de Vidin[1], à laquelle appartenait Dolna Kamenica et dont le centre était la ville de Vidin (sur le Danube). Michel Šišman ayant obtenu la couronne royale, le droit sur la principauté devait être cédé à son fils

---

[1] *S. Ljubić*, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Zagreb 1868, p. 192. Michel Šišman, dans les documents vénitiens, est appelé: „Michael despoti Bulgariae dominus de Vigdino gener regis Uroši." Les régions incluses dans la principauté de Vidin étaient le fief de Šišmanides.

aîné, qui lui succéda, ce que l'inscription corrobore en identifiant le nouveau despote Michel fils, peint sur la fresque.[2]

Une inscription apparaît aussi à côté de la femme, mais très effacée. Melheureusement, tous ceux qui avaient visité le monument dans le passé et recopié l'inscription, ont donné des renseignements inexacts à propos des portraits des donateurs et de leur nom (2 bis). A leur décharge, il faut reconnaître que les relevés épigraphiques n'étaient pas le but de leur étude; mais ce faisant, ils ont égaré les chercheurs ultérieurs qui se sont parfois livrés à des interprétations erronées.[3] A peine a-t-on pu reconstituer une copie exacte de ce qui restait de l'inscription au temps de la conservation des fresques[4], à savoir:

ЬНЯ ДЄСПО

ТИЦЯ ЯН ДЬЩИ

. . . Н Я.

On a toujours cherché à déchiffrer le premier mot du texte en lui attribuant le nom de la femme: Elena, Despina. Cependant, il ne peut pas s'agir d'un élément du nom Elena[5], car les trois dernières lettres conservées sont **ЬНЯ**; on a tort de confondre Ь avec Ъ, car Hélène ne s'écrit jamais avec Ъ, mais avec Є comme le prouve l'inscription

---

[2] L'existence du despote Michel fils a été découverte par les historiens il y a quelques années. *А. Бурмов*, История на България през времето на Шишмановци, Годишник на Софийския Университет, t. XLIII, 1, p. 25—27; t. XLIII. 2, София, 1946/47, p. 9, 34. *М. Гецић*, Око цркве у Доњој Каменици Историјски гласник, 3—4, Београд 1951, p. 92; *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и Јужнословенским земљама, Београд 1959, p. 148—150.

[2] bis *М. Милићевић*, Манастири у Србији, Српско учено друштво 12, (1867) p. 27; *J. Мишковић*, Две старе цркве у округу кіьажевачком, Старинар IV, 4 (1887) r. 105—107; *М. Станојевић*, Насеља, Београд 1913, p. 174—176.

[3] *Љуб. Стојановић*, Записи и натписи III, No. 5131; *М. Валтровић*, Књажевачки округ, Гласник српског ученог друштва 4', (1881) p. 89; *Б. Бошковић*, Белешке са путовања, Старинар 8—9, Београд 1933, p. 277—280; *М.* и *Р. Љубинковић*, Црква у Доњој Каменици, Старинар Нова серија I, Беогард 1950, p. 93; *П. Ников*, Образи на видинския княз Михаил Шишман и семейството му, Известия на Българското историческо дружество, VI, София, 1924, p. 77. S'appuyant sur des faits historiques il prouve que le fondateur n'était pas Michaïl Abogović, qui a vécu vers la fin du XVe siècle, à l'époque du joug turc, quand il n'y avait pas de despotes; faisant confiance aux copies des inscriptions et aux écrits des visiteurs antérieurs, il pensait que c'était le tsar Michel Šišman. Cependant, dans une étude historique fondamentale sur la principauté de Vidin et ses princes, les Šišmanides, (*П. Ников*, Видинското княжество, Годишник на Софийския Университет, XVIII, 7, София 1922, p. 1—124), il éclaircit l'époque et précise qu'il s'agissait des personnages liés au deuxième Etat bulgare, représentés sur les fresques de Dolna Kamenica.

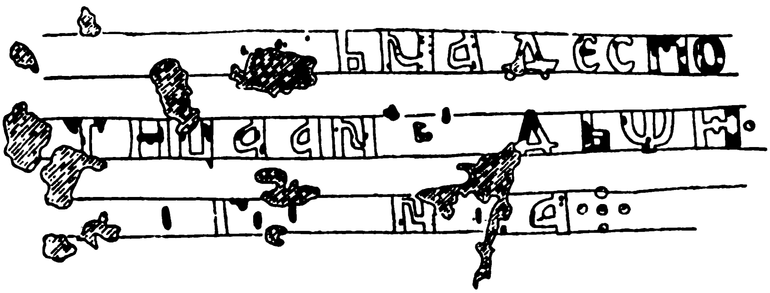
[4] *Бр. Живковић*, Конзерваторски радови на фрескама цркве у Доњој Каменици, Саопштења Завода за заштиту споменика културе, Београд 1961, p. 192. Les deux inscriptions dans le texte présentent les copies de celles de Br. Živković.

[5] *К. Поповић*, Пут лицејских питомаца, p. 120; l'auteur mentionne ГОСПОГ. . . . ЕЛЕНА.

à côté de Sainte Hélène ЄЛЄНЯ dans l'église. Nous supposons que ces lettres ЬНЯ font partie d'une épithète qui s'applique à la despotissa (»Despotica«), déterminant soit son état, soit la région.

Le plus important est le fait qu'après la despotissa apparaît le mot qui commence par AN et il y a encore une place suffisante pour qu'il soit entièrement constitué comme ANNE. C'est le nom propre de la despotissa (»despotica«). Il faut noter qu'il est suivi d'une explication qui s'accorde avec lui (au nominatif aussi), s'adressant à son origine = fille de. La même formule est utilisée dans l'Evangile du roi Ivan Alexandre: le mot ДЬЩИ (fille) apparaît après le prénom de chacune de ces trois filles. Elle prouve que ДЬЩИ doit être précédé précisément du prénom d'une fille du roi, comme ANNE.

Inscriptions sur lo fresque dans le narthex d'après B. Živković

Despotissa Anne fille de . . .

Despote Michel, au nom du Christ dieu, fidèle fils du tsar Michel.

Cependant, du nom du père d'Anne, il ne reste qu'un seul N, celui de la dernière syllabe. Il est difficile de deviner qui était ce personnage, mais il devait être très important de son temps pour qu'on l'annonce, lui, et non pas l'époux. De plus, il y a encore un A faisant partie du mot suivant très petit, qui achève l'inscription et qui pouvait indiquer son rang, que nous admettons par analogie avec l'inscription précédente: Mihaila care.

Ainsi obtient-on le texte suivant:

. . . . despotica Anne fille de . . . .

Après le N dont nous avons déjà parlé, il y a une lettre effacée, mais comme le nom devrait être au génitif, la terminaison était NA. Cela fait penser à un prénom avec la terminaison N, précédée de six lettres environ, comme par exemple Koudelin, Milutin; mais il ne peut s'agir de DESPOTA PETRA[6], comme on a essayé de lire.

Indiquons que, dans une autre copie de l'inscription, plus ancienne, existe la lettre T.[7] On peut se demander alors s'il n'y a pas là une allusion à Milutin. Cela permet de faire l'hypothèse que c'était Anne, la fille de Milutin, la mère du despote Michel-fils, la femme du roi Michel Šišman (qui devait être la reine).[8]

Cependant, il faut rappeler que Michel Šišman, dès qu'il avait été élu tsar, a abandonné Anne, sa femme, pour épouser la reine veuve Théodora, soeur de l'empereur byzantin Andronic le Jeune.[9] Il est, donc, permis de supposer qu'elle s'était réfugiée chez ses fils, qui résidaient dans la principauté de Vidin.

Ce ne sont pas seulement les inscriptions qui attestent l'identité du despote et de la despotissa, mais encore des insignes extérieurs de dignité: le costume et les accessoires. Le despote Michel porte une dalmatique en tissu épais bleu-foncé, orné d'aigles bicéphales, brodée en lamé. Le vêtement est serré par une ceinture basse, en plaques métalliques, articulée par des charnières, ajustées sur cuir, dont l'extrémité descend jusqu'aux genoux.

Une bordure parsemée de perles et de pierreries sur des rinceaux brodés d'or rehausse les deux extrémités de la dalmatique qui se boutonnent sur le devant. Cette bordure autour du col et sur l'épaule atteint l'échancrure de la manche, qu'elle enveloppe de façon à ce que les parties de devant soient verticales.

Le despote Michel a sur la tête une couronne, qui comporte un bandeau métallique combiné avec un fond en tissu épais et dur. A la base la couronne, sur le bandeau doré, des pierres précieuses (rubis et émeraudes) sont serties par de petits crochets métalliques, l'en-

---

[6] *Вл. Петковић*, Једна заборављена светиња, p. 23. *М. Милићевић*, Манастири у Србији, Гласник српског ученог друштва 12 (1867), p. 26: l'auteur reconnaît le nom ДЕСПИНА.

[7] *Б. Бошковић*, Белешке са путовања, Старинар 8—9, Београд 1933, p. 277—280.

[8] *П.Ников*, Видинското княжество, Годишник на Софийския Университет, t. XVIII, p. 82.

[9] I. Kantakuzenos, I. 430 18, Gregoras, 454, ed. Bonn, p. 22. *П. Ников*, op. cit.. p. 91, 96; *А. Бурмов*, История на България през времето на Шишмановци, Годишник на Софийския Университет, t. XLIII, 1, p. 26; *G. Ostrogorsky*, Histoire de l'Etat byzantin, Paris 1956, p. 524, 527.

Le but du deuxième mariage du tsar Michel Šišman (comme celui de son premier avec la fille de Milutin) était politique; il voulait consolider son état du roi par des relations mariales avec la reine veuve Théodora, soeur d'Andronic le Jeune et cherchait le support des Byzantins contre les Serbes.

semble étant parsemé de perles. Le bandeau métallique s'élève au-dessus du front en forme de rectangle (»KAMARA«) sur lequel brille la pierre étincelante, l'ornement propre aux despotes. Deux propendulia de perles sont suspendues à la couronne devant les oreilles. Le visage est très endommagé, mais ce qu'il en reste laisse deviner les traits fins d'une figure jeune, dont les cheveux châtains serrés sur la nuque retombent sur l'épaule.

Un détail du costume du despote Michel, assorti à la couronne mérite d'être étudié: les perles et les pierreries parsemées régulièrement sur de larges bordures. Ces ornements sont très particuliers, et ils ne sont pas visibles sur les habits des autres personnages peints sur les fresques de l'église; de plus, ils sont très rares dans les costumes connus de la même époque (deuxième moitié du XIIIe — début du XIVe s.).

Cependant, ces bandeaux de perles apparaissent sur la dalmatique des enfants du roi serbe Uroš dans la scène de la mort d'Anne Dandolo à Sopoćani (1265).[10] Là, Milutin, Dragutin et Brnjača se détachent clairement de la multitude des assistants par leur costume d'apparat aux bordures de perles.[11] Une couronne sur la tête de Milutin, ornée de la même façon que celle du despote Michel, complète les insignes du pouvoir du fils du roi serbe. Le fait que seul Milutin soit couronné, prouve qu'il est le dauphin.[12]

Il est clair que ces trois personnages habillés en costumes semblables devaient être distingués des autres dignitaires en leur qualité d'enfants d'Uroš. Leur dalmatique aux bordures parsemées de perles et de pierreries, ainsi que la couronne de Milutin ornée pareillement, semblent être caractéristiques des fils du roi serbe et plus particulièrement du dauphin. Le même costume, encore plus riche, peint à Dolna Kamenica, indique (hors de l'inscription) l'état social du despote Michel comme fils du roi bulgare. Le sceptre à la main vient ajouter un signe supplémentaire au lien direct avec le chef de l'Etat.

Signalons que le cas du despote Michel (de Dolna Kamenica) est analogue à celui de Milutin, Dragutin et Brnjača (peints à Sopoćani). Michel fils n'est pas connu des documents[13] dont nous disposons actuel-

[10] *P. Hamman — Mac Lean* et *H. Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom XI. bis zum frühen XIV. Jahrhundert, Giessen 1963, pl. 135, 136.

[11] *Vl. Petković*, La mort de la reine Anne à Sopoćani. L'art byzantin chez les Slaves, les Balkans, II, Paris 1930, p. 219: „. . . Dragutin, Milutin et Prnjača." *П. Поповић*, Смрт мајке краља Уроша, Фреска у манастиру Сопоћанима, Старинар V, Београд 1930, п. 33; *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопје 1934, p. 32, pl. IV—6, V—7; *J. Ковачевић*, Средњовековна ношња балканских словена, Београд 1953, p. 94, pl. LIX.

[12] „. . . Dragutin est au milieu; comme héritier du trône, il porte sur la tête le diadème constellé de perles et de pierres précieuses et fermé sur le haut par une étoffe luxueuse qui recouvre la tête. . ." *(Vl. Petković*, op. cit. p. 219).

[13] Il est connu de l'inscription de Dolna Kamenica, voir *Dujčev* chez *П. Мутафчиев*, История на Българския народ, II, Второ българско царство, София 1943, p. 242; *Н. Мавродинов*, Старобългарската живопис, София

lement, mais il ne faut pas oublier que l'époque du tsar Michel Šišman est encore mal connue. En revanche, les noms des autres fils de Michel Šišman figurent dans les annales conservées. Celui-ci, Michel, reste à étudier.

Ainsi, l'inscription de Dolna Kamenica devient encore plus importante du fait qu'elle annonce l'existence d'un fils inconnu jusqu'à maintenant de Michel Šišman, très probablement l'aîné, qui prend place dans l'histoire du deuxième Etat bulgare. Nous reviendrons plus loin aux membres de la famille du tsar Michel Šišman.

En ce qui concerne le dessin des aigles de la dalmatique du despote, il est caractéristique de ces étoffes éclatantes que l'on portait comme costume d'apparat chez les Bulgares et chez les Serbes. Les membres de la dynastie, ainsi que les boïars et tous les autres titulaires en leur qualité de gouverneurs locaux souhaitaient manifester leur dignité, leur état social privilégié ou leur lien de parenté avec le tsar. Les insignes extérieurs devaient les distinguer des citoyens moyens comme le prouvent, par exemple, les vêtements richement ornés, brodés en lamé au dessin particulier.

Ces fameuses aigles étaient devenus inséparables du costume de la classe au pouvoir. Les donateurs peints dans les églises portent souvent des habits au dessin semblable.[14] De nombreux exemples, dès la fin du XIIe au XIVe siècles, attestent l'importance qu'on attribuait aux vêtements d'un certain dessin et témoignent d'une tradition bien établie.

La despotissa Anne de Dolna Kamenica est habillée d'une dalmatique ornée de rinceau, sur un fond jaune doré, au-dessus de laquelle scientillent perles et pierreries, comme s'il s'agissait d'un loros. La robe est boutonnée sur le devant par une double rangée de perles.

1946, p. 166; grâce aux photos faites par P. Hlebarov, il avait la possibilité de profiter des inscriptions exactes. Nous remercions M. P. Hlebarov qui nous a très obligeamment confié des renseignements sur l'état du monument en 1942, époque où il le visita.

[14] Dessislava, la femme de sevastokrator Kaloïan à Boïana (*Kr. Mijatev*, Peintures murales de Boïana, Sofia — Dresden, 1961, pl. 46—50), le donateur inconnu des Saints Archanges de Prilep de la fin du XIIe — début du XIIIe siècle (*P. Miljković — Pepek*, Contribution aux recherches sur l'évolution de la peinture en Macédoine au XIIIe siècle. L'art byzantin du XIIIe siècle, Belgrade 1967, fig. 1). Les aigles bicéphales inscrits dans des cercles ornent le vêtement de César Novak et de sa femme Kalina sur la fresque de Mali-grad sur le lac de Prespa, *J. Kovačević*, Средњовековна ношња балканских Словена, p. 20; *Sv. Mandić*, Les portraits sur les fresques, Belgrade 1966, pl. 32, 33), la robe de la femme de Ruteš à Sainte Marina de Karloukovo (*Д. Панайотова*, Св. Марина при Карлуково, Известия на Института за Изобразители изкуства, t. VI, София 1963, p. 147), la dalmatique d'Anne - Marie à Lesnovo (*M. Okunev*, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves, Les Balkans II, Paris, 1930, fig. 166). Ces aigles apparaissent sur l'habit du despote Oliver dans la galerie de Sainte Sophie d'Ochrid (*J. Ковачевић*, Средњовековна ношња, pl. XXXIII) ainsi que chez Gospodin Konstantin sur la miniature de l'Evangile du tsar Ivan Alexandre de Londres (*B. Filov*, Les miniatures de l'Evangile de Londres, Sofia 1934, pl. 1, fol. 2).

Parmi les nombreuses pierreries apparaissent des plaques carrées et rondes colorées, serties par quatre bastes.[15]

Cet habit doit être considéré comme issu du loros que portaient les reines et les impératrices.[16] L'image de Sainte Hélène à Boïana[17] révèle les origines de ce costume. Là, le loros impérial est aussi parsemé de perles et de pierreries, ainsi que de plaques semblables, mais il est plus riche, tandis que celui de Dolna Kamenica était modifié et simplifié en raison du rang moins élevé de la despotissa Anne.

La couronne, assortie au vêtement comme chez le despote, est peinte jusqu'au moindre détail. Les deux parties dont elle est composée se distinguent nettement: un bandeau métallique et un bonnet attachés par une cordelière qui passe par des trous percés dans le métal et dans le tissu. A la base court une rangée de perles, suivie par le rang de pierreries, au-dessus desquelles le chevet côtelé du bandeau s'élève au centre avec une grande pierre ovale, l'attribut du despote.

La couronne fait partie de la coiffure, laquelle met en évidence un souci exclusif de la beauté féminine. Les cheveux sont enfermés dans une résille dont les entrecroisements sont ajustés de petites croix. Les boucles d'oreille du type éventail, constitué de petits cônes en or, apparaissent sur le fond de cette »crépinette«[18] qui vient à envelopper le bonnet et les cheveux. Ainsi est voilée toute la chevelure sur laquelle se détachent la couronne et les boucles d'oreille en or.

Certains accessoires présentent un intérêt particulier et contribuent à l'étude du costume médiéval, comme la résille déjà décrite. Elle est connue par la coiffure de la tsarine Irène et de Sainte Hélène a Boïana.[19] Nous la découvrons tressée de fils d'or et munie de perles, peinte encore une fois à Dolna Kamenica sur les cheveux de Sainte Hélène. Une »crépine« d'une facture semblable à celle de la despotissa Anne recouvre toute la chevelure de Sainte Hélène à Berende.[20] Anne Marie de Lesnovo, ainsi que la donatrice de Treskavats, portent aussi une résille.[21] Il est bien évident que la résille était un objet qui ornait réellement les cheveux des femmes de la noblesse.

---

[15] Deux plaques rondes sont placées sur la poitrine et deux autres, carrées, sur les manches. Ces ornements peuvent être soit des pièces en émail, soit des pierres précieuses colorées.

[16] *Св. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопје 1934, p. 80—81.

[17] *D. Panayotova*, Les peintures murales de Boïana, Sofia 1966, diapositive No. 19.

[18] *Fr. Boucher*, Histoire du costume de l'antiquité et du Moyen-Age en Occident, Paris 1965, p. 184, 196. *M. Leloire*, Dictionnaire du costume et de ses accessoires, Gründ, 1961, voir l'article „résille": au Moyen-Age, la résille était appelée „crépine" et „crépinette".

[19] *Kr. Mijatev*, Peintures murales de Boïana, pl. 51, 52.

[20] *D. Panayotova*, Peintures murales bulgares du XIVe siècle, Sofia, 1966, p. 99. Sainte Hélène continuait d'être considérée comme impératrice dans la peinture religieuse bulgare et on lui attribuait des insignes impériaux.

[21] *Sv. Mandić*, Les portraits sur les fresques, ill. 21. *J. Ковачевић*, Средњовековна ношња..., p. 48, tabl. XXIX.

Cependant, au Moyen-Age, la résille était un accessoire obligatoire pour les femmes mariées. Elle avait un grand succès en Occident pendant la deuxième moitié du XIIIe siècle, tandis qu'au début du XIVe siècle, la résille est devenue un objet de luxe: on cousait des paillettes, des châtons aux intersections. Les petites croix que nous avons déjà mentionnées sont issues de la même recherche. Très à la mode, cette »crépinette« devient de plus en plus luxueuse et révèle une technique complexe, comme le prouve celle de Sainte Hélène, tressée de fils d'or.[22] Il est très probable que les magnifiques résilles de Dolna Kamenica reproduisaient des objets d'importation.[23]

En revanche, les boucles d'oreille semblent être l'oeuvre de l'orfèvrerie locale: en effet, beaucoup de boucles d'oreille du même type reproduites dans de nombreuses variantes, le plus souvent en argent, mais aussi en or, ont été trouvées pendant des fouilles archéologiques, et on peut les voir dans les musées de Sofia, Varna, Vidin, Tirnovo, Plovdiv.[24] Elles sont peintes aussi sur les fresques du XIVe siècle, par ex. à Zemen (la jeune femme qui accompagne Deïan et Doïa), à Kalotina (les donatrices), à Lesnovo (Anne Marie), à Bela crkva de Karan.[25] Il semble que, pendant un certain temps, cet ornement ait été considéré comme signe de dignité et destiné aussi aux hommes comme le montre le portrait du tsar Ivan Alexandre de Crkvata à Ivanovo.[26]

La deuxième fresque des donateurs reflète le moment solennel de l'offrande de l'église à la Sainte oponyme, la Vierge. Deux hommes se tiennent l'un à côté de l'autre: le plus proche de la Vierge tient dans les mains le modèle de l'église, tandis que l'autre accomplit le geste de présentation; entre ces personnages apparaît un enfant, dont il ne reste que le beau visage (fig. 4).

Les deux donateurs ont des vêtements riches appropriés à ce cas exceptionnel. Celui qui offre le modèle porte un costume du type que nous avons déjà décrit à propos du despote Michel fils, mais sans perles et sans pierreries: c'est l'habit brun, long, boutonné, sanglé d'une ceinture de pièces métalliques assemblées par charnières. Ses décorations en bordures sont très caractéristiques: comme d'habitude, elles passent autour du col, sur l'épaule, au-dessous du bras et sur la

---

[22] *Fr. Boucher*, Histoire du costume ..., p. 184, 196, 200; *M. Leloire*, Dictionnaire du costume et de ses accessoires, voir l'article „résille": „... au début du XIVe siècle, les résilles sont devenues les objets de luxe; elles révèlent une technique très compliquée: tressées de fils d'or dans de petits tubes de métal précieux enfilés les uns après les autres comme des perles."

[23] *Ив. Сакъзов*, Българската търговия през 12—14 век, Известия на Българското историческо дружество, t. IV—V, София, 1923, p. 67.

[24] Voir les catalogues des Musées de Varna, Sofia, Tirnovo, Stara Zagora, Plovdiv. *М. Ћоровић*, Налаз из Маркове Вароши код Прилепа. Зракасте наушнице, Музеји, 2, Београд 1949, p. 102—113. *B. Filov*, Early bulgarian Art, Berne 1919, p. 40, fig. 34.

[25] *D. Panayotova*, Peintures murales bulgares du XIVe siècle, p. 164; *M. Okunev*, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves, fig. 166; *М. Кашанин*, Бела црква Каранска, Старинар IV, Београд 1928, pl. XXIII, XXIV, XXV.

[26] *D. Panayotova*, op. cit., p. 58.

poitrine de part et d'autre de la mince zone boutonnée. Cette même bordure achève la courte manche sous laquelle apparaît la chemise blanche[27], brodée de petites rosettes rouges et brunes. Une manchette pointue s'élance sur la main.

Il faut indiquer le caractère de ces bordures sur la dalmatique: il semble possible qu'elles soient en fourrure d'un poil très court et aplati d'écureuil ou de zibeline.[28] Le donateur est très beau: son regard doux est dirigé dans le sens inverse de son offrande; il a les yeux grands et expressifs; les traits réguliers; les cheveux long bruns, un peu bouclés à l'extrémité; une barbe séparée en deux petites touffes; une petite moustache. Ce n'est pas un donateur conventionnel, mais un homme plein de vitalité et de noblesse.

Le deuxième personnage est présenté dans la même attitude; il porte un vêtement dont les galons de fourrure se détachent clairement par leur poil un peu frisé, visibles autour du col et tout le long de part et d'autre de l'ouverture boutonnée. C'est une fourrure différente de celle du premier donateur, et cela est conforme avec l'esprit de l'artiste qui essaie de varier les détails autant que possible pour persuader le spectateur de la réalité de ses images.

Il s'agit certainement d'un vêtement distingué et riche, convenant à un personnage de rang élevé, car il apparaît, à notre connaissance, chez les gouvernants ou les privilégiés. C'est le costume des donateurs peints sur les fresques d'Ochrid; Isaac Doucas à Saint Pentéléimon, le despote Oliver et sa femme à Sainte Sophie portent un costume ouvert sur le devant à partir de la taille, l'ouverture étant galonnée de fourrure.[29]

Il est évident que les habits aux rebords en fourrure étaient en vogue à l'époque où vivaient ces personnages, peints entre environ 1325 et 1335.

D'autre part, les manteaux d'apparat fourrés étaient appréciés en Orient, où ils étaient considérés comme des cadeaux les plus somptueux que les califes puissent faire aux autres souverains.[30] Ils étaient aussi devenus les vêtements préférés des hauts dignitaires en Occident.[31] L'habit d'apparat à Dolna Kamenica, reflétant le même goût, témoigne du mérite et du droit de son propriétaire de le porter.

La coiffure avec des cheveux très long sur les épaules, la barbe en deux touffes très soignées, ainsi que la fine moustache rappellent l'image du premier donateur et illustrent la mode de ces temps. Cepen-

[27] Les mêmes broderies ornent la chemise de la donatrice de Kalotina. Voir *D. Panayotova,* Peintures murales bulgares, planches en couleur hors texte, Kalotina, portraits des donateurs.

[28] *Fr. Boucher,* Histoire du costume, p. 173, 174: „Les pelleteries courantes étaient le dos de gris, le renard, la martre, le castor et la létice qui était blanche et imitait l'hermine; la martre, le gris, le vair et l'hermine étaient généralement réservés aux vêtements princiers ou de cour..."

[29] *J. Ковачевић,* Средњовековна ношња ..., fig. 20.

[30] *Fr. Boucher,* op. cit. p. 173—174, 214. p. 174 ... „En 1192, le sultan Saladin offrait à Bohémond, prince d'Antioche, des manteaux d'apparat fourrés et envoyait au comte Henri de Champagne ...".

[31] Ibidem.

dant, le visage n'est pas une copie conventionnelle comme on en voit souvent, par exemple chez les femmes de Bela crkva de Karan, de Kalotina[32]; au contraire, sous une apparente ressemblance, une personnalité propre à chacune des deux figures (les donateurs) est mise en évidence par le peintre.

Ces deux personnages n'étaient pas représentés ensemble par hasard. Généralement, dans une composition, les donateurs ont un lien proche de filiation ou de mariage. Leur ressemblance frappante à Dolna Kamenica indique une parenté étroite entre les donateurs, certainement deux frères. Le premier est peint une deuxième fois avec sa femme et ses enfants à l'étage du narthex, sur le mur occidental.

C'est la troisième fresque avec les portraits de personnages réels (fig. 5). Elle représente une jeune femme et le donateur dont nous avons déjà parlé, vus de face, le modèle de l'église dans leurs mains, leur petite fille entre eux et le garçon à côté du père. Cette fois, la femme participe, donc, à l'offrande. La donatrice est grande, son corps élancé disparaît sous l'habit épais. Elle porte une robe longue, les ouvertures des manches dégagent complètement les bras. C'est une sorte de coudière: les manches ouvertes et déboutonnées flottent à partir de l'épaule comme le pan d'une étoffe, dans le dos. Cette robe aux manches ouvertes et tombantes était en vogue au cours de la première moitié du XIVe siècle: elle était portée par les femmes de l'aristocratie, comme nous le voyons chez les donatrices des fresques de Karloukovo (Sainte Marina), Kalotina, Zemen.[33]

La robe est d'une étoffe lourde et précieuse, brodée en lamé. Le dessin est à peine reconnaissable — de grands losanges dans lesquels apparaît un motif central. Sous la robe, bordée de fourrure, la donatrice porte une chemise en matière légère d'un blanc cassé, brodée en »bracelets« avec des marguerites rouges et brunes. La chemise a des manchettes en pointe d'un tissu plus »sec«, comme celui du vêtement du donateur déjà décrit. Sous la bordure en fourrure de la robe émergent des chaussures rouges à la poulaine et des bas rayés.

La femme tient dans la main droit un petit sac, rempli de terre (akakia), rappelant le caractère transitoire de la vie terrestre.[33]

Cependant, le peintre concentre ses préoccupations sur le visage et sur la coiffure, qui est d'une élégance exceptionnelle. Un voile léger couvre entièrement la chevelure sur laquelle est posée une couronne. De chaque côté, les extrémités du voile passent dans la couronne pour bien la tenir sur la tête, puis elles retombent croisées devant et reje-

---

[32] *М. Кашанин*, Бела Црква Каранска, pl. XXIV, XXV; *D. Panayotova*, op. cit. pl. en couleur hors texte, voir Kalotina les portraits des donateurs.

[33] *Д. Панайотова*, Св. Марина при Карлуково, p. 147—148, fig. 6; *A. Grabar*, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, p. 290, fig. 39; *D. Panayotova*, Peintures murales bulgares du XIVe siècle, pl. en couleur hors texte, les donateurs de Zemen.

[33] bis. Voir chez *J. Kovačević* le texte sur Akakia dans Srednjovekovna nošnja..., p. 248.

tées ensuite en arrière. Sur le cou dégagé en partie, on voit un collier assorti aux autres ornements. Sur l'épaule, une broche attache le voile à la robe.

Deux pendeloques permettent d'accrocher de très grandes boucles d'oreilles en éventails renversés ornés de perles. La couronne avec les pendeloques, les boucles d'oreilles et le collier enserrent le visage dans un large contour métallique brillant, auquel s'oppose le voile transparent. Sur la couronne, une coiffe[34] assortie, mais d'un diamètre plus large, est mise en évidence, qu'un deuxième voile recouvre, puis retombe en arrière.

Le visage est animé de la vitalité d'un être humain, échappant ainsi aux règles de la peinture religieuse. Les traits réguliers révèlent une vie intérieure qui transforme l'image en un portrait personnel. La donatrice de Dolna Kamenica se détache complètement de tous les visages féminins conservés sur les fresques du XIVe siècle. Elle peut être comparée, par sa valeur artistique, à Dessislava de Boïana[35], et elle met en évidence les mêmes tendances réalistes.[36]

Le visage expressif, la coiffure compliquée, les ornements minutieusement détaillés, le costume en vogue ne pourraient pas être reproduits avec une telle exactitude si le peintre n'avait pas pris contact avec le modèle. Nous aurons l'occasion de constater, dans les habits de la petite fille, les mêmes préoccupations qui aboutissent aux traits réalistes, propres aux maîtres créateurs du style des Paléologues dans la troisième décade du XIVe siècle.

La petite fille, comme tous les membres de la famille, est debout, les mains tendues vers le modèle, dans un geste de présentation. Son attitude est remarquable par la ligne ondulée du corps, propre aux statues gothiques. L'enfant porte un surcot[37]: c'est une tunique ornée d'un dessin pointillé, dont les pans bordés de fourrure traînant à terre, font, avec ceux de la robe de la mère, une ondulation en S allogné, caractéristique de la peinture gothique. La tunique a des échancrures très larges aux rebords de fourrure, qui descendent jusqu'aux pans.

Le surcot était porté en Occident au XIVe siècle.[38] L'habit de la petite donatrice s'en inspire manifestement. Il est possible que la mode du surcot ait connu le même succès chez les femmes de la haute société en Bulgarie.

La petite fille porte des pendeloques, des boucles d'oreille ainsi que le collier que nous avons vu chez la donatrice, mais proportionnés

---

[34] *Leloire,* Dictionnaire du costume et des accessoires ..., voir l'article „coiffe".

[35] *A. Grabar,* La peinture religieuse en Bulgarie, p. 164—166; *D. Panayotova,* Les peintures de Boïana, p. 18. *Kr. Mijatev,* Peintures murales de Boïana, p. 16.

[36] *Ал. Обретенов,* Боянските стенописи, Известия на Института за изобразителни изкуства, t. VI, София 1963, p. 13;*A. Grabar,* op. cit. 165; *D. Panayotova,* op. cit., p. 17—19.

[37] *Leloire,* op. cit. voir l'article „surcot".

[38] *Fr. Boucher,* L'histoire du costume..., p. 204... *Leloire,* ibidem.

à sa taille; une rangée de perles ceint son front, à la place de la couronne, et sa tête est couverte d'un seul voile. Elle porte de nombreuses bagues aux doigts. La moitié du visage est endommagée, ce qui empêche l'étude.

Le donateur apparaît dans le même costume que sur la fresque déjà examinée. La fermeture et le coulant de sa ceinture présentent des détails réalistes. Il est toujours exceptionnellement beau, son visage encore plus spiritualisé; sa personnalité, mieux exprimée par des traits individualisés, est pleine de noblesse et d'humanité.

Une question se pose: quelle est l'identité de ces donateurs dont les portraits réalistes trahissent évidemment des personnages ayant réellement vécu?

Le tsar Michel Šišman avait, de son premier mariage, plusieurs fils, dont les noms nous sont connus par les documents qui apparaissent après sa mort. Danilo et Cantacuzène mentionnent »le tsar Ivan Stephan, qui lui succéda sur le trône«.[39] Alors Anne, la reine mère, retourna à Tirnovo et partagea le pouvoir avec Belaüra, le frère du roi défunt.[40]

Les événements liés à un autre fils de Michel Šišman, du nom de Šišman[41], sont beaucoup plus connus et les sources historiques plus claires. Portant le nom de la famille Šišman, il semble qu'il ait été un homme fort habile et intelligent qui avait beaucoup de partisans parmi les boïards, car Ivan Alexandre, élu tsar après un coup d'état en 1331, dix années plus tard, continuait de le considérer comme »l'ennemi le plus dangereux«.[42]

Dès 1332, Šišman fut obligé de quitter Vidin et de partir en exil: il est resté notamment longtemps chez les Tatars.[43] Après la mort de l'empereur byzantin Andronic le Jeune, il arriva à Constantinople en 1341.[44] Sa présence chez les Byzantins provoqua des discussions et des menaces de la part des Bulgares: Ivan Alexandre déclarait être prêt à faire la guerre à Byzance, si Šišman n'était pas rendu. Le Conseil d'Etat byzantin dut s'occuper de l'affaire. Cantacuzène[45], lui-même, participa à cette importante réunion et décrivit plus tard tous les désaccords, qui furent réglés par la voie diplomatique, et aboutirent au rétablissement

---

[39] Kantakouzenos, I, 430—15—21, II. 19—18; ДАНИЛОВ ПРОДЪЛЖИТЕЛ, p. 191—195, „... Иван Стефан цар, син благочестиваго царя Михаила;" Le tsar était appelé IOAN sur les monnaies (*Н. Мушмов*, Монетите и печатите на българските царе, София 1924, p. 103—105), Ioanis chez Cantacuzène Ioan Stepan dans le Дриновския поменик на Българските царе (*М. Попруженко*, Синодикт царя Борила, София 1928, p. 83); *П. Ников*, Видинското княжество, p. 90—91; *А. Бурмов*, История ..., II, p. 10, 12, 13.

[40] *П.Ников*, op. cit. p. 96; *А. Бурмов*, op. cit. p. 9.

[41] Kantakouzenos, II, 19—58; Kantakouzenos, I. 430—19, voir le commentaire chez *П. Ников*, op. cit. p. 93.

[42] *П. Ников*, op. cit. p. 97; *А. Бурмов*, op. cit. p. 18.

[43] *П. Ников*, op. cit. p. 92—93—100.

[44] Kantakouzenos, XI,19—20, 20—24, 52—58, voir le texte traduit en bulgare, chez *П. Ников*, op. cit. p. 97.

[45] Kantakouzenos, ibidem.

des bonnes relations entre les deux pays sans que Šišman fut rendu aux Bulgares.

Anne, la reine mère, fut obligée de quitter le pays.[46] Petite-fille d' Hélène (femme d'Uroš et parente des Anjou), elle alla chercher abri chez ces derniers.[47] En 1338, Anne se trouvait à Raguse grâce à la protection du roi Albert et de la reine Johana, desquels on a conservé sept lettres[48] qui témoignent de l'existence de plusieurs fils d'Anne. Une de ces lettres dit que la reine de Naples a permis à ... »Martucio de Mencia, familiari domestico Imperatricis Bulgariae et filiorum eius ... extrahere de portibus Apuliae equos quator diverserum pillorum«.[49]

L'un des fils de Michel Šišman apparaît sous le nom de Ludovicus à la cour de Robert à Naples en 1338: »Ludovico fillio incliti Imperatoris Bulgariae nepote nostro carissimo«.[50] On suppose que c'était Šišman qui avait changé son nom en Ludovicus.[51] Il était nommé »imperator bulgarorum«. Dans les livres de Raguse, on peut lire: »Petricus de Barletto factor domini imperatoris Bulgariae« en 1362.[52] Ludovicus a participé à la guerre que conduisait le Pape pour reconstituer les Etats de

---

[46] La reine mère, Anne, est partie pour la Serbie, chez son frère Stephan Dečanski. Cependant, il était victime d'un coup d'Etat mené par le tsar Dušan, qui épousa Hélène, la soeur du tsar bulgare Ivan Alexandre. Alors, Anne quitta la Serbie pour chercher l'hospitalité des Anjou. *(П. Ников.* op. cit., p. 96. *Јиречек,* Историја Срба, I, p. 269, 273, 318.

[47] *М. Дринов*, Съчинения, под редакция на В. Златарски, I, София 1909, p. 82—83; *П. Ников*, op. cit., p. 97; Ив. Сакъзов, Стопанските връзки на България с чужбина през 14 век, Годишник на Софийския Университет (Юридически факултет), t. XXX, p. 35; *А. Бурмов*, История ... 2, p. 16.

[48] Les documents napolitains — deux lettres du roi Robert de 1337—1338 et cinq lettres de la reine Johana de 1345—1346: l'une des lettres de 1338 annonce que le roi Robert ordonne aux „portulani" d'Apulie d'envoyer du blé à la reine Anne à Raguse „... ubi habet aliquo tempore cum sua familia commerari..." *(М. Дринов*, Съчинения, p. 81).

Un autre document atteste que le Conseil de Raguse approuva le paiement par la République des frais de .. logement de la reine bulgare. Voir Monumenta Ragusina. Libri Reformationum. Edition de l'Académie yougoslave de Zagreb, I, p. 135: „... à 1343 die octavo mensis junii in minori consilio, suo compane more solito congregato, captum et deliberatum fuit, quod de avere communis donnentur domine imperatrici de Bulgaria, pro solvende pensione domus in qua ad presens stetit; *Макушев*, Итальянские архивы, II, p. 29—30; *Fr. Rački*, Rukopisi tičući se južno-slavenske povjesti u arhivima srednje i donje Italije... Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, vol. XVIII, Zagreb 1872, p. 229, note 1.

[49] *S. Ljubić*, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, t. X, p. 135; *Макушев*, Итальянские архивы, p. 64; *Fr. Rački*, op. cit. p. 229; *М. Дринов*, op. cit. p. 81—82; *П. Ников*, op. cit., p. 97; *А. Бурмов*, op. cit. p. 16.

[50] *Fr. Rački*, op. cit. p. 229; *Макушев*, История болгар в труде К. Иречека, Журнал Министерства Народного просвещения, CXCVII, С. Петербург, 1878, п. 75—76; *М. Дринов*, op. cit. p. 84—35. *M. Drinov* a trouvé trois documents à propos de Ludovicus, dont l'un de 1338 concernant le roi Robert.

[51] *Du Cange*, Historia Franco-byzantina, VIII, 21, p. 279; *П. Ников*, op. cit. p. 98; *Ив. Дуйчев*, chez *Мутафчиев*, op. cit. p. 256.

[52] Monumenta Ragusina. Libri Reformationum Ed. de Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, III, 1895, p. 156, 157, 158.

l'Eglise; lors de la bataille de Guardavalle, il fut fait prisonnier par les Siennois en 1363.[53] Cependant, il mourut à la cour de Robert d'Anjou, en 1371.[54]

Les notes historiques que nous avons mentionnées révèlent l'existence de membres de la famille du tsar Michel Šišman qui peuvent correspondre aux portraits peints dans l'église que nous examinons. Nous supposons que les deux frères donateurs étaient Ivan Stephan et Šišman. En ce qui concerne l'enfant représenté sur la fresque, entre eux, c'était soit leur frère cadet, soit le fils du deuxième donateur.

Si nous supposons que l'enfant était le dit Ludovicus, son âge aurait convenu au combattant qui prit part, plus tard, à la bataille de Guardavalle. Mais si c'était le frère cadet, il ne pouvait être nommé »imperator bulgarorum« parce qu'il avait au moins un frère aîné, comme le mentionnent les chroniques. D'autre part, Cantacuzène ne dit plus rien de Šišman, après les accords avec Ivan Alexandre en 1341, ce qui fait penser que l'intéressé avait quitté Byzance pour se rendre chez les Anjou. A l'heure actuelle, les données historiques dont nous disposons ne permettent pas d'identifier l'enfant d'une manière certaine.

Au contraire, le nom de la petite fille sur la troisième fresque était encore lisible il y a une vingtaine d'années: c'était Vlakossava, mais elle n'apparaît pas dans l'histoire. Cependant, il est clair que tous les personnages dont nous avons étudié les portraits, appartiennent à la famille royale de Michel Šišman.

Le problème devient encore plus difficile à résoudre pour les portraits des deux moines de la quatrième fresque (fig. 6). On peut remarquer leur aspect peu religieux et leur attitude mondaine, exprimés avec une maîtrise exceptionnelle; l'identité de ces deux personnages reste hypothétique.

Les portraits des donateurs de Dolna Kamenica ont le grand intérêt d'illustrer des faits qui éclairent l'histoire bulgare (l'époque de Michel Šišman). D'autre part, ils offrent des données assez concrètes sur un aspect de la vie de la haute société et en révèlent des éléments mal connus: le costume, les accessoires, les attributs des membres de la famille royale pendant la troisième décade du XIVe siècle.

[53] Annales Senenses, chez *Pertz*, Monumenta Germaniae historica t. XIX, p. 19, 233: „... A. D. 1363. Captus fuit imperator de Bolgaria et episcopus de Bolgaria." *П. Ников*, op. cit. p. 98 r.

[54] *Du Cange*, op. cit., VIII, 21, p. 279.

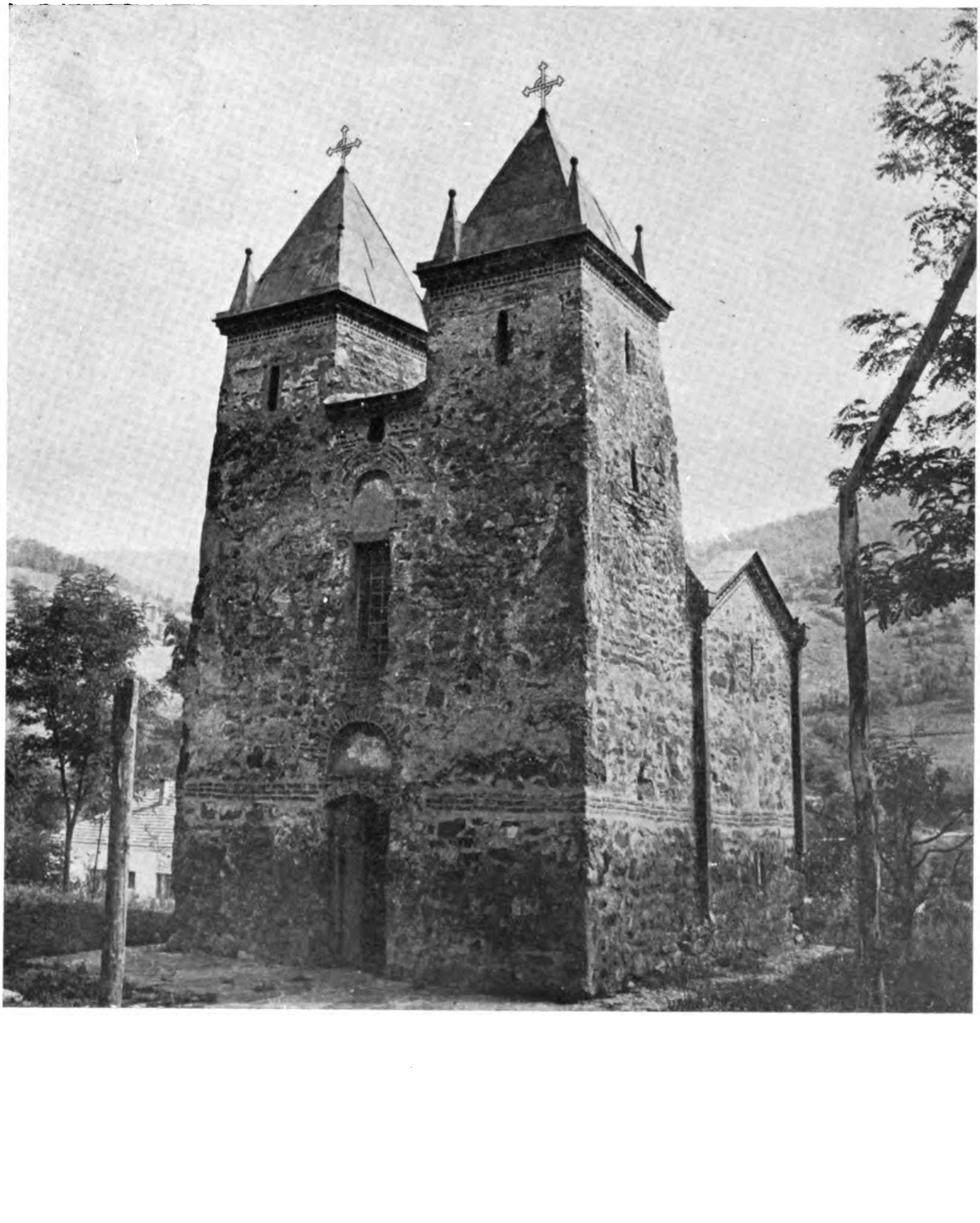

Fig. 1. L'église de Dolna Kamenica, vue de l'ouest. Fot. M. Đorđević.

Fig. 2. La despotissa Anne, détail. Fot. Zavod za zaštitu spomenika kulture SRS.

Fig. 3. Le despote Michel, détail. Fot. Zavod za zaštitu spomenika kulture SRS.

Fig. 4. Les fondateurs. Fot. M. Đorđević.

Fig. 5. Le fondateur avec sa famille, détail. Fot. M. Đorđević.

Fig. 6. Deux moins. Fot. M. Đorđević.

ЈАДРАН ФЕРЛУГА

ЛИСТА АДРЕСА ЗА СТРАНЕ ВЛАДАРЕ ИЗ КЊИГЕ О ЦЕРИМОНИЈАМА

Проучавање византијског хијерархијског система држава према коме су ове добиле своје одређено место у лествици једног ширег комплекса држава, на чијем се врху налазило Византијско царство, није нова ствар.[1] Већ је одавно указано да се у таквом хијерархијском систему држава одражавају пре свега универзалистичка схватања Византијског царства, односно њених управљача, дакле схватања која имају своје дубоке корене у развоју царске идеје касно-римског периода и да она имају у великој мери теоретски значај.

Развој хијерархијског система држава сведочи с друге стране да су се, без обзира на основну концепцију, одвиле неке промене у међународним односима и да систем није постојао одсечен од реалних политичких збивања, одвојен од стварних међународних односа[2], иако се те промене огледају понекад са извесним закашњењем. Јужнословенске државе на Балканском полуострву, изузимајући Бугарску, нису у току неколико векова играле неку значајнију политичку улогу, посебно не на међународном или међудржавном плану, али су од своје појаве као државе ипак морале наћи, као постојећа реална снага, своје место у византијској дипломатији тј. у царској спољној политици.

У развоју јужнословенских држава, укључујући и Бугарску, средина IX века значила је у више погледа прелом[3]; завршила се наиме једна етапа њиховог развоја и почела је друга, која је почивала на

---

[1] Уп. као најзначајније *G. Ostrogorsky*, Die byzantinische Staatenhierarchie, S. K. VIII (1936), 42 sq.; *F. Dölger*, Die „Familie der Könige" im Mittelalter, сада у Byzanz und die europäische Statenwelt, Darmstadt 1964, 34 sq.

[2] *Острогорски* у н. д., 49 с правом наглашава: „Für den hierarchischen Rang und die ihn ausdrückende Titulatur ist die grössere oder geringere Machtfülle des Herrschers zwar von erheblicher, aber nicht von ausschlaggebender Bedeutung; massgebend ist vielmehr die ideelle Rechtsstellung des betreffenden Herrschers" ... Одражава се дакле и реални положај, додуше посредно и само на ограничен начин, као и идеални — мерен из Византије — али који је такође на свој начин занимљив.

[3] *Ј. Ферлуга*, Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, ЗРВИ XI (1968), 55 сл. Овај чланак представља само покушај да се

новим основама како на унутрашњем тако на међународном плану посебно у односима са Византијским царством. Циљ овог написа је да испита само један аспект, једну страну развоја јужнословенских држава, наиме њихово место у констелацији тадањих држава, њихов међународни положај првенствено са становишта Византијског царства и његових мерила. Државе о којима ће овде бити речи биле су од средине IX века превасходно окренуте према Византијском царству, јер су се развијале и живеле на некадашњој византијској територији у непосредном суседству Царства, јер се од тог времена византијски утицај све снажније у њима осећао, а Византија се у својој политици све више и све чешће њима окретала.

Ове промене су се одразиле, између осталог, у оним званичним царским документима у којима су постављени основни принципи византијске политике према другим државама, посебно према суседима. У De administrando imperio и у De cerimoniis огледају се промене које су наступиле у односима између Византијског царства и доброг дела јужнословенских држава. У том смислу и са тог становишта је гл. 48. De cerim. од вишеструког интереса и у њој се одражава место које су ове државе заузеле у византијском, па према томе и, највећим делом, у међународном систему држава. Осим тога ова глава показује да овај систем није био тако једноставан, да се гранао на одређен начин и да се у крајњој линији у њему може пронаћи и један део реалних односа између појединих држава и Царства у одређеном моменту.

Предстоји, према томе, анализа целе главе. Само у овом ширем оквиру могуће је тачније, прецизније и стварно одредити место, улогу и значај јужнословенских држава у систему хијерархије држава.[4] Ова глава из De cerim., посматрана у целини, је различито оцењена. Полазећи од ставова Делгера, Онзорге је о овој глави дао следеће мишљење и оцену. Листа из гл. 48. носи исто обележје случајно скупљеног материјала, књижевне непотпуности и недовршености, као и цела Књига о церимонијама. Листа адреса садржи једва прерађен архивски материјал, који је првобитно био сакупљен за канцеларију на несистематичан начин. Појављују се две адресе за папу, тако и за Бугаре. Ово последње доказује како је листа стално пратила догађаје. Поне-

сагледају неке опште црте у развоју јужнословенских држава али су још многи проблеми остали отворени, међутим њима: Склавиније, византијска колонизација на Балканском полуострву, стварање Бугарске државе, итд., за које се надам да ће у догледно време бити обрађени.

[4] Што се тиче унутрашње анализе гл. 48 са становишта употребе титулатуре и предиката уп. *Ostrogorsky*, Staatenhierarchie, 52: „Jedes der Elemente, aus dem sich das Adressformular zusammensetzt, ist für uns bedeutsam, es darf aber keines dieser Elemente, allein genommen als feste Grundlage für die Bestimmung der Ranghöhe des Adressaten betrachtet werden". Пошто је Острогорски у овом делу обрадио детаљно положај појединих владара наведених у De cerim. гл. 48. са становишта титулатуре коју употребљавају византијски цареви, титулатуре адресата, итд., а *Dölger* (уп. чланак нав. у нап. бр. 1) са становишта духовног сродства владара изван Византије са византијским царевима, у овај аспект проблема није потребно детаљно се упуштати.

кад недостају титуле, понекад се заборавило да се наведе була. Списак не обухвата сва писма која је канцеларија слала; позната је кореспонденција која овде није наведена. Све оно што је овде, међутим, наведено морало је одговарати званичном дописивању канцеларије. У целини не постоји неки стварно спроведени ред, већ у најбољем случају хронолошки, у толико што се више временски различитих делова листе — најновији су на крају — највероватније поклапају. Принцип који је изрекао Делгер, по коме догађаје треба тражити што ближе времену састављања Књиге о церимонијама (957—959), тај принцип треба, по мишљењу Онзоргеа, у пракси применити и за листу адреса па су према томе и последње адресе по реду и временски најмлађе, односно најближе времену састављања Књиге о церимонијама.[5]

Не улазећи на овом месту у општу оцену дела Константина Порфирогенита и задржавајући се на гл. 48 De cerim. може се за сада толико рећи да је ова оцена у најмању руку претерана и у извесним ставовима свакако нетачна. Оцена Острогорског, иако лапидарна, изгледа много ближа истини: није у довољној мери примећено да је овај списак адреса израђен према једном сасвим одређеном систему.[6]

---

[5] Уп. *W. Ohnsorge*, Drei Deperdita der byzantinischen Kaiserkanzlei und die Frankenadressen im Zeremonialbuch des Konstantinos Porphyrogennetos, сада у Abendland und Byzanz, Darmstadt 1963, 238: „Das Verzeichnis trägt denselben Charakter des Zufälligen der Materialsammlung, des literarisch Nichtvollendeten, den das ganze Zeremonienbuch aufweist. Die Adressenliste enthält wenig überarbeitetes archivisches Material, das ursprünglich zum Gebrauch der Kanzlei unsystematisch und unvollständig, ja liederlich zusammengestellt ist. Doppelaufführungen treten bei der Papstadresse sowie bei der Bulgarenadresse auf; letztere zeigt besonders deutlich, wie die Liste auf dem laufenden gehalten wurde. Manchmal fehlen die Titel, manchal ist die Bullenangabe vergessen. Die Liste umfasst nicht alle Ausgänge der Kanzlei; wir wissen von Korrespondenzen, die hier keinen Niederschlag gefunden haben. Aber was in ihr verzeichnet ist, für das muss es in der Regel auch einen amtlichen Ausgang gegeben haben. Im Ganzen herrscht keine durchgehende sachliche Ordnung, sondern höchstens eine chronologische, indem sich mehrere zeitlich verschiedene Stücke — das modernste am Schluss — zu überschneiden scheinen. Das von Dölger (*F. Dölger* in BZ 36 (1937) 167) aufgestellte Prinzip, bei der Interpretation des Zeremonienbuchs möglichst nach Ereignissen zu suchen, die seiner Abfassungszeit 957 — 59 zeitlich am nächsten liegen, wird bei dem Adressenkapitel in der Praxis so zu behandel sein, dass die letzten Adressen als die modernsten anzusehen sind. Међутим треба свако поглавље посебно анализирати, што уосталом важи и за свако друго дело Константина Порфирогенита а не само за De cerim; уп. *G. Ostrogorsky — E. Stein*, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Byz. VII (1932), 185—185 и посебно закључак, 233; „Sein Buch (d. i. De cerim.) bietet was er bei älteren Schriftstellern fand, was von Augenzeugen berichtet wurde, was er selbst gesehen und was er wie Blumen auf dem Felde gepflückt und zur Verherrlichung des Kaisertums zusammengetragen hat (Einleitung zu Buch I). Den Stoff des I. Buches schöpfte er aus Aufzeichnungen, die ungeordnet und zerstreut waren (Einleitung zu Buch II). Das ist ganz wörtlich zu nehmen. Die Aufzeichnungen, deren sich Constantinus Porphyrogenitus bedient hat, stammen aus den verschiedensten Epochen und beziehen sich auf die verschiedensten Regierungen, mitunter enthält sogar ein Kapitel ganz heterogene Stücke."

[6] *Ostrogorsky*, Staatenhierarchie, 49.

Глава 48. De cerim. посвећена је начину писменог саобраћаја византијских царева са низом владара и црквених поглавара с којима је Царство имало одређене односе, па је на овом месту описан облик аката, титуле адресата и адресаната, вредност златног печата који прати акт и тд.

Не улазећи у првом моменту у изузетке и одступања одмах пада у очи распоред грађе: најпре се набрајају црквени поглавари највишег ранга изван Царства, за које је била предвиђена златна була од једног солида. Следи непосредно следећи текст αἱ δὲ βοῦλλαι χρυσαῖ τρισολδίαι[7], да би одмах дошла група имена владара којима се уз акт додавала була од три солида. Пошто су дакле набројани владари којима се упућује була те вредности, следи списак оних који добијају булу од од два солида а за њима они којима се даје була од једног солида. Нажалост, на почетку одељка о булама од два солида, а исто тако и од једног солида, недостаје наслов какав се среће за онај од три солида. Не може бити никаква случајност да се владари којима се упућује була од једног солида управо налазе на крају списка, што повезано са насловом одељка за буле од три солида, указује на унутрашњу систематизацију грађе. Највероватније је, дакле, да су некада постојали наслови одељака и да су гласили: αἱ δὲ βοῦλλαι χρυσαῖ δισολδίαι односно αἱ δὲ χρυσαῖ βοῦλλαι или αἱ βοῦλλαι χρυσαῖ μονοσολδίαι и да су се налазили у De cerim. II 687, 8 после ἄρχοντα τῶν ἀρχόντων и пре εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ Κοκοβίτ односно у De cerim. II 691, 13 после δισολδία и пре εἰς τὸν ῥῆγα Φραγγίας. Има наравно, с друге стране, одступања од овог најопштијег правила али се ради о изузецима. Укупан број владара и црквених поглавара који се у овој глави наводе износи 64, а изузетака има свега 6. Изузеци су следећи: Римски папа, Багдадски калиф, Египатски емир, Хазарски хаган, Бугарски архонт односно василевс и архонт архоната Васпуркана.[8] Изузеци и одступања су малобројни, чак минимални, управо зато потврђују опште правило: ова глава је у принципу систематизована — за практичну употребу — најпре, али не искључиво, по вредности златних була које прате писма страним владарима или црквеним поглаварима. Изузетак представљају четири највиша црквена поглавара, наиме римски папа и источни патријарси Александрије, Антиохије и Јерусалима, који долазе на чело листе адреса иако им се упућују писма са булом од вредности једног солида, али који сачињавају посебну групу, највe-

[7] De cerim., II, c. 48, p. 686, 13. Али уп. *P. Grierson*, Byzantine Gold Bullae, with a Catalogue of those at Dumbarton Oaks, D. O. P. 20 (1966), 239 који узима да се овај пасус „αἱ δὲ βοῦλλαι χρυσαῖ τρισολδίαι" односи на патријархе Александрије, Антиохије и Јерусалима али је то немогуће, јер а) њима се пише исто као и папи — ὁμοίως —, б) изгледа да су чак и нешто нижег ранга од папе, јер се цар само папи а не патријарсима обраћао као свом духовном оцу и коначно в) упадљиво је да се увек иза владара наводе буле у сингуларном облику, чак и тамо где се односе на већи број владара (уп. пр. вредност буле после имена архоната Хрватске, Срба, итд.) и *искључиво* на овом месту, наиме De cerim., II 686, 13, су наведене у плуралном облику!

[8] De cerim., II, 686, 5; 22; 686, 13; 689, 19; 690, 6.

роватније на основу свог изузетно угледног положаја. Није међутим, ово једини критеријум поделе. Практични циљеви су очигледно руководили састављаче листе адреса да изврше поделу најпре на велике реоне и, унутар њих, нарочито тамо где су се имена нагомилала, да их наводе по одређеном критерију. У оба случаја примењиван је географски принцип расподеле грађе, водећи при томе рачуна и о политичком моменту. У суштини уже поделе преовлађује, дакле, географско-политички критеријум.

Први велики реон припада истоку и обухвата владаре од Багдадског калифа, архонта архоната Јерменије, владара Васпуркана до низа мањих архоната на тој тако важној граници за Византију. Западни владари — Италија, Немачка, итд. — припадају другом реону. Мања је група држава на јужним обалама Средоземља — Африка, Египат. Важнија је група италијанских вазала, од Венеције, преко Капуе и Салерна, до Сардиније. Долази затим реон Источне Европе у који су улазили Хазари и Печенези, Руси и Мађари и коначно Бугари и на крају још један реон који обухвата западни део Балканског полуострва са Хрватима и Србима, Дукљанима и Требињанима, итд. Листа се завршава са најудаљенијим државама, Индијом и Арабијом, али је ту изненада укључена и Франачка. Ако државе поређамо — упрошћеним приказивањем према имену државе — редом како стоје у гл. 48 De cerim. ова слика постаје сасвим јасна:

Група А.

1. Папа Рима
2. Папа Александрије
3. Патријарх Антиохије
4. Патријарх Јерусалима

Код ове групе преовладао је очигледно политички принцип над географским, јер долази на чело листе као последица угледног положаја ових највиших хришћанских црквених великодостојника.

Група B.

5. Багдадски калифат
6. Велика Јерменија
7. Васпуркан и око њега 8 мањих држава (све у Јерменији)
8. Ивирија и око ње 4 мање државе (све у Ивирији)
9. Аланија
10. Абазгија и 9 мањих држава које леже иза 8), 9) и 10).
11. Католици Јерменије, Ивирије и Албаније

Овде су груписане државе на источној граници Византијског царства као и црквена лица. Католици ове три велике области долазе на крају, што опет указује на систематичност састављача.

Група C.

12. Папа Рима
13. Саксонија
14. Баварска

15. Галија (тј. Италија)[9]
16. Германија
17. Принцепс Рима

Територијална групација је врло јасна и помен папе и принцепса у Риму није са тог становишта неумесан, јер су обојица јако везани за политику Западног царства.

Група D.

18. Емир Африке
19. Емир Египта

Састављач је прешао на остали део арабљанског света на јужним обалама Средоземља.

Група E.

20. Сардинија, архонт
21. Венеција, дука
22. Капуа, принцепс
23. Салерно, принцепс
24. Напуљ, дука
25. Амалфи, архонт
26. Гаета, архонт

Ради се о једној групи италијанских државица, више или мање зависних од Царства, које представљају својеврсну географско-политичку целину. Политичку у смислу неке ближе неодређене зависности од Византије, што би се могло закључити по томе што је, на пример, Рим укључен из сличног политичког разлога у другу целину.

Група F.

27. Бугарска
28. Хазарија
29. Русија
30. Турци, тј. Мађарска
31. Печенези

Ова група представља засебну целину не само географски него и политички и није случајно што се Бугарска налази на овом месту, јер је она у византијској политици највише везана за варварске народе који се налазе источно од ње.

Група G.

32. Хрватска
33. Срби
34. Захумљани
35. Конављани
36. Требињани
37. Дукља
38. Моравиа

[9] *F. Dölger,* B. Z. 31 (1931). 441—442.

Западни део Балканског полуострва је дакле географска група за себе па је и унутрашњи географски распоред на свој начин поштован. Моравија је посебан случај и о њој биће говора посебно.

Група H.

39. Франгија
40. Индија
41. Феликс Арабија[10]

Број 40 и 41 указују на посебну групу држава далеко на југо-истоку од Царства. Могло би међутим, на овом месту доћи до различитог стварања група наиме, да се бројеви 38. Моравија и 39. Франгија посматрају као засебна група с обзиром да се Велика Моравска граничила са Франачком, но о томе биће касније речи.

Византијски логотет дрома је дакле имао своју поделу на плану спољне политике, као што то често још и данас бива. Помислимо само на, не увек прецизну али често практичну, терминологију, као што је, на пример, Sud- est européen или Osteuropa или Централна Европа и на сличне поделе у низу министарстава спољних послова, па ће и ова систематицазија постати схватљивија. Имали бисмо према томе. са становишта византијске спољне политике осам области које бих условно назвао овако:

A. Највиши хришћански црквени достојанственици,
B. Источна област,
C. Западно-европска област,
D. Јужно-медитеранска област,
E. Италијанска област некадашњих византијских поседа,
F. Северо-источна европска област,
G. Северо-западна област Балканског полуострва,
H. Далеко-источна област(?).

Географски критериј долази нарочито до изражаја у групи B. за бр. 7. 8. и делимично 10. Око архонта архоната Васпуркана ређају се архонти мањих државица распоређених у правцу обрнутом од сата, наиме с десна на лево и то тако да се последњи у највећој мери приближује следећој групи везаној за куропалата Ивирије. У питању су архонти следећих области:

Грчки називи по De cerim.	Јерменски називи по Honigmann, Ostgrenze, 147—148[11]
1. τοῦ Κοκοβίτ	Kogovit
2. τοῦ Ταρῶ	Tarōn

[10] Није искључено да је неколико адреса при крају листе унето релативно касно у прилог чега говори помен „краља Франгије"; уп. *Ohnsorge*, Drei Deperdita, 244 sq. С друге стране уп. за Феликс Арабију крај чланка.

[11] *E. Honigmann*, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles 1935.

3. τοῦ Μῶεξ	Mokk‘
4. τοῦ [Ζ]αύзαν	Anžavac‘ik‘ (араб. az-Zawazān)
5. τοῦ Συνῆς	Siunik‘
6. τοῦ Βαιτзώρ	Vayac‘žor (араб. Waidūr ili Wais)
7. τοῦ Χατзιένης	Hač‘en (араб. Ḫāǧin или Ḫāšin
8. τῶν Σερβοτιῶν τῶν λεγομένων Μαῦρα παιδία	Ševordik‘

За распоред види приложену карту II.

Следи група од четири архонта око ивиријског куропалата и то:

Грчки називи по De cerim.	Јерменски називи по Honigmann, Ostgrenze, 148[12]
1. τοῦ Βεριασάχ	Werin ašḫarh. (ивир. Zeda - Sop‘ek)
2. τοῦ Καρνατάης	Taos - Korni или боље Tasis - Korni
3. τοῦ Κούελ	Qwelis - c‘ihē или Ταυρόκαστρον
4. τοῦ 'Ατзαρᾶ	Aǧara

За распоред види приложену карту I.

После Абазгије, под куропалатом, следи девет архоната и то:

De cerim.	Називи по Runciman, Romanus Lecapenus, 171—172 и карти на крају књиге[13]
1. 'Αλβανίας	Aghovia
2. τῶν Κρεβατάδων, ἤγουν τὸν λεγόμενον Κρεβατᾶν	вер. Kabalah

[12] Поред *Honigmann*, o. c., 148 уп. *J. Marquart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, 176 sq.

[13] *St. Runciman*, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929.

3. Κηδονίας	Kleaidac или Djidan
4. Τζαναρίας	Sanaria
5. τοῦ Σερβᾶν	Serir
6. 'Αζίας	——
7. Χρύσα	долина Казара
8. Βρέζαν	Ertso
9. Μωκᾶν	Mugan

У питању је група држава или народа, за које нису све идентификације сигурне, али који се сви налазе на источним падинама Кавказа, које се протежу до обала Каспијског мора. Према Рансиману ова листа вероватно садржи све хришћанске државе, које имају некакву важност на Кавказу. Арапски географи помињу још неколико хришћанских држава али су оне вероватно безначајне.[14] Ове државе су распоређене без неког посебног реда, највероватније због њихове удаљености и релативно мање важности.

Да споменемо само узгред још групу држава на западном делу Балканског полуострва (група G) где је географски и политички принцип такође спроведен. На првом месту налазе се наиме Хрватска и Срби а затим од северо-запада према југо-истоку ређају се Захумљани, Конавље, Требиње и Дукља. Пада међутим у очи да је изостављена Паганија или Неретљанска област.[15]

Дссадашња аланиза је показала сасвим убедљиво да је постојао систем по коме је листа састављена и да се не може говорити о случајности или неуредности. Као један од аргумената за несређеност листе наводи се чињеница да нису наведени сви они владари с којима је цариградска влада била у дипломатским контактима. Проверавајући регесте повеља и дописа визајнтијских царева од 893. до 948. г., дакле укупно преко шесдесет писама упућених у иностранство, примећује се да се у листи не помињу свега три владара и то емири Тарса (907. г.) и Милитине (907. г.) као и муслимански владар из Кор-

[14] *Runciman*, o. c., 171 н. 6 до 9; 172 н. 1 до 5: све идентификације нису поуздане, на пр. Kabalah, Азија, Казара, Ertso, Mugan.

[15] Паганија је свакако постојала у време Константина VII али изгледа да је у време састављања DAI била уско везана за Србију; уп. DAI с. 32, 21. О Паганији биће посебно речи у вези са местом и положајем осталих јужнословенских држава у византијској хијерархији држава.

дове у Шпанији (949. г.).[16] Овде су такође у питању изузеци, уствари само један, који не могу да ремете целу слику. Емири Тарса и Милитине, као и неки други, спадају у нижи ранг хијерархије исламских држава на чијем челу се налазио Багдадски калиф. У гл. 47. De cerim. јасно је речено какав је поступак према емиру Тарса и осталим емирима.[17] Египат и Африка, чији владари се наводе исто као емири, представљају различит случај од Тарса или других емирата. Обе ове државе постале су од IX—X века у ствари самосталне и независне силе па су из тог разлога и добиле засебно место у листи адреса. За Шпанију треба можда тражити објашњење у спорадичним везама, често ограниченим на културне односе.

Осим тога, ако је систематичност, изведена макар само из практичких разлога, доказана, низ проблема се приближава неком сигурнијем решењу. Пре свега питање вредности златне буле за оне владаре за које то изричито није речено. За групу архоната окоВаспуркана и то Коковит, Тарон итд., даље за групу архоната око куропалата Ивирије и то Верисјах, Карматаис итд., и за групу архоната на источним падинама Кавказа и то Албанија, Кревата итд., као и за католике Јерменије, Ивирије и Албаније постаје јасно да свима следује златна була од два солида. Разлози су следећи: сви спадају у део исте групе где се наводе владари којима следи була од два солида, сви добијају „келеусис" христољубивих деспота исто тако као и архонти Хрватске, Срба итд., дакле цела група северо-западног Балканског полуострва за коју је изричито речено да добија булу од два солида. Остају у овој групи без помена вредности буле западно-европских reges и архонт односно василевс Бугарске, али о њима биће посебно речи.

Ова систематизација указивала би да се неки још отворени проблеми локализације извесних области могу приближити неком решењу:

1. Азија, Хриза и Мока лежале би тамо где су лоциране по De cerim.[18];

2. Моравија је свакако везана за групу јужнословенских држава а не за Франачку.[19]

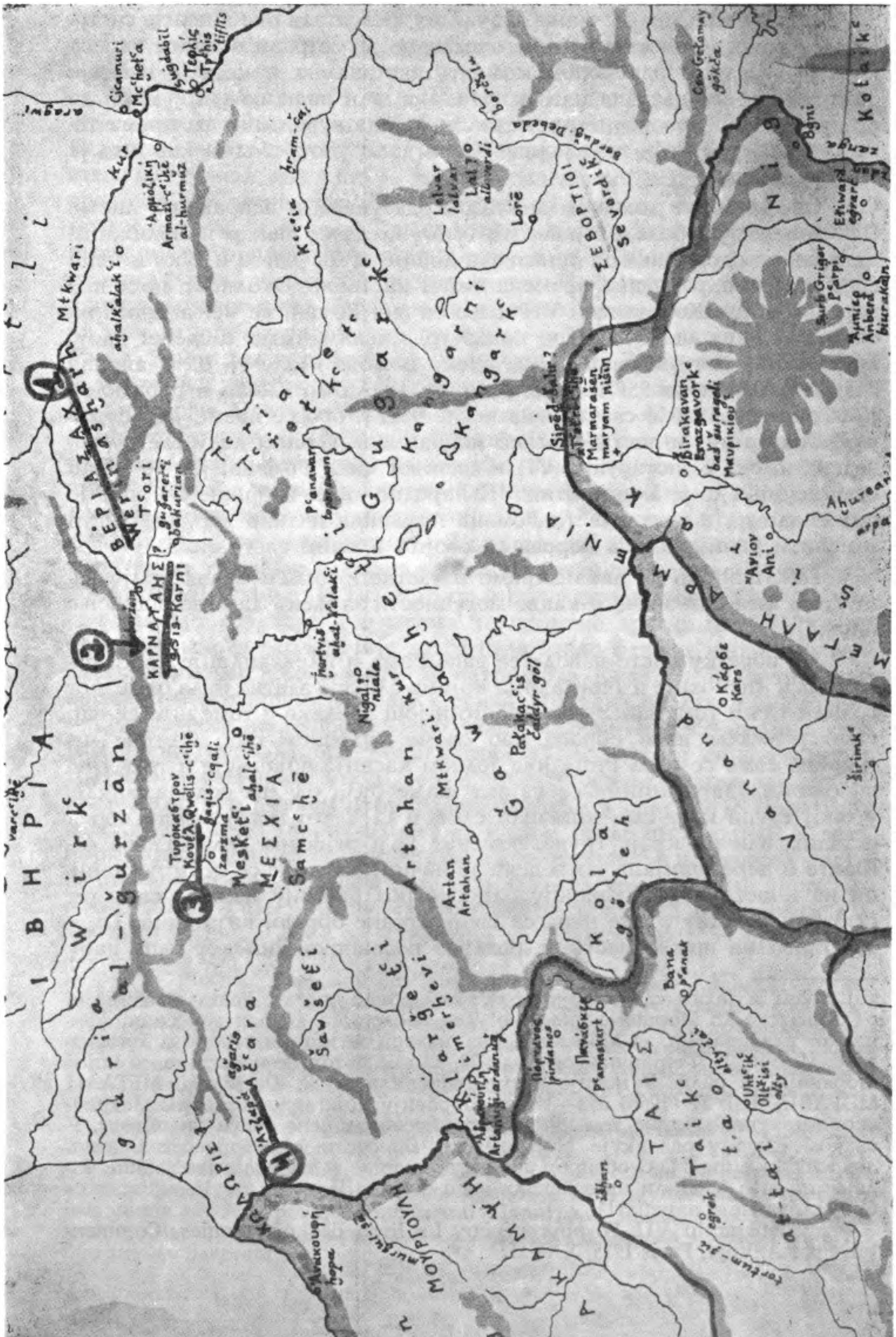
---

[16] *Dölger*, Reg. No. 518 до No. 657, а изузеци су: Тарс No. 550, Милитина No. 551 и Шпанија No. 657. Можда би поред ових требало поменути владаре односно емире Персије и Хорасана (De cerim. II, 684, 2 sq.) али се можда и они третирају као највећи део емира (уп. и след. нап.).

[17] Од емира се у гл. 48 De cerim. помињу само они Африке и Египта, јер су били самостални. У гл. 47 (De cerim. II, 683, 5) у упутствима како логотет поздравља посланике Багдадског калифе забележено је да се мора распитати и за здравље емира и герузије Тарса а затим долази напомена из које постаје јасно зашто се неки емири не помињу у гл. 48. Напомена у преводу гласи: „ако су посланици Амерумне (тј. Багдадског калифе) из другог емирата (наиме не из Тарса) мора се (тј. логотет) распитати за здравље оног емира и његову герузију." Узгред речено, већ у гл. 47 египатски емир има своје поглавље са поздравима.

[18] Уп. *Runciman*, Romanus Lecapenus, 171—172.

[19] Да је Моравија или Моравска везана за групу држава на западном делу Балканског полуострва види се из тога што је она последња у

КАРТА I. (E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Bruxelles 1936)

Један од даљих, не мање значајних, резултата ове анализе састоји се у томе да постаје сасвим очигледно да се ради о листи адреса која је у једном одређеном моменту састављена и која је касније дотеривана, допуњавана или исправљана, али ипак не у тој мери да стара односно првобитна листа не би остала невидљива па према томе у оном делу који није исправљан и даље употребљива као што је то некада била.

Ово се може доказати анализом одступања и исправки у листи. Ова анализа требало би даље да омогући да се макар приближним датирањем одступања од оригинала добије стара листа и тако и неки елементи за одређивање времена њеног настанка. Околност да се као цареви наводе Константин VII и његов син Роман, не мења много на ствари. Имена ових владара показују, мислим, само следеће: да је листа могла бити коришћена за време њихове владе тј. од 6. априла 945 до 9. новембра 959 године. Како је, међутим, Књига о церимонијама највероватније састављена после 957. г. ово се време још сужава.[20] Осим тога је листа свакако исправљена у оном делу где су наведена имена Константина VII и његовог сина Романа, јер је изван сваке сумње да је Константин VII наредио да се избрише све што је подсећало на његовог таста Романа Лакапина и тако дао и у листи заменити ранија имена царева са својим и оним свога сина.

Покушаћемо да анализирамо изузетке с циљем да на крају сагледамо шта они значе и какве могућности за њено даље коришћење пружају.

На почетку листе наводе се папе Рима и Александрије као и патријарси Антиохије и Јерусалима којима следује златна була од једног солида. Осим тога између њих постоји још разлика у томе што се цар само римском папи обраћа као своме духовном оцу. Од ове четворице само се папа Рима још једном касније појављује и то у групи оних владара којима се уз акт шаље була од два солида, дакле, у оној групи коју смо означили словом С. У тој истој групи, поред осталих, али на крају групе, поменут је и princeps Рима. Глава 47. Књиге о церемонијама посвећена је начину на који се неки посланици из иностранства обраћају односно поздрављају цара и како им се затим логотет у име цара са своје стране обраћа питањима. Ту, у тој глави на првом месту је поздрав посланика Римског папе цару

тој групи, а затим следи: ἐπιγραφὴ εἰς αὐτούς, дакле пише се свим владарима од Хрватске до Моравије укључно! Тек после тога долази адреса за франачког владара. Уп. за Моравију, Виз. извори за историју народа Југославије, II, обр. Б. Ферјанчић, ст. 78 н. 29, али се аутор не изјашњава о којој Моравији се ради. У новије време изјаснила се *R. Dostálová*, ΜΕΓΑΛΗ ΜΟΡΑΒΙΑ, Bsl. 27 (1966) 343—349 за Моравију која лежи на обала Јадранског мора, иако везује топоним за Браничево односно за унутрашњост. У сваком случају разликује Моравију из De cerim. од Моравске Сватоплука и Мојмира II. С обзиром на честе грешке и на релативно лоше издање питање је да ли није некада овде стајало Παγανίας а не Μωραβίας (исти број слова, исти акценат!).

[20] Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des cérémonies, Commentaire par A. Vogt, Paris 1935, XXVII.

у име епископа, ђакона итд. а на крају тог одељка помињу се поздрави римског принцепса, архоната и народа који цару изражавају πιστωτάτην δούλωσιν.

За римске прилике пада у очи употреба титуле princeps, коју није нико од властодржаца у Риму ни пре ни после Албериха носио.[21] Везе између Рима и Византије у X веку прошле су кроз неколико етапа. Пре свега, значајно је време тетрагамског спора и, непосредно надовезујући се на овај спор, покушај из Рима да се успоставе нормални односи склапањем брака између Марозијине кћерке и једног византијског принца. Марозијина понуда је одбијена али кад је ускоро после тога, наиме 932. године византијски цар замолио папу да призна његовог сина Теофилакта за патријарха, пошто је наилазио на јаке отпоре унутар цркве, понудила је Марозија поново склапање брака. Роман Лакапин био је у неприлици због новог патријарха, који је устоличен у фебруару 933. године, па је, да би ствар изгладио, пристао на брак. Међутим, било је већ касно, јер је Алберих те исте 932. године преузео власт у Риму.[22] Алберих је међутим наставио везе које је његова мајка започела, показујући при томе још веће амбиције, што је постало видно на основу Књиге о церемонијама која садржи „податак који није још довољно истакнут".[23] Постоји према томе могућност да су се односи између Цариграда и Рима побољшали у тој мери после скидања с дневног реда тетрагамског спора — уређеног коначно 920. године — да је до промене у вредности златне буле за папу дошло већ тада, јер изузев те промене других нема. Изгледа, међутим, много вероватније да се цела ствар одвила касније у вези са устоличењем Теофилакта за патријарха како би то потврђивао изузетан назив принцепса за Албериха. Промена би дакле била унета у листу адреса негде после 932. године и свакако пре 954. године, када је Алберих умро. Имена Константина VII и његовог сина Романа у тој формули не значе много, јер је листа за време њихове заједничке владе само у тој тачци промењена. Имајући у виду да је Цариграду итекако стало до добрих односа са Римом тридесетих година X века, највероватније да се ускоро после 932. приступило и исправци у листи. Зашто је име римског папе остало и даље на почетку целе листе, односно зашто није брисано на том месту, тешко је одговорити али можда то зависи само од чињенице да је листа била за унутрашњу

[21] *W. Kölmel,* Rom und der Kirchenstaat im 10 und 11 Jahrhundert bis in die Anfänge der Reform, Berlin 1935, 14: Алберих је ову титулу узео угледајући се на јужноиталијанске кнезове и у суштини би се у томе огледало извесно окретање према Византији. Дошло је тако до обнављања, путем брака, односа са грчко-латинским светом Јужне Италије и, наставља Келмел, „... man setzte den Weg der im Bündnis mit Byzanz begonnen war, auf italienischem Boden fort."

[22] За преузимање власти у Риму од стране Албериха уп. Liudprandi Antapodosis, ed. J. Becker, III, c. 45—46, p. 97—98.

[23] *Kölmel,* o. c., 10—13, напомиње да се под дулосис не крије правна потчињеност Византији, већ пре свега заокрет политике у том смислу да се он још више него Марозија приближио Цариграду и удаљио од франачке власти. Ипак остаје чињеница да Алберих није никада из Византије добио титулу патриција.

употребу и према томе није се осетила потреба да се она до краја очисти. Према томе, исправљању листе прешло се у једном моменту кад је за папу одређено да добије булу од два солида па је тада и премештен у одговарајућу групу а затим још једном кад су унета имена Константина и Романа уместо старих имена. У том смислу би говорила и чињеница да се у адреси римском папи на почетку 48. главе помињу цареви без имена, односно како се то понекад радило, само навођењем: „ови и ови верни у Христа Бога цареви Ромеја итд". На другом месту међутим, у групи којој следује була од два солида већ се помињу Константин и Роман као цареви. Да се на овом другом месту спомињу поименице указивало би на то да је прва формулација остала случајно у листи адреса, јер није била у употреби, а друга је доведена у нормално стање и одговарала времену кад су Константин и Роман били на власти.[24]

Други изузетак у списку, после папе, је онај који се односи на владаре Варспуркана: цар пише εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ 'Ασπουραχᾶν, ἤγουν τοῦ Βασπαραχᾶν, νῦν τιμηθεὶς ἄρχων τῶν ἀρχόντων.[25] Није случајно да овај владар долази после архоната Јерменија.[26] Јерменски владари из породице Багратунија носе назив краља краљева још из краја претходног века, највероватније из 886. године, када је Ашот од арабљанског господара и суседа Мутамида подигнут на виши ранг. У X веку наступа у Јерменији, после грађанских ратова, који се завршавају 919. године, доба релативног мира али и активније византијске политике. Последњих година владе је Ашоту, који је умро 928. године, признат од Византије назив, који је грчки гласио архонт архоната.[27] Слична је судбина Васпурканских владара из породице Артсрунија, по важности одмах иза Багратунија. Када је Гагик постао владар Васпуркана 908—909. године[28], њега је такође суседни арабљански господар Yûsuf b. Abissaj као противтежу јерменским Багратунима, признао за краља краљева.[29] Изгледа да је Гагик, који је владао вероватно до

[24] За односе Византије и Папства уп. *W. Norden,* Das Papstum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiederwereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches, Berlin 1903, 12 sq.

[25] De cerim., II, c. 48, p. 687, 4—5.

[26] Ibidem, 686, 22 — 687, 3.

[27] У De cerim., се одражавају промене које су забележене у DAI, c. 44: Ашот признаје византијску превласт. Уп. *M. Canard,* Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de la Syrie, Alger 1951, 574 и Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, vol. II, Commentary, London 1962, 158 (аутор овог дела коментара је St. Runciman).

[28] Почетак Гагикове владе се различито датира: *Canard,* Histoire des H'amdanides, 468—469, ставља у 908. или 909, г. али са резервом. Constantine Porpyrogenitus, Commentary, 165 у 910. г.

[29] Yûssuf је био намесник Азербејџана. За нову титулу Гагика бележи *Canard,* Histoire des H'amdanides, 469 н. 212, да је касније и калиф Muqtadir послао васпурканском владару круну око 916. г. и још једном 919, г. Али *Canard,* ib., 469 н. 213 напомиње: „Il faut remarquer que l'octroi d'une couronne par le calife n'a pas de rapport avec la dignité royale proprement dite et qu'on ne peut donc pas considerer cela à priori comme con-

943[30], после успешних византијских похода под Јованом Куркуасом[31] дошао у директни контакт са Византијом и да је вероватно крајем двадесетих или почетком тридесетих година X века признат и од стране Византије као архонт архоната.[32] Изгледало би дакле по свему да је исправка за васпурканске архонте уследила између 929. и 931. године. Временска ознака νῦν могла би се односити на то време. Није искључено да је могла исправка бити унета и касније, али, чак и да је то тако, остаје чињеница да је постојала старија листа коју је требало у једном моменту исправити и прилагодити реалном стању. Изгледа да је у Јерменији могао постојати само један архонт архоната[33] и тако изгледа и према листи адреса. Пре свега се за архонта архоната Јерменије, додуше само у наслову а не у целој адреси, пише једноставно архонт архоната док је за васпурканског владара изричито речено да је архонт архоната Васпуркана. Поред ове разлике изгледа да је најважнија ипак она која је видна из адреса два владара. Византијски цар се обраћа „... πρὸς ὁ δεῖνα περιφανέστατον πρῶτον τῆς μεγάλης 'Αρμενίας καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον,"[34], а васпурканском владару само као архонту архоната али без додатка Васпуркана. Сасвим је јасно да је исправка изведена само тако да је наслов остао за јерменског владара а да у адреси је избрисана титула архонта архоната док је за ванспурканског владара у наслову дат уз архонта термин архоната а да је територијално обележје Васкпуркана остало; коначно исправка је сасвим доследно изведена у адреси где стоји само архонт архоната а територијално обележје није било потребно.[35] Зашто је у наслову Јерменског владара остала стара титула тешко је рећи али можда је објашњење у томе што нису важни наслови већ адресе и облик којим се канцеларија обраћала одређеном владару.

Није овде место нити је потребно улазити у цео проблем промене титулатуре бугарских владара. Без обзира на односе између

---

firmation da la dynastie royale. Les historiens arabes appelent d'ailleurs indifférement rois tous les princes d'Armenie".

[30] Овај датум даје *Canard,* Histoire des H'amdanides, 469, н. 214 али се у Constantine Porphyrogenitus, Commentary, 165, предлаже 936. г.

[31] Велика византијска офанзива на источним границама није више прекинута после 927. г. када је коначно престала бугарска опасност. Али већ раније, од именовања Јована Куркуе за доместика (923. г.) и свакако од 924. г. осећа се да је на овој страни започета нова политика, чији је иницијатор био цар Роман Лакапин: уп. *Runciman,* Romanus Lecapenus, 135 sq. и *Canard,* Histoire des H'amdanides, 726—727.

[32] Тако и Constantine Porphyrogenitus, Commentary, 165, где се Ренсиман изричито позива на формулацију из De cerim.: νῦν τιμηθείς... Уп. још *Runciman,* Romanus Lecapenus, 152—168, а посебно 158—160; *Canard,* Histoire des H'amdanides, 464—468. Да је до признања више титуле васпурканског владара дошло после смрти Ашота, потврђено је у DAI, c. 43, 111—112, p. 194, јер је пре 928. г. овај још архонт архоната а Гагик само архонт Васпуркана. Уосталом после 928. г. почиње велика византијска офанзива за Милитину (заузета први пут 931. г., коначно 934. г. и отад у византијским рукама до 1101. г.) па тада Византија тражи савезнике на источној граници; уп. *Runciman,* Romanus Lecapenus 160.

[33] *Runciman,* Romanus Lecapenus, 160.

[34] De cerim., II, 687, 2—3.

[35] De cerim., II, 686, 22—869, 8.

Византије и Бугарске за време Симеона и првих година Петра, без обзира на различита тумачења у историографији, без обзира да ли је до стварне промене у титули бугарских владара дошло пре или касније, изгледа да је до уношења у списак титуле цара за бугарског владара ипак дошло тек након брака Петра са Маријом.[36] У сваком случају не изгледа много вероватно да би Роман Лакапин пристао да се званично унесе у спискове царска титула за бугарске владаре док су трајали још сукоби са Симеоном. Мислим да скоро нема сумње да је до промене у листама дошло тек после брака Петра са Маријом Лакапином. Ова промена пада дакле исто тако у крај двадесетих, али највероватније у почетку тридесетих година X века.

Много је теже одредити зашто се Хазарски хаган налази у групи оних владара који имају булу од два солида а њему следује була од три солида. Хазари у X веку не играју неку нарочиту политичку улогу ни већу ни мању него други народи у тој области. Печенези су, судећи по De admin. imp., ипак много значајнији као противтежа Турцима (тј. Угрима), Бугарима и Русима, него други народи. Хазари се, међутим, и даље помињу у делима Константина VII па изгледа по свему да је њихов значај за мир на обалама Црног мора, посебно за византијске поседе на Криму, и њихова улога међу неким кавкаским народима, ипак још од извесне тежине. Хазари су још 913. и 914. г. извојевали велику победу над Русима а 932. г. над Аланима. Можда је виши ранг хазарског кагана одраз тешкоћа које је Византија имала са руским кнезом Игором и његовим припремама за напад на Цариград четрдесетих година X века.[37] То би потврђивао и велики поход Руса 943. г. против Хазара, пре свега против каспијске обале, која је била још у рукама Хазара. Овај поход Руса је претходио великом походу који су они извели 944. г. и могао је довести у још ближи контакт Византију и Хазаре, до чвршћег савезништва па према томе и до промене у положају хагана унутар хијерархије држава односно

[36] У крајњој линији уп. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen States[3], München 1963, 218 н. 1 и тамо нав. литературу. Формулари за поздраве између бугарских посланика и логотета дрома у De cerim., II c. 47, p. 681—682, где се бугарски владар упорно назива архонтом су из времена између 922. и 924. г., како је то показао *F. Dölger*, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, у Byzanz und die europäische Statenwelt, Darmstadt 1964, 183 sq. Мислим да је Делгер у праву, али се у формуларима не одражава стварно стање већ схватања Романа Лакапина о положају Симеона.

[37] Уп. DAI, c. 10—13 и 38—42, p. 62—76 и 170—188 и Constantine Porphyrogenitus, Commentary,одговарајућа места. За Хазаре уп. *D. M. Dunlop*, The History of the Jewish Khazars, Princton N. J. 1954, 204 sq. Данлоп цитира дело Mas'udi-ja, Златне пољане, (943—947) где стоји следећи значајни пасус за византијско-хазарске односе: „None of the Kings of the East in this quarter has a regular provisioned army except the King of the Khazars". Не наводећи све значајне одељке овај је још занимљив: Хазарија и Аланија „... have the mastery over all other nations in these parts (i. e. на Кавказу и на обалама Црног мора). Уп. још *М. М. Артаманов*, История Хазар, Ленинград 1962, 371—373. За руско-византијске односе уп. у крајњој линији *М. В. Левченко*, Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва 1956, 128 сл.

до повећања вредности буле. Да ли се некадашња моћ Хазарске државе, нарочито у VIII веку али још делимично и у IX, задржала у традицији односа између две силе, или је некадашња веза Хазарске државе са Византијом, кад су хазарске принцезе седеле на царском престолу, утицали на висок положај хагана[38], тешко је рећи. Изгледа ипак по свему да је положај хазарског хагана односно почаст која му је указана булом од три солида старијег датума и то из следећих разлога: а) положај хагана на Кавказу и на обалама Црног мора одговара положају архонта архоната у Јерменији и обојица добијају булу исте вредности и б) да је за време владе Романа Лакапина дошло до промене у положају односно вредности буле остало би то забележено исто тако како је то учињено за архонта Васпуркана када је преузео водећу улогу у Јерменији.

Засебно место заузимају у листи арабљанске силе а сасвим посебно Багдадски калиф и Египатски емир. С правом је истакнуто да су односи Византије са арабљанским светом у почетку спадали у односе једне цивилизоване државе са варварским народима али да се, услед постепеног успона цивилизације у арабљанском свету на обалама Средоземног мора, карактер тих односа мењао тако да је суштинска разлика између византијског и арабљанског света у X веку лежала пре свега у различитој вери.[39]

У току VIII и IX века није дошло до великих промена у византијско-арабљанским дипломатским односима. Од 678. године није склопљен скоро ни један мировни уговор између две силе, већ су у главном склапани споразуми за размену заробљеника или примирја.[40] Промене које су настале у исламском свету у првим деценијама X века, као резултат збивања и појава IX века, када су се појавиле бројне независне арабљанске династије, приморале су Византијско царство да ступи у дипломатске контакте, мимо Багдадског

[38] *Runciman*, Romanus Lecapenus, 115—611: „It has long been Byzantine policy to keep on the friendliest terms with the Chazars, even to the extent of intermarriage (али он ту мисли свакако на VIII век). За X век Рансимен указује да су Хазари за владе Романа Лакапина били главна снага на Криму и Византија је с њима одржавала одличне везе и због контроле коју су Хазари вршили над Волгом и Доном. *Ostrogorsky*, Staatenhierarchie, 51—52: „Dagegen glaubte man sich... auch gegenüber dem Chagan der Chazaren, der als εὐγενέστατος καὶ περιφανέστατος zwar einen höheren Rang inne hatte, aber seit alters ein zuverlässiger Freund des Kaiserreiches war und damals keine bedeutende Macht repräsentierte, mit dem schlichten Titel βασιλεῖς 'Ρωμαίων begnügen zu können".

[39] Уп. *G. Vismara*, Bizanzio e l'Islam. Per la storia dei trattati tra la cristianità orientale e le potenze mussulmane, Milano 1950, 6 и 38. Врло занимљиво је у том погледу писмо патријарха Николе Мистика упућено критском емиру у коме између осталог стоји да се „... две силе целог света, она Сарацена и она Ромеја, одликују и светле као две звезде на небу. Само из овог разлога морамо живети заједно, као браћа, иако се разликујемо по обичајима, навикама и вери"; P. G., vol. CXI, col. 28. За датирање уп. *Grumel*, Reg. No. 646, који ово писмо ставља у 913. или 914. г.

[40] *Runciman*, Romanus Lecapenus, 121, 133, 146; *Vismara*, Bisanzio e l'Islam, 12: 678. г. склопљен је прави мировни уговор између Константина IV и калифа Муавије — ἔγγραφος μεθ'ὅρκου λόγος; уп. *Dölger*, Reg. No. 239.

калифа, са бројним исламским државама, често у међусобним сукобима.[41] Већ су Лав VI и Константин VII, 907. односно 917. године, склопили са афричким Фатимидима споразуме а 924. године за Романа Лакапина обновљен је споразум из 917. али под много повољнијим условима.[42] Не изненађује према томе у гл. 48. адреса за афричког емира с којим су односи, ради Сицилије и Јужне Италије, били чести и добри чак и после збацивања Романа Лакапина, за време самосталне владе Константина VII.[43]

За владе Романа Лакапина почиње у односима између Византије и исламског света, разбијеног у низ самосталних држава, нови период дипломатских односа. Први велики успех цара Романа односи се на Египат с којим је 936. године склопљен споразум уперен против Хамданида.[44] Ово је по оцени Висмаре, први савез између Византије и једне исламске силе карактеристичан по томе што је уперен против друге арабљанске државе. То ниједном ранијем византијском цару није успело. Исламски свет се до тада држао компактно насупрот хришћанском свету у смислу да није ступао у савезе против друге државе исте вере. Роман Лакапин је тако први зацртао пут византијској дипломатији за неколико следећих векова.[45] За односе између Византије и Египта је карактеристично да после 924. г. нема помена о плаћању трибута, нити Византија после 936. г. нуди египатским владарима звучне титуле. У томе се огледа правна једнакост две државе као и војна и политичка равнотежа, која искључује односе зависности.[46] Висмара даље везује успех Романа Лакапина за свечани наслов који египатски емир ужива у De cerim., II, 689, 19—691, 1, али се уопште није упустио у анализу текста.[47] Према наведеном ме-

---

[41] За време Лава VI дипломатски односи између Византије и Багдада су још увек најчешћи, уп. *Dölger,* Reg. No. 534, 539, 543, 546, 547, 552, за Константина VII до преузимања власти од стране Романа Лакапина имамо свега једно писмо, *Dölger,* Reg., No. 578 за 917. г. Занимљив је почетак писма египатског султана Роману Лакапину из 936. г., у преводу *M. Canard,* Une lettre de Muhammad Ibn Tugj Al-Ihsid émir d'Egypte à l'empereur Roman Lacapène, Byz. 11 (1936), 719: „l'Ihsid reçut une lettre d'Arumanus, grand chef des Chrétiens, dans laquelle il se montrait plein de jactance et prétendait qu'il lui faisait une grande faveur en s'adressant directement a lui, *car il avait pour habitude de n'écrir qu'au calife*" (подвукао Ј. Ф.).

[42] *Dölger,* Reg. No. 548, 574, 579 и 603. Уп. *Gay,* Italie méridonale, 207—208. *Vismara,* Bizanzio e l'Islam, 18. У уговору од 924. г. смањен је трибут на који се Византија била обавезала, на пола.

[43] *Dölger,* Reg. No. 666 али уп. и 660, писмо упућено само сицилијанском емиру.

[44] *Dölger,* Reg., No. 630, 631, 632. Треба разликовати уговоре од споразума за размену заробљеника, уп. *Vismara,* Bisanzio e l'Islam, 29—30, н. 83 и 84.

[45] *Vismara,* Bisanzio e l'Islam, 40, 85; *Canard,* Une lettre, 718, каже: „C'est à Romain Lacapène que revient le mérite d'avoir inauguré cette politique (наиме добрих односа са Египтом) dès l'avènement de l'Ishid." Тако је Константин VII склопио са Кордовским калифом 949. г. уговор којим је обећана неутралност у сукобима између Византије и исламских сила.

[46] *Vismara,* Bisanzio e l'Islam, 28, н. 80 и 81.

[47] Ibidem, 40, н. 103.

сту у De cerim. примао је египатски владар булу од четири солида а раније, и то за владе истих царева Константина VII и Романа, примао је писма са булом од 18 ексагија, што би требало да значи од 18 солида.[48] У овом случају то изгледа претерано, јер нико не прима булу толике вредности а, осим тога, још и нелогично. Овако како то стоји у De cerim., на наведеном месту, је у контрадикцији са целим смислом, јер је јасно да је навођење буле од четири солида било уствари повећање а не смањење вредности буле. Мислим да се ради о грешци и да је највероватније некада овде стајало да је египатски емир добијао булу вредности испод 4 солида. Осим тога је добијао писма са булом од четири солида још за време владе Романа Лакапина. Да се ради о периоду пре заједничке владе Константина VII и његовог сина Романа, дакле пре 945. г., и да је њихово име овде, као уосталом на скоро свим другим местима, накнадно убачено а име Романа Лакапина избачено, указује и сама формулација текста. Једино се, наиме, на овом месту, Константин VII и његов син Роман називају Порфирогенитима, како неби постојала никаква сумња да се не ради о Роману Лакапину већ о Роману, Константиновом сину. Жељом да се избришу трагови из времена владе Романа Лакапина, што је Константин VII чинио на сваком кораку, потврђено је, мислим, управо супротно. Уствари је у много чему Константин VII наставио са политиком свога таста па и у односима према исламском свету.[49] Ако је тачна претпоставка да је египатски емир примао од око 936. г. булу од три солида, а није искључено да је пре тога на писмима за њега била везана була од два солида (као уосталом за неке друге независне емире) онда су после 945. г. у Цариграду у циљу да и даље појачају везе са Египтом прибегли даљем повечању буле на четири солида. Тако је египатски емир добијао булу оне вредности која је одговарала и Багдадском калифу. Оваква промена могла је наступити на почетку владе Константина VII и његовог сина Романа уочи византијске офанзиве на Крит (949. г.) и велике истовремене офанзиве у северној Сирији против Саиф-ад-Дауле.[50] Вредност буле одговарала је реалном стању и односу снага у исламском свету. У то време је калифат пролазио кроз дубоку кризу а калиф је имао више симбо-

[48] За ексагиум уп. речнике *Sophocles*, *Du Cange* (лат. и грчки), *Liddell — Scott*, и друге, затим *J. Sabatier*, Monnaies byzantines, Paris 1862. 53. Стално сви тврде да ексагиум, као мера, одговара једном солиду односно номисми. Можда се ради о грешци преписивача па је уместо ἡ βούλλα ἐξάγια ιη' стајало ἡ βούλλα δισολδία (број слова је упадљиво исти) али није искључено да је могло и стајати ἡ βούλλα τρισολδία. Такве исправке текста су крајње опасне; не инсистирам на исправци већ на грешци. Уосталом се можда ради о нечем што мени није познато. Ни коментатор бонског издања, Рајске, није схватио о чему се ради и признао је да му је цела ова ствар остала нејасна (уп. у Бонском корпусу Iac. Reiskii Commentarii ad Constantinum Proph. De Cerim, lib. II, sub. pag.) Да је була на писму Романа Лакапина египатском емиру 936. год. била испод вредности четири солида говорило би следеће: а) Афрички емир прима булу од два солида и б) наведени цитат из писма из 936, види нап. 41.

[49] *Ostrogorsky*, Geschichte[3], 233—234.

[50] Ibidem, 235—236.

личку него стварну власт док је Египат био стекао потпуну самосталност и у источном Средоземљу представљао нову велику силу. Треба напоменути да су титула и епитети византијских царева остали и даље свечанији за Багдад у чему се можда огледа идеална супрематија калифа над осталим исламским владарима.

Коректуре листе и коректуре у вредности була односе се највећим делом на тридесете године X века, можда делимично на четрдесете године, дакле на доба владавине цара Романа Лакапина. Да ли су коректуре тада или касније унете није лако одговорити. У сваком случају су оне одраз нове ситуације и нових прилика у поменуто време и најлогичније је претпоставити да су оне унете ускоро након што се међународна политичка ситуација мењала. Није искључено да је и Константин VII у доба после 945. г. дао унети неке исправке, али су се оне највећим делом ипак односиле на уношење његовог имена и имена његовог сина Романа тамо где су стајала имена других царева и пре свега оно Романа Лакапина. Имали бисмо, дакле, пред собом листу адреса, која је, апстрахујући од коректура које се односе на имена Константина VII и његовог сина Романа, исправљена углавном тридесетих година X века, па би према томе постојала још једна старија листа, она без исправки. Колико је ова најстарија листа стара тешко је рећи, али има индиција које би указивали да спада у време владавине цара Лава VI, као што је то предложено али без детаљнијег образложења.[51] За време Лава VI дошло је до систематизације ове врсте грађе и за то је довољно прегледати De cerim. До већих коректура дошло је за владавине Романа Лакапина што се опет види по томе да су источни владари јако заступљени, што одговара времену активније политике Византије на источним границама, а ту политику започео је Роман ускоро после крунисања. С друге стране у листи адреса огледа се разбијеност исламског света карактеристична управо за X век. Не само коректуре већ и додаци сведоче да је листа накнадно дотеривана. Неки додаци су из времена Романа Лакапина, тако на пр. Феликс Арабија, сасвим на крају листе, где од 924. или 925. г. нису више постављени намесници из Багдада. Други додаци су из времена Константина VII, на пр. је ῥὴξ Φραγγίας унет 950. г. или ускоро после тога, а четири reges Σαξωνίας, Βαϊούαρη, Γαλλίας (rec. Ἰταλίας) i Γερμανίας указују на ситуацију каква је била на западу крајем IX и почетком X века.[52] У вези са овим хтео бих указати

[51] Тим питањем се ретко ко бавио посебно, узгред је *F. Dölger*, B. Z. 31 (1931), 439—442, забележио да је постојала старија листа. И на другим местима, али увек узгредно, дотакао се Делгер овог питања износећи мишљење да је листа из времена Лава VI, уп. *F. Dölger*, Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, у Byzantinische Dyplomatik, Ettal 1956, 867. Како се он међутим позивао често на систематску употребу златних була за време Лава VI, *Grierson*, Golden Bullae, 240—241, примећује на основу чињенице да су сада познате две нове буле из времена Василија I, да „... there is strong circumstancial evidence for the use of such bullae in diplomatic correspondence in the first decades of the IX century".

[52] Уп. *Ohnsorge*, Drei Deperdita, 238—254 и *исти*, Sachsen und Byzanz. Ein Überblick, у Abendland und Byzanz, Darmstadt 1963, 522—524.

да нису коректуре или додаци унети редом на крају листе већ да је поштован неки ред и владари су поређани на своја места у шире географско-политичке групе а да се при томе, колико је то било могуће, водило рачуна о вредности буле. У том смислу је критика учињена листи адреса делимично у праву, али само делимично.

На крају сасвим кратко бих резимирао резултате до којих мислим да се могло доћи. Основа листе је стара листа из времена Лава VI, значајне исправке и додаци унети су за време владе Романа Лакапина и коначно листа је још понегде дотерана за време Константина VII и Романа, пре свега су унета имена ова два владара.

JADRAN FERLUGA

L'ELENCO DEI REGNANTI STRANIERI NEL LIBRO DELLE CEREMONIE

Sommario

Lo studio del sistema gerarchico degli stati che erano in un modo o nell'altro in rapporti diplomatici o politici con l'Impero bizantino non è di nuova data (cf. per es. Ostrogorsky, Dölger, ecc.). Questo studio, diviso in due parti è dedicato al capitolo 48 del Libro delle cerimonie dell'imperatore Constantino Porfirogenito. In questa prima parte l'analisi tende a dimostrare che i potentati citati nel cap. 48 sono disposti secondo ben determinati principii e che quindi in tutto il capitolo regna un certo ordine. Ciò tanto più che una parte della critica (Dölger, Ohnsorge) ha finora negato ogni ordine interno a detto elenco.

I regnanti stranieri sono disposti in primo luogo secondo il valore della bolla d'oro, che era appesa alle lettere loro indirizzate dall'imperatore bizantino. Le eccezioni a questo principio sono minime, forse in tutto sei o sette (per es. il papa ed i patriarchi orientali nonchè alcuni regnanti tanto in occidente quanto in oriente). La disposizione interna degli stati o dei loro governanti nell'elenco è inoltre basata su un principio geografico, in parte però corretto da un principio politico, di modo che diventa chiaro che il logoteta del dromo aveva, come spesso ancora oggi nei ministeri degli affari esteri, l'insieme degli stati stranieri divisi in zone o sfere (per es. Europa occidentale, zona orientale, ecc.).

Le coretture o forse meglio gli aggiornamenti dell'elenco, del resto eccezionali ma estremamente importanti, indicano con molta evidenza che esso si compone di vari strati cronologicamente differenti. Credo che, per quanto riguarda la data della composizione delle varie parti

dell'elenco, si possa affermare che la parte più vecchia risale al periodo dell'imperatore Leone VI, che la maggior parte delle corretture o degli aggiornamenti risale al periodo del regno dell'imperatorre Romano Lacapeno, caractteristico per una politica piena d'iniziativa alle frontiere orientali dell'Impero. Infine una minore parte dell'elenco fù aggiornata o rimaneggiata durante il regno indipendente di Constantino Porfirogenito. In questo ultimo periodo, cioè dopo il 945 e fino al 959, l'elenco subí soprattutto, anche se non esclusivamente, aggiornamenti dei nomi degli imperatori dato che vi figurano esclusivamente quelli di Constantino e di suo figlio Romano.

L'ordine interno nonchè quello cronologico sono, se non altro, un' ottima indicazione per eventuali futuri tentativi di soluzione dı problemi connessi col capitolo 48 del Libro delle cerimonie, problemi che sono ancora in sospeso.

KAPTA II. (St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus, Cambridge 1929)

проучавање историје црквене музике међу Словенима и у Византији улази у једну нову фазу, а посебну пажњу по броју и значају непознатих музичких списа побуђују богате и недовољно проучаване библиотеке словенских и грчких манастира на Светој Гори, Метеорима и другим манастирским ризницама.

У постојећим каталозима заступљени су поред осталих, и музички рукописи.[4] Неки су делимично и описани, али ови описи нису у могућности да сасвим задовоље насушне потребе музиколошких захтева. С друге стране, број византијских музичара је веома велик, па би с тога, састављање једног новог каталога њихових имена и дела било неопходно потребно.[5] Грчки извори и обавештења о музичарима у Византији, објављени пре педесетак година, нису приступачни.[6] Но ипак они данас служе првенствено на Западу, као полазна тачка за проучавање музичара у Византији пре пада Цариграда у турске руке (29. маја 1453), па и каснијих грчких музичара.

Једна од најбогатијих библиотека на Светој Гори јесте свакако библиотека манастира Ивирона. Обавештајни каталог рукописа светогорских библиотека од Спиридона Ламброса, објављен крајем XIX века[7], доноси не сасвим прецизне податке да се само у тој библиотеци чува око 350—400 музичких рукописа који још нису ни пагинирани, а чија садржина углавном и до данас представља велику тајну. Међу тим рукописима, овога пута, спомињемо само три, док ћемо се највише задржати на недавно откривеном рукопису из XV века кога је преписао монах и доместик манастира Пантократора Давид Редестинос.

Рукопис под бројем 986 спада у најлепше примерке музичких Аколутија, одн. Антологиона. Написан је 1458. године руком Мануила Хрисафиса „лампадариос"-а Велике Христове Цркве, тј. Свете Софије

Music", Essays Presented to Egon Wellesz Oxford 1966, 3—6.0 Tillyard-овом раду и делима уп. *M. Velimirović, H. J. W. Tillyard*, Patriarch of Byzantine Studies", The Musical Quarterly Vol. LIV, 3 (1968) 341—51. Понешто и код *Маркоса Драгумиса*: " Ἕνας βαθὺς μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς", Ἀνάπλασις, Атина 1968, 3—4.

[4] Митрополит *Софроније Еусшрашиадис* и монах *Сиiридон*, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Mount Athos, Cambridge Mass. 1925, 444—62. Проигуман *Евдокије Ксиройошамски*, Κατάλογος ἀναλυτικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθω Ἱεράς, Σεβασμίας, Βασιλικῆς, πατριαρχικῆς, Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Ξηροποτάμου (Θεσσαλονίκη, 1932) σελ. 200. Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κυριακοῦ τῆς κατὰ τὸ Ἁγιώνυμον Ὄρος τοῦ Ἄθω Ἱερᾶς καὶ Μεγαλωνύμου Σκήτης τῆς Ἁγίας Θεομήτορος Ἄννης, Ἀθῆναι 1961. вид. Индекс, стр. 221—34. Уп. и *H. Beuc*, Κατάλογος ... op. cit. (11). *Spiridonos Lampros*, op. cit.

[5] Монах *C. Eméreau*, Hymnographi byzantini, Echos d'Orient XXI—XXV (1922—26). Поред Пападопулоса-Керамеус, ово су за сада једини подаци о византијским музичарима иако је списак тих музичара код Eméreau-a доста кратак. Но и поред тога, они се могу корисно употребити. Видети обавештења и код *Vogela* и *Gardthausena*, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Reinaissance, XXXIII Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen Лајпциг 1909.

[6] *Papadopoulos-Kerameus*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Атина 1890. *K. Psahos*, Ἡ παρασημαντική... Атина 1917.

[7] *Sp. Lambros*, Catalogue of tke Greek Manuscripts on Mount Athos Vol. I, Cambridge 1895. Митрополит *Eustratiades* and *Arcadios* of the Monastery Vatopedi, deacon, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery Vatopedi on Mt. Athos, Cambridge 1924.

у Цариграду.[8] Највероватније је да је Хрисафис преписао рукопис у Константинопољу, па ако би ово било тачно онда би и његов рукопис био од огромног значаја за проучавање музичке праксе у центру Византије у то доба, будући да се зна да Хрисафисово деловање пада у доба двојице византијских автократора Јована VIII Палеолога (1425—1448)[9] и Константина XI Палеолога „последњег" (1449—1453).[10] Сада се зна за четири рукописа под именом Мануила Хрисафиса, који је извесно време боравио и у Србији и тамо створио једно дело.[11] Нека његова дела су, пак, преведена и у таквом облику се очувала у каснијој богослужбеној пракси и употреби од стране Словена. Нема дакле сумње да су Хрисафисова улога и рад у културном животу Византије и Србије били скромни али одређени, иако је он као *„ламйадариј йридворнаго клира"*[12] и данас исувише мало познат да би се према досадашњој објављеној литератури о њему могло казати нешто више.

Најзанимљивије је, и у први мах изненађујуће, откриће тринаест „грчких народних песама" забележених касновизантијском неумском нотацијом у рукопису из XVII века који се такође чува у библиотеци манастира Ивирона.[13] Деветој песми претходи назнака црвеним тушем: τοῦτο ἐποιήθη εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Μπόσνας[14]. Нема сумње да је овај документ од великог значаја јер је у питању спев о паду Босне (1463).

[8] Лампадариос је имао улогу хоровође левога хора: „λαμπαδάριος ἐστὶν ὁ πρῶτος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, καὶ ὠνομάζετο οὕτως, διότι ἐβάστα τὸ λεγόμεμενον διβάμβουλον, πού ἦτον ἕνα σκεῦος χρειαζόμενον εἰς τὰ ἅγια, μετὰ λαμπάδος κεχρυσωμένης", Ἐπιστολὴ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Παϊσίου Α' πρὸς τὸν Πατριάρχην Νίκωνα, Ζήτημα Γ', Ἀνατολικός Ἀστήρ, Κων/πόλεως ἀρ. 48., 372. *A. Vouduri*, „Οἱ μουσικοὶ χοροὶ τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας" (-κατὰ τοὺς κάτω χρόνους.) Konstantinopolj, 1935, 3., 8., 12., 20—25. Уп. и код *K. M. Rallis-a*, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ-: „Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ λαμπαδαρίου", Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. IX, Ἀθῆναι 1934, 259—61.

[9] Хиландар MS. 92, fol. 85 r: „Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφη δι' ὁρισμοῦ καὶ ἀοιδίμου κύρ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου", тј. ово је дело створено од „Мануила Хрисафиса који је одређен од хваљенога цара кира Јована Палеолога" Уп. *A. Јаковљевић*, н. д., н. 10.

[10] Хиландар MS. 90, fol. 71 v: „...δι' ὁρισμοῦ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ τελευταίου". Cf. *A. Jakovljevic*, Musical Manuscripts on Mt. Athos: Catalogue of the Slavonic and Greek Musical Manuscripts in the Library of Chilandar Monastery, Athens 1968—1969.

[11] MSS: манастира свете Екатерине на Синају под бројем 1327 из XV века са почетком на fol. 1 v. Затим, MS. Egerton 2393 у Британском музеју из XVII века, fol. 91 v.; MS бр. 7 у библиотеци манастира Кикоу на Кипру са почетком на fol. 3 r—XVII век. Четврти рукопис се чува у библиотеци манастира Светог Преображења под бројем 164, fol. 265 r. Уп. *H. Beuc*, Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων, Атина 1967. По Веису овај рукопис је из XVII или XVIII века.

[12] То је наслов једине познате студије о Хрисафису (на грчком). *В. А. Пайадойулос*, *Визанѿијскиј Временик* 8 (1901) 526—46.

[13] *Sp. Lambros*, Catalogue... loc. cit. Ламброс је био први који је открио ова дела која је прво објавио *B. Bouvier* са репродукованим фотографијама: „Δημοτικὰ τραγούδια ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων" L'Institut français d'Athènes, 24 Атина 1966.

[14] В. књигу и транскрипције у модерну нотацију од *Десйине Мазаракис*, Μουσικὴ ἑρμηνεία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων, πρόλογος: Samuel Boud-Bovy., 'ἐπίλογος: Bertrand Bouvier, Атина 1967, 81. Желели бисмо се уздржати

За историју литургијске музичке праксе у Византији и средњовековној Србији посебан значај има до сада непознати рукопис из 1431. године који се такође чува у библиотеци манастира Ивирона.[15] По својој садржини (266 нумерисаних фолија) представља типичан примерак Антологиона у коме није назначено почетно „Псалтике техне". Антологион је један посебан облик музичког рукописа који садржи опширну збирку црквених песама и, када је комплетне садржине, обично отпочиње са „Псалтике техне", тј. упутством о употреби музичких знакова. Покаткад су ова упутства детаљна. Већ смо споменули да је преписивач овог рукописа Давид Редестинос са Свете Горе. Из своје строго монашке скромности себе назива „најнижи међу монасима и доместик пречасне царске велике обитељи Пантократора" (ἐλάχιστος ἐν μοναχοῖς καὶ δομέστικος τῆς σεβασμίας βασιλικῆς μεγάλης μονῆς τοῦ Παντοκράτορος[16].

Давид је, по свој прилици, рођен у месту Редесту или Родосту код Босфора, одакле потиче и група византијских музичара са истим именом по томе месту, где су били рођени или живели.[17] Малобројне податке о његовој личности прикупио је и објавио митрополит Софроније Еустратиадис.[18] Давидова дела су назначена и сачувана по многим рукописима а нарочито на Светој Гори где је највећим делом живео и радио у првој половини XV века. Од тог времена па до новијег доба име „најнижег међу монасима", Давида Редестиноса из Пантократора, може се наћи и у другим рукописима. Његова су дела прекопирана или пак улепшана не само од стране његових савременика већ и од каснијих преписивача.[19] Монашко име му је било Данил, у великој схими Давид., Δανιὴλ μοναχοῦ, Ἁγιορίτου τοῦ διὰ τοῦ μεγάλου σχήματος Δαυὶδ[20]. Но, не увек само тако. Навођен је и на неколико других начина: као Δαυὶδ ὁ Ραιδεστινός[21], затим Δαυὶδ ὁ μοναχὸς[22], Δανιὴλ Ἁγιορίτης ὁ μοναχός[23], Δανιὴλ τοῦ παλαιοῦ[24], Δανιὴλ μοναχοῦ Γαβαλᾶ[25] или само као Δαυὶδ[26]. Ње-

---

од коментара када је у питању транскрипција „народних песама из манастира Ивирона". Госпођа Мазаркис је учинила једну, не тако значајну грешку: уместо оригиналног наслова, односно ознаке поменутог спева и транскрипције, непотребно је стављен наслов почетног текста те смо на тај начин добили почетак без наслова: „Ἄλλοτες ὅταν ἐκούρσεβαν . . .".

[15] Ламброс под бројем 2126/1006 не доноси никакве податке о том рукопису већ само инвентарски број. Давид се уопште не спомиње. Истина, Ламброс је добро датирао овај рукопис одредивши га у XV век, иако је већи део музичких рукописа у Ивирону погрешно датиран. Желим изразити посебну и срдачну захвалност библиотекарима из Ивирона: оцу Атанасију, оцу Калиникосу и оцу Антиму који су ми изашли у неколико махова у сусрет са пуно разумевања и помоћи које нажалост у другим манастирима нисам имао.

[16] Пантократор MS. 214; *Lampros* 1248, 111.

[17] Хиландар MSS (Cf. Catalogue, n. 10: в. index).

[18] Θρᾷκες μουσικοί, Paris 1936, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, XII (1936) 46—76., Θρᾷκες μουσικοί, Θρᾳκικά III (1931) 222—27.

[19] MSS из атинске Народне библиотеке под бр. 886,. 893 итд.

[20] Лавра MS. K 188

[21] Лавра MSS. E 155; E. 32; E 25; Хиландар, бр. 36, fol. 225 v.

[22] Лавра MSS. E 81; K 188; Ксиропотам 317

[23] Лавра MSS. K 168; K 173; K 134; Thita 154; E 173; K 188.

[24] Лавра, I 88.

[25] Лавра MSS. E 173; K 188.

[26] Хиландар MS. 28, fol. 222 r.

говом руком су била преписана три, за сада, позната рукописа: а) Ивирон MS. 544, Ламброс 2126/1006 AD. 1431[27], б) Пантократор MS 214, Ламброс 1248 AD, 1433[28] и ц) Лавра MS E 173 (635) AD 1436.[29]

Из саме чињенице да је први и најстарији рукопис из Ивирона један од лепих примерака Давидових музичких Антологиона, ни мало не би требало да се чудимо што је баш он, непосредно после преписивања, био понуђен и откупљен у Србији, у Смедереву престоници деспота Ђурђа Бранковића (1427—1456) и његовог сина Лазара.[30] Давидови потписи у наведеним рукописима су савршено писмени. И несумњиво, Давид је имао и велики углед на Светој Гори. На основу српскословенског записа, на почетку рукописа[31], произилази јасно и прецизно да је рукопис откупио митрополит смедеревски Атанасије од једног Турчина. Историјски извори о овој личности су углавном оскудни, али аутентични. Сигурно је да је био Србин.[32] Умро је у дубокој старости 1458. године.[33] Ово је довољно за закључак да је митрополит Атанасије купио рукопис пре 1458. године. Био је врло стар када је ишао у епирски Рогос са деспотом Ђурђем одакле су пренете мошти јеванђелисте Луке у Смедерево.[34]

[27] Детаљан опис овог рукописа заједно са осталим (Лавра и Пантократор) биће објављени у следећем прилогу под насловом Давид монах и музичар, Атина 1969.

[28] Ламброс је први скренуо пажњу на овај рукопис у чији је каталог унет и Давидов потпис са годином писања (стр. 111). H. J. W. Tillyard је употребио полихронион у част Јована Палеолога (1425—1448) и патриарха Јосифа (1425—1439) у студији о полихронионима у Византији: The Acclamations of Emperors in Byzantine Ritual, Annual of the British School at Athens, XVIII (1911) 241. Такође и код *E. Wellesz-a*, A History of Byzantine Music and Hymnography II, Oxford 1961, 114.

[29] Помен код Еустратиадиса. Уп. н. 18. У овом рукопису, изнад Коинոникона „Γεύσασθε καὶ ἴδετε", претходи ознака да је дело компоновао „Δανιὴλ μοναχοῦ Γαβαλᾶ". Еустратиадис с правом додаје да би нова истраживања донела више података о Давиду. Интересантно, Еустратиадис износи претпоставку да би Давид Редестинос могао бити у ближем сродству са тројицом других композитора: Герасимом Гавалом, свештеником Константином (Лавра MS. E 173) и свештеником Филипом Гавалом (Лавра MS. 188). MS. 2411 Атинске народне библиотеке (XV век) садржи и друга два Коиноникона на fol. 580 r.

[30] и f. 581 r изнад којих опет претходи назнака „τοῦ Γαβαλᾶ".

[31] f. 1v „сїю книгоу кѹпи митрополит смед[е]р[е]вскїи кур аѳанасїе. ѡд єднога тѹрчина кага прїимише Тѹрци Ц[а]риგр[а]да. Та ю даде мене грѣшномѹ попоу Стѣфанѹ. [и] Богъ да га простит амїнъ: "После прегледа осталих записа на крају рукописа, изгледа сасвим сигурно да је рукопис понет у Србију директно из Цариграда и тамо вероватно био преписан а не на Светој Гори. У једном од тих записа, наведено је име Иоанна Стамиорова (Ἰωάννης Σταμιόροφ) свакако словенске припадности, док т р е ћ и доноси потпис Грка Јаниса „нотара велике цркве" тј. Свете Софије у Цариграду (f. 265 r + v „νοτάριος τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας"). Fol. 265 recto доноси врло интересантан текст монашке загонетке коју је по свему судећи Стамиоров брзописом забележио: „Εἰ ὠά νησσῶν φιλῇς πόσον μᾶλλον τά χηνῶν", што значи „Ἰωάννη ὃν φιλεῖς πόσον μᾶλλον τά χηνῶν".

[32] *В. Јиречек*, Историја Срба II 2 Београд 1952, 379.

[33] Митрополит кир Атанасије је у Смедереву имао и свога викара — „градског епископа", који је према опису преноса моштију, који се чува у једном париском рукопису (писаном у Смедереву) примио мошти и ставио их у цркву Светог Благовештења која је порушена најкасније 1480 године. На овом податку и овде се захваљујем проф. др. Леонтију Павловићу управнику Народног музеја у Смедереву. Уп. *И. Руварац*, Рашки епископи и митрополити, Глас LXII, сеп. 23.

[34] О овом догађају в. *Ђ. Сп. Радојичић*, Антологија старе српске књижевности (XI—XVIII века), Београд 1960, 192—93.

Свакако да се тада нашао и митрополит Атанасије заједно са „свештеним епископима, и поповима, и ђаконима, са свим часним црквеним клиром, с многом славом и чашћу. И целиваше светог и запеваше песме достолепне апостолу. И тако, славећи Бога и угодника његовог, великог Луку, водише њега ка граду који владичаствује, Смедереву славном", пише непознати књижевник из српске деспотовине XV века.[35] Споменути запис још каже да је митрополит Атанасије дао књигу попу Стефану, личности коју, после дужег трагања, нисмо могли идентификовати. Долазимо на помисао да је поп Стефан из Смедерева једно време живео и на Светој Гори. Ако би се ова хипотеза показала тачна, онда бисмо добили одговор на питање како и на који начин је рукопис био повраћен из Смедерева на Свету Гору, где се задржао у манастиру Ивирону до наших дана.

Будући да је овај рукопис „попа Стефана" Смедеревца био писан 1431. године, то у њему данас налазимо и најстарије датиране податке о црквеној музици из средњовековне Србије, као и два, до сада непозната, дела од велике вредности:

I фол. 263r—264v: мелодија једне стихире посвећене празнику Христовог рођења у седмом гласу изнад које стоји грчка назнака Σερβικὸν κράτημα. Ово дело нам је послужило за већ припремљену студију са приложеном транскрипцијом у модерну нотацију.[36]

II фол. 131r—132v: музички део грчког и српског опела у плагалном четвртом гласу, изнад кога је избледелим црвеним тушем назначено име музичара, монаха и светитеља Јована Кукузеља који је највећи део свога живота и рада провео у Лаври, највећем грчком манастиру на Светој Гори.

Међу музиколозима, који су посветили велику пажњу изучавању црквене музике у средњовековној Србији, до недавно је постојало мишљење да је доместик Стефан Србин из Смедерева, из времена деспота Ђурђа Бранковића, био једини познати музичар из средњег века.[37] Недавно, је откривено још неколико имена Срба музичара из

---

[35] *Ђ. Сп. Радојичић*, н. д., стр. 192.

[36] *А. Јаковљевић*, „— ΣΕΡΒΙΚΟΝ ΚΡΑΤΗΜΑ —", Хиландарски Зборник 2 (1970).

[37] Прве податке о несталом рукопису доместика кир Стефана Србина објавио је *Коста Манојловић* у преговору Општег појања: „већим делом на грчком а мањим на српском језику...", Београд 1935, 10—11. Уп. *Д. Стефановић*, Изгорели неумски рукопис бр. 93 београдске Народне библиотеке..., Библиотекар XIII, 5 (1961) 379—84; *Idem*, Melody Construction in Byzantine Chant, Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, I, 1963, 375—84; *Исти*, Неколико података о грчком утицају на српско црквено појање, Богословље V 1—2 (1961) 107—11.

У споменутој литератури може се запазити да је Стефанов рукопис једно време био датиран и у прву половину XVI века. Коначно је проф. Ђорђе Сп. Радојичић са потребном документацијом идентификовао ову личност и први одредио време живота и рада Стефана у XV веку. Уп. његов чланак Српски композитор XV века, Књижевне новине 182 (1962) 7. Стефана спомиње и *Ст. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века, Глас Српске Академије LXXVIII (1908) 250. За остале библиографске податке о доместику Стефану уп. *A. Jakovljević*, Bibliographie du chant ecclésiastique populaire Orthodoxe Serbe, Addenda Bibliographica, Byzantinoslavica XXVI, 2 (1965) 477—84 по бројевима 56; 57; 78; 95; 117; 119; 120; 143

средњег века.[38] О доместику Стефану је до сада доста писано. Ми га овде спомињемо због тога што нам се у први мах наметало питање, да ли су „поп Стефан“, у чије је руке доспео Давидов рукопис, и доместик Стефан једна те иста личност.[39] Одговор је негативан. Наиме, извршивши упоређење између очуваних делова доместикова Антологиона и Ивиронског рукописа, дошли смо до закључка да српски текстови, у два различита рукописа једног истог типа, нису писани руком једне личности. С друге стране, ваља нагласити да је на очуваним текстовима из изгубљеног рукописа записано да су они „Створеније доместика Стефана Србина“. Доказано је чак да су они његовом руком били и писани.[40] Међутим, у ивиронском рукопису преписивач или композитор српскословенског текста уопште није назначен.

Ивиронски грчко-српски текст је у вези са опелом[41], и то је за сада једини познати податак такве врсте из средњовековне музичке праксе у Србији. То што је Кукузељева композиција и на грчком и на српском објашњавамо тиме што је, према очуваним изворним подацима, средином XV века, после пада Цариграда, у Смедереву живело доста Грка избеглица (πρόσφυγες). Овакав текст је приликом погреба и српских и грчких житеља у Смедереву био врло практичан и пожељан па чак и насушна потреба. Исписивач српског текста (превода) морао је бити човек са добрим знањем грчког језика. Напред споменусмо да је књига била код попа Стефана. Због тога претпостављамо да је управо поп Стефан користио и један и други текст у својој свештеничкој служби. Међутим, ништа не указује да би исти поп Стефан могао бити и аутор српскословенског превода.

Грчки текст опела, према узору и редоследу у Давидовом рукопису, преведен је на следећи начин:

(1)
ὢ τοῦ θαύματος
ѡ чюдеси

[38] Прва обавештења о постојању дела јеромонаха Исаије Србина (можда из прве половине XVI века?), доносе Ἰ. Σακκελίων καὶ Ἀ. Ἰ. Σακκελίων, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Атина 1892, в. Index 333, MS. 928—168—69; „πολυέλεος σέρβικος ποίημα ἱερομονάχου Ἡσαΐου τοῦ Σέρβου“ у гласу другом. Музичар Никола Србин и остали српскословенски текстови из разумљивих разлога уопште се не спомињу, а велике су вредности. Без сумње, постојање словенских имена на задњој корици са унутрашње стране има посебан значај: „Μιχάλης“ — Михаило (исто име је назначено и у хиландарском рукопису бр. 26, fol. 361 verso, у горњем делу маргине: „Μιχάλης“)., „Στοϊᾶνος“ — Стојан., „Νηδέλκος“., — Недељко. Наравно, овакви случајеви су постојали и раније у светогорским актима па штавише, појава словенских имена у грчким повељама а нарочито у светогорским актима о серској области није ретка. Уп. *Г. Острогорски*, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 95, 101 сл.

[39] *Ђ. Сп. Радојичић*, вид. н. 37

[40] *Л. Церник*, Рукопис Стефана доместика, Библиотекар 1—2 (1968) 61—83. И овом приликом изражавам топлу захвалност др Ђорђу Трифуновићу са београдског Универзитета на корисним обавештењима (у писму од 18 новембра 1968) о резултатима студирања и палеографског проучавања ивиронског и београдског текста.

[41] Требник, Београд 1956, Изд. Синода Срп. православне цркве, 247—48.

(2)
τί τὸ περὶ ἡμᾶς
что юже ѡ нас

(3)
τοῦτο γέγονεν μυστήριον (2χ)
се бисть таиство

(4)
θρηνῶ καὶ ὀδύρομαι (2χ)
ридаю и плачю се

(5)
ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον (θρηνῶ)
егда помишлыаю смрть (ридаю)

(6)
καὶ ἴδω ἐν τοῖς τάφοις
виде себѣ (в) гробе

(7)
κειμένην τὴν κατ'εἰκόνον θεοῦ πλασθεῖσαν ἡμῖν ὡραιότητα.
еже по образоу божїю създанѹю нашоу красотоу

(8)
ἄμορφον, ἄδοξον, μὴ ἔχουσαν εἶδος
безлепотнѹ, безславнѹ, не имѹщѹ видентїа

(9)
θρηνῶ καὶ ὀδύρομαι (2χ)
ридаю и плачю се

(10)
ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον
егда помишлаю сьмрать

(11)
θρηνῶ
рида(ю)

(12)
θρηνῶ καὶ ὀδύρομαι, ὢ τοῦ θαύματος,
ридаю и плачю се, ѡ чюдеси

(13)
πῶς παρεδόθημεν ἐν τῇ φθορᾷ, ὢ τοῦ θαύματος,
како прѣдахом се тленїю, ѡ чюдеси

(14)
πῶς συνεζεύχθημεν τῷ θανάτῳ
како приндохом се сьмрьти

(15)

ὄντος θεοῦ

божїем

(16)

προστάξει ὡς γέγραπται

повеленїем ꙗкоже пишет

(17)

τοῦ παρέχοντος τοῖς (2χ) μεταστᾶσι (ν)

подающаго прѣставленних(м)

(18) ἀνάπαυσιν.

покои

Однос у броју слогова у појединим ставовима грчког и српско-словенског текста је следећи:

Редни број става	грчки текст	српскохрватски текст
1	5	4
2	6	5
3	9	5
4	7	7
5	12	10
6	7	7
7	20	18
8	12	15
9	7	7
10	10	7
11	2	3
12	12	11
13	15	13
14	10	9
15	4	3
16	7	10
17	10	9
18	4	3
	укупно: 159 слогова	146 слогова

Сасвим је очигледно да је српскословенски превод извршен механички, став по став, односно стих по стих. Преводилац грчког текста, за кога смо већ унапред споменули да немамо довољно убедљивих разлога да утврдимо да би то могао бити поп Стефан из Смедерева, није се бринуо да дâ неки уметнички облик преводу, као ни то да ли ће добити адекватан облик основног стиха. Једноставно, превео је грчки текст управљајући се дословно по оригиналу. Поред сваког његовог стиха стављена је тачка. Она је грчком тексту давала једну одређену форму и целину од осамнаест ставова, али не и српском. Другим речима, превод са грчког је извршен механички тако да је као и у оригиналу, постављена тачка иза сваког става. Иако преводилац тежи да буде што ближи

грчком оригиналу, број слогова у појединим ставовима је различит, тако да се међусобно подударају само два, односно један једини став који је два пута поновљен. Преведени ставови и слогови у српскословенском тексту су најчешће у произвољном, тј. независном положају од грчких. Другим речима, преводилац је поједине стихове преводио, не успевајући да у њима одржи и одговарајући број мелодијом условљених слогова.

Свакако постоје велики проблеми када је у питању личност самог Јована Кукузеља чија се успомена слави 1. октобра по старом календару.[41a] У многобројним рукописима, од XIV века па до новијег доба, Јован Кукузељ најчешће поред свог имена носи титулу „маистора" (μαΐστορος).[42] У другим случајевима, Кукузељу се додаје и реч βουλγάρα[43] а веома често и παλατιανόν[44]. Нарочито се у овом смислу издвајају четири музичка рукописа који се налазе у библиотекама светогорских манастира.

На основу недавних открића, у овом тренутку поуздано би се могло закључити да је Кукузељ, пре монашког чина, носио презиме Пападопулос...: Τοῦ Κουκουζέλη: κὺρ 'Ιωάννου μαΐστορος τοῦ Ποπαδοποῦλου[45], док један од новооткривених списа доноси и податак о Јовану Кукузељу као Јоаникију у великој схими..: Κὺρ 'Ιωάννου Κουκουζέλη μὲ τὸ ὄνομα διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος: 'Ιωανίκιος[46]. Треба напоменути да је један Јован Кукузељ познат и из ранијег времена из XII а можда и XI века. Занимљиво је како се у једном извору објашњава његово презиме. Ту се каже: ὁ δὲ πτωχὸς 'Ιωάννης ἀπήντα κουκία ἢ ζέλια (χόρτα) λόγῳ

[41a] 'Ακολουθία τοῦ 'Οσίου 'Ιωάννου Κουκουζέλη τοῦ ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς Μεγίστης Λαύρας τῆς ἐν τῷ Ἄθω ἀσκήσαντος (ψαλλόμενα τῇ Α' 'Οκτωβρίου) ποίημα Διονυσίου προσκυνητοῦ Λαύρας.

MS Лавра I 23 даје значајан податак о Јовану Кукузељу: „..." ὁ δὲ βασιλεὺς τριήρεις ἐφαρματώσας ἅμα τῷ ἡγουμένῳ τῇ Λαύρᾳ ἐπιφοιτᾶ καὶ τὸν Κουκουζέλην ἀσπάζεται. Ἔνθα καὶ εὐωχηθέντες δαψιλῶς καὶ εὐφρανθέντες σὺν πάσῃ τῇ ἀδελφότητι ἀπ' ἀλλήλων διεχωρίσθησαν ὁ μὲν βασιλεὺς εἰς Κωνσταντινοπούλιν ἀπελθών, ὁ δὲ Κουκουζέλης . . .".

[42] Хиландар, MSS. Cf. Catalogue, op. cit., indexi.

[43] Ibid.

[44] Ibid.

[45] Хиландар, MS. 53., fol. 59 recto.

[46] Хиландар MS. 146., fol. 92 v. Такође и на fol 544 r..: „τοῦ Κουκουζέλη ἢ Παπαδοπούλου"; Dyonisiou (*Lambros* MS. 569 AD. 1685), f. 245 r. Рукопис из Дионисија је један од најлепших примерака музичког Матиматариона писан 1685 године руком Козме Македонца јеромонаха (и доместика ?) из манастира Ивирона. Козмина дела се често спомињу у музичким рукописима Свете Горе. У споменутом рукопису, Козма је на молбу свога ученика јеромонаха Митрофана из Дионисија, компоновао једно дело посвећено празнику Свих Светих. Запис са назнаком о делу је на f. 376r: „εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτὴν τῶν 'Αγίων Πάντων, ἐκ τῶν ἡμετέρων ποίμα, τοῦ εὐτελοῦς τῶν ἱερομονάχων Κοσμᾶ τοῦ Μακεδῶνος, ὃ ἐποήθη, διὰ μεσιτείας τοῦ ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Μητροφάνου τοῦ Διονυσιά(του) καὶ ἡμετέρου μαθητοῦ: οὗ πέλει καὶ παρὸν βιβλίον, ἐγράφη ἔτους 1685". За стихиру посвећену 25-ом децембру у старом календару, коју је компоновао не много познати византијски музичар Маноуграс, назначено је да ју је улепшао (ἐμελοπίσθη) Јован Кукузељ па се по том додаје да је он већ упокојен (fol 84 verso). Кукузељ у IV гласу компонује и стихиру у част светог Ахилија, митрополита Ларисе коме су Драгутин и Милутин подигли задужбину манастир светог Ахилија (fol 170r). Текст из рукописа не постоји у савременој Аколутији. За Кукузеља-Пападопулоса видети и код *К. Псахоса*, op. cit. према податку рукописа број 317 манастира Ксиропотама.

τῆς ἐνδείας του. Ἐντεῦθεν ὠνομάσθη Κουκουζέλης...[47] Но, наш Јован Кукузељ из манастира Лавре на Светој Гори, није живео у XII веку, јер се сасвим поуздано зна да је главни део свога живота и рада провео у XIV веку.[48] Овоме треба додати и један леп податак из рукописа XIV века у коме је непознати преписивач, а можда и непосредни савременик Јованов, забележио следеће: αἰωνία σου ἡ μνήμη Ἰωάννη Κουκουζέλη ...[49] тј. нек ти је вечни спомен Јоване Кукузељу!

У архивама светогорских манастира, нарочито Ивирона, крију се још многи српскословенски музички рукописи, који су слабо или нимало испитани. Ближа и систематска проучавања ових рукописа, као што показује и овај наш извештај о новооткривеним преводима, по себи значе осветљавање једне слабо истражене области из културне историје средњовековне Србије представљајући истовремено и унапређивање наших знања о црквеномузичком стваралаштву у Византији.[50]

[47] Ἰωάννου Δ. Μαργαζιώτη, Ἱστορία ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς Атина 1961—2, 15. Познате студије о Кукузељу уп. код *Еусшрашиадиса*, „Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης ὁ μαΐστωρ, καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ", Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1938) 3—87. *G. Dévai*, The Musical Study of Koukouzeles in a Manuscript of Debrecen, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae III (1955) 151—79, такође и у Acta Antiqua... (1958) 213—35. *Л. Брашованова-Сшанчева*, Проучванија врху живота и дејността на Иоан Кукузел, Известија на Института за музика, (1959) 13—38.

[48] Према вестима проф. Милоша Велимировића са Јелског Универзитета у САД а на основу дисертације његовог студента Edwarda Williamsa: „Живот и рад Јована Кукузеља".

[49] Dionisiou MS. 548., *Lambros* 570., fol 216 r. Изузетак чини студија Софронија Еустратиадиса који је наговестио, ако не и први доказао да Кукузељев рад пада у XIV век: „први податак да Кукузељ није из XII века већ из каснијег доба јесте и тај што ни један старији рукопис од XIV века не доноси никакве податке о његовој уметности и имену", каже Еустратиадис (v. f. n. 47., стр. 11). MS Lavra Thita 207 даје следеће податке, „Κράτημα βιόλλατά δε γράμματα ἅπερ ὁρᾶς πρὸς αὐτὸ γεγόνασι παρὰ τοῦ Λαμπαδαρίου (Κλαδᾶ) διὰ στίχων δι' ὁρισμοῦ καὶ ζητήσεως τοῦ ἁγίου Πατριάρχου Κυροῦ Ματαίου". (1397—1410). (исти податак и у MS. 899 (15 век) из Атинске народне библиотеке) а Lavra MS. 148: „Τὰ γράμματα Ἰωάννου Λαμπαδαρίου διὰ στίχων ποιηθέντα δι' ὁρισμοῦ καὶ ζητήσεως τοῦ Παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ματθαίου"., „ови натписи из рукописа потврђују две чињенице. Прво, да је Лампадариос Свете Софије Јован Кладас живео у доба патријарха Матеја, и друго, још значајније, да је Кукузељ био савременик Јована Кладаса и патријарха Матеја и живео и скончао крајем XIV или почетком XV века". (Пантелејмон, MS. 9)., а „упокојени" Јован Кладас спомиње се у нашем MS.

Еустратиадис доноси и кратак списак музичара са Свете Горе у Ивирон MS 544., fol. 253r. у коме се налази монах Кипријан Хиландарац (Κυπριανός μοναχός Χιλανδαρινός), свакако Грк, чије се Херувимске песме „Σύνθεσης Κυπριανοῦ Χιλανδαρινοῦ" налазе и у MS. Hil. 668 од fol. 302v—319v. По садржини, то је рукопис са грчким и словенским текстовима друге половине XVIII века у коме су унете стихире Србима, свецима и краљевима: Светом Арсенију архиепископу српском отпочињу на fol. 56v—62r, Светом великомученику Стефану Дечанском fol. 62r—65r, Светом Сави првом архиепископу српском fol. 65r—68v, Светом Симеону Мироточивом fol. 68v—72r, Светом кнезу Лазару fol. 72r—73r. Фолија 76r—83v чине поново групу од девет стихира посвећених Светом Сави док фол. 84v—89r доносе похвалу с[вѧ]томꙋ Савѣ., Глас II Inc. „Презрѣв" нижнѧ ѩко попираемаѩ, и љубов родитељ преобидѣв", пустињељубно Хрїста взискал" еси..." (— *Србљак*, 143 a). Cf. *Catalogue*...

[50] Копија ове студије биће објављена на енглеском у новооснованом грчком часопису Hellenoslavica I (1969).

'Ανδρέας Γιακώβλεβιτς

ΜΕΡΟΣ ΕΚ ΤΗΣ ΝΕΚΡΩΣΙΜΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΝ ΣΕΡΒΙΑΝ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

Αἱ σπουδαὶ τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν ἀνθολογίων τῶν εὑρισκομένων εἰς τοὺς θησαυροὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, δίδουν νεωτέρας μαρτυρίας καὶ χρησίμους πληροφορίας περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Σερβίαν. Τὸ χειρόγραφον ὑπ' ἀριθμὸν 544 μὲ Σερβικὰ καὶ Ἑλληνικὰ κείμενα εὑρεθὲν παρὰ τοῦ συγγραφέως κατὰ τὴν ἔρευνάν του „ἐλαχίστου ἐν μοναχοῖς καὶ δομεστίκου τῆς σεβασμίας βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος" Δαυὶδ Ρεδεστινοῦ. Ὁ Δαυὶδ οὗτος ἔγραψε δύο ἐπὶ πλέον χειρόγραφα: Λαύρα Ε. 173 (1431 μ. Χ.) καὶ Παντοκράτωρ 214 (1433 μ. Χ).

Ἡγεμονεύοντος τοῦ Δεσπότου Γεωργίου Μπράνκοβιτς τὸ ἀνθολόγιον τοῦτο εὑρέθη εἰς τὴν Μεσαιωνικὴν Σερβικὴν Πρωτεύουσα Σμεντερέβο, καταφύγιον πολλῶν προσφύγων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ μίαν Σερβικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὴν ἀρχήν, τοῦτο ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου τοῦ Σμεντερέβο κυρ-Ἀθανασίου (1458) ἀπὸ ἕναν Τοῦρκον, καὶ κατόπιν ἐδόθη εἰς τὸν „ἁμαρτωλὸν παπα-Στέφανον" ἐκ τῆς ἰδίας πόλεως καταγόμενον. Πιθανῶς ὁ ἱερεὺς οὗτος ἐπεσκέφθη τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ μετέφερε ἐκεῖ τὸ παρὸν ἀνθολόγιον, ὅπου σήμερον εὑρίσκεται.

Ἄγνωστος συγγραφεύς, διὰ τὸν ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἦτο ὁ παπα-Στέφανος, ἔγραψε στιχηρὰ τῶν Ὡρῶν τῶν Χριστουγέννων μὲ παλαιὰς βυζαντινὰς νότας σεχ. 263α — 264β) καὶ μετέφρασε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν εἰς τὴν Σερβικὴν ἕνα μέρος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἤχου πλ. δ' (σελ. 131 — 132β) συντεθειμένον ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη, μοναχοῦ καὶ μουσικοῦ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ζήσαντος ἐν Μεγίστῃ Λαύρᾳ.

Ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης μετεγράψε εἰς εὐρωπαϊκὰς νότας τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Κουκουζέλη, τοῦ ὁποίου τὸ κείμενο εἶναι εἰς γλῶσσαν Ἑλληνικὴν καὶ Σερβικήν. Δίνει δὲ νεωτέρας πληροφορίας περὶ τοῦ Κουκουζέλη καὶ ἄλλων θεμάτων ἐρευνήσας ἐπὶ πεντάμηνον τοὺς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος εὑρισκομένους ἀγνώστους μουσικοὺς κώδικας.

Γνωρίζοντες ὅτι τὸ χειρόγραφον τῆς Μονῆς Ἰβήρων εἶχε γραφῇ τῷ 1431, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἰς τοῦτο εὑρίσκομεν τὰ παλαιότερα χρονολογημένα ἀποσπάσματα τῆς Σερβικῆς λειτουργικῆς μουσικῆς πράξεως τῆς περιόδου 1431 — 1458. Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τοῦ Κουκουζέλη, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Σερβικὴν γλῶσσαν, φαίνεται ὅτι ἐψάλλετο εἰς τὰς νεκρωσίμους ἀκολουθίας τῶν Σέρβων καὶ Ἑλλήνων κατοίκων τῆς πόλεως τοῦ Σμεντερέβο μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωοσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (29 Μαίου 1453).

ANDRIJA JAKOVLJEVIĆ

KOUKOUZELES' PART OF THE FUNERAL SERVICE IN MEDIEVAL SERBIA AND BYZANTIUM

Summary

A study of the Byzantine musical Anthology manuscripts which are found in the treasuries of Mount Athos, sheds new light and useful information on the history of the ecclesiastical music of the Byzantine Empire and Serbia. MS. Iviron 544 with Serbian and Greek text was discovered by the writer during his visits to the Iviron library and other Mt. Athos libraries. This manuscript was written in 1431 by the hand of David Redaistinos who calls himself "the smallest of monks and Domestikos of the most respected Royal Monastery of Pandokrator". This David wrote two more MSS: Lavra E. 172 (AD. 1436) and Pandokrator 214 (AD. 1433).

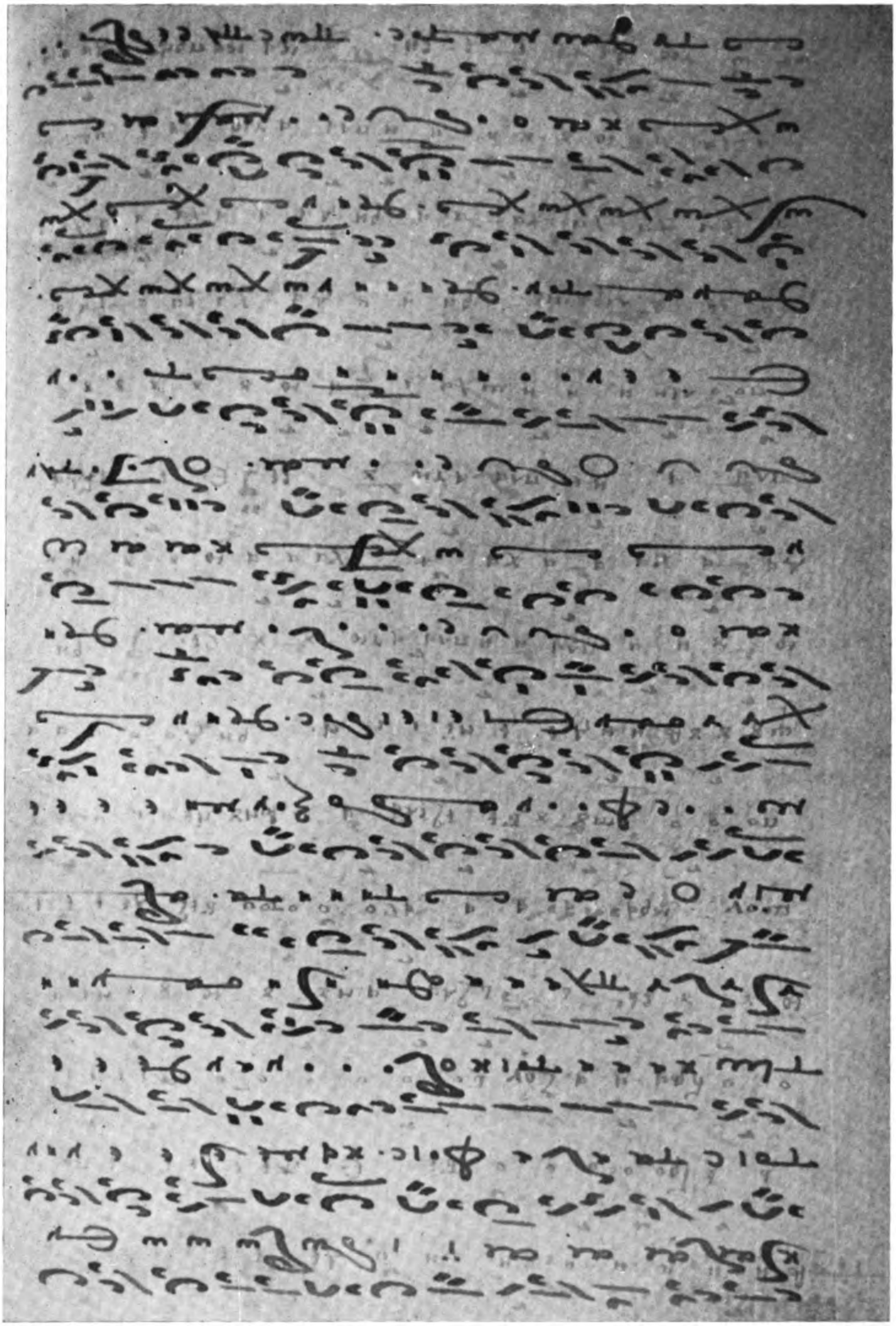
During the reign of the despot George Brankovich this Anthology was carried to Smederevo, the capital of Serbia where many Greeks from Constantinopole took refuge. According to a Serbian subscription in the degininng of the book, this MS. was bought by the Metropolitan of Smeberevo kyr Athanasije (+ 1458) from a Turk and was later given to the "confessor Father Stefan" of the same city. Perhaps this priest visited Mount Athos and brought the manuscript to the Iviron Monastery where it is now found.

The unknown author, who may or not have been father Stefan, wrote Stichera for the Christmas day service with Byzantine musical notes (fol. 263r-264v) and translated from Greek into Serbian one part of the funeral service in Mode Pl. IV (fol. 131r-132v) composed by Ioannes Koukouzeles, the 14th century monk and musician of the Great Lavra Monastery.

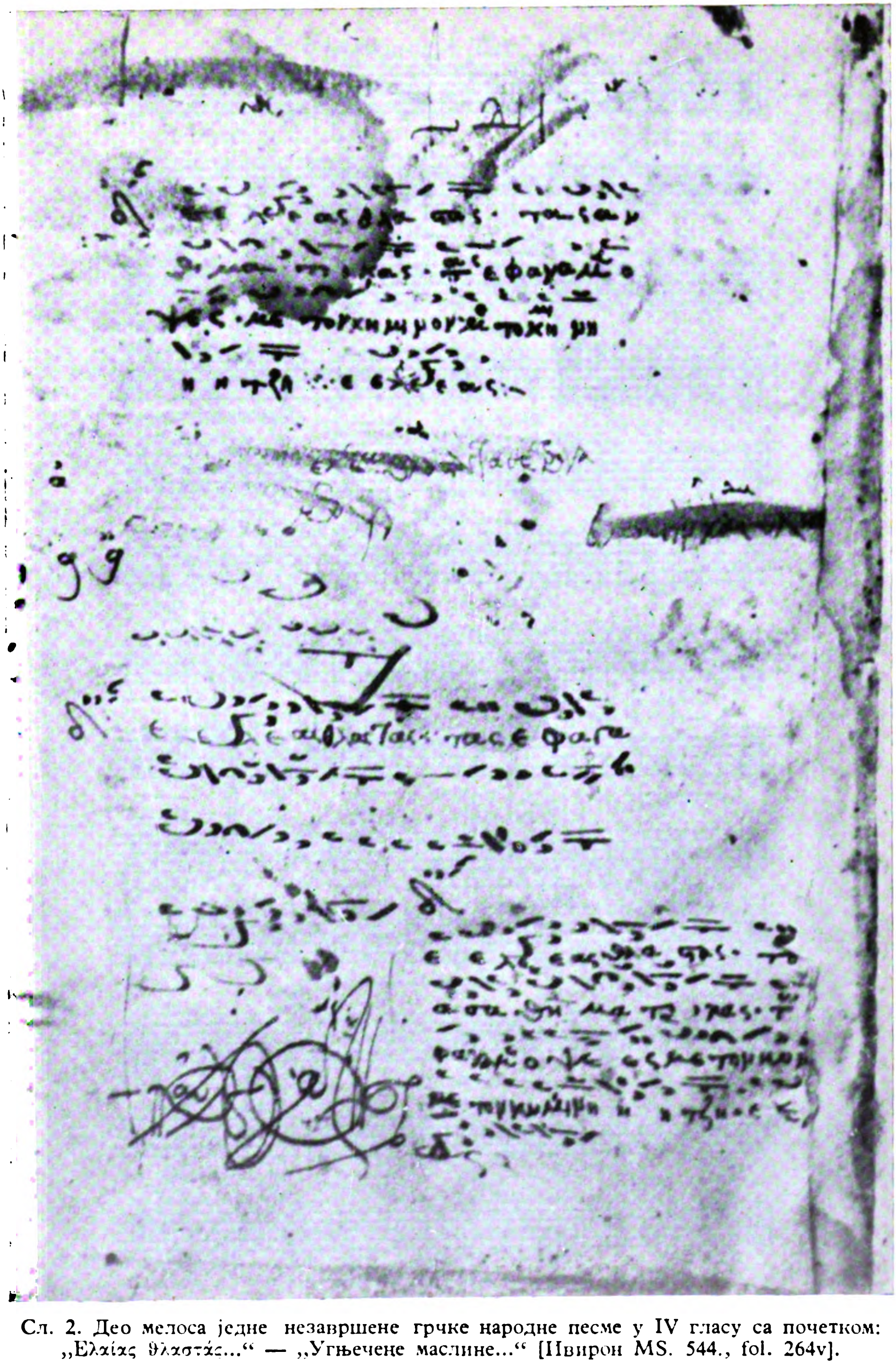
The writer of this paper gives a transcription in modern notation of the Koukouzeles composition in Greek and Serbian. He also gives fresh information about Koukozeles and other matters derived from his five month research work on the hitherto unknown musical manuscripts of Mount Athos.

The Iviron 544 is dated 1431 and is the oldest fragment of the Serbian liturgical musical practice of the period 1431—1458. The funeral service of Koukouzeles in Greek and Serbian, appears to have been sung in the funerals of the Serb and Greek populations of Smederevo after the capture of Constantinopole by the Turks (29 May 1453).

ПРИЛОЗИ
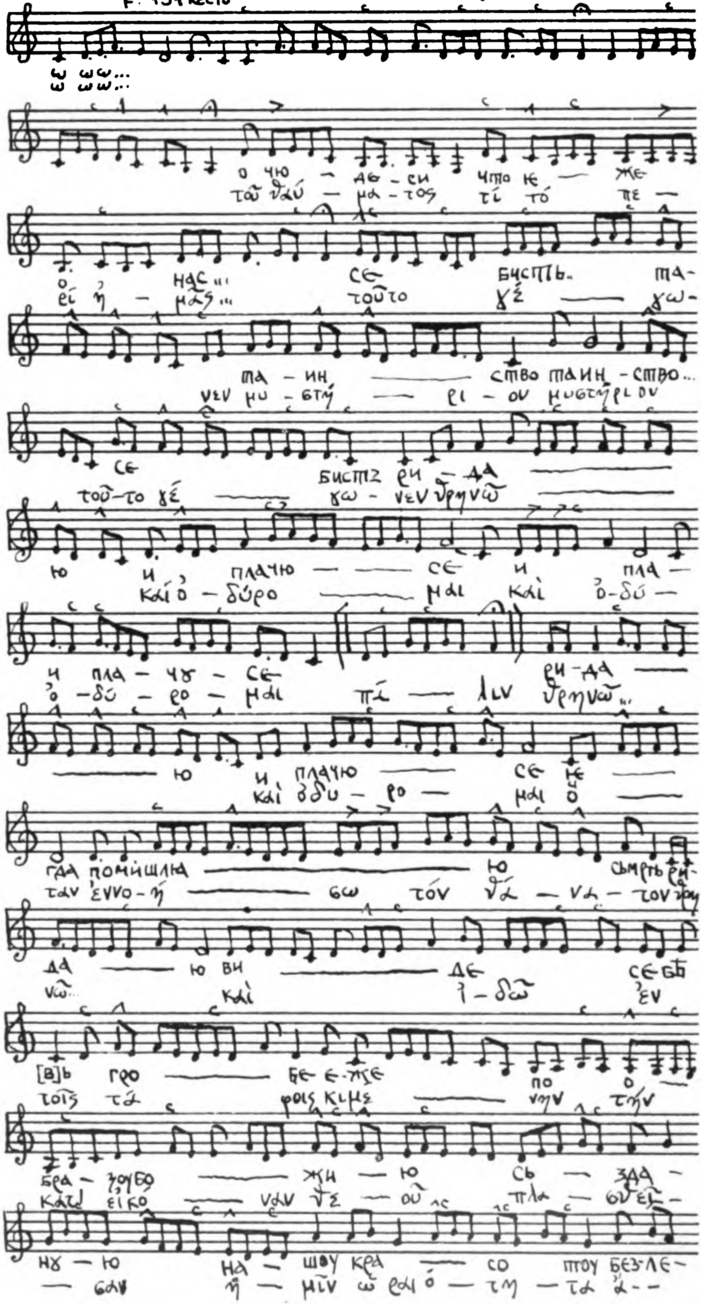

Сл. 1. Грчки и српскословенски музички текст опела Јована Кукузеља (Антологион Давида Редестиноса из Ивирона из 1431., бр. 544, фол. 131 v. Глас Пл. IV).
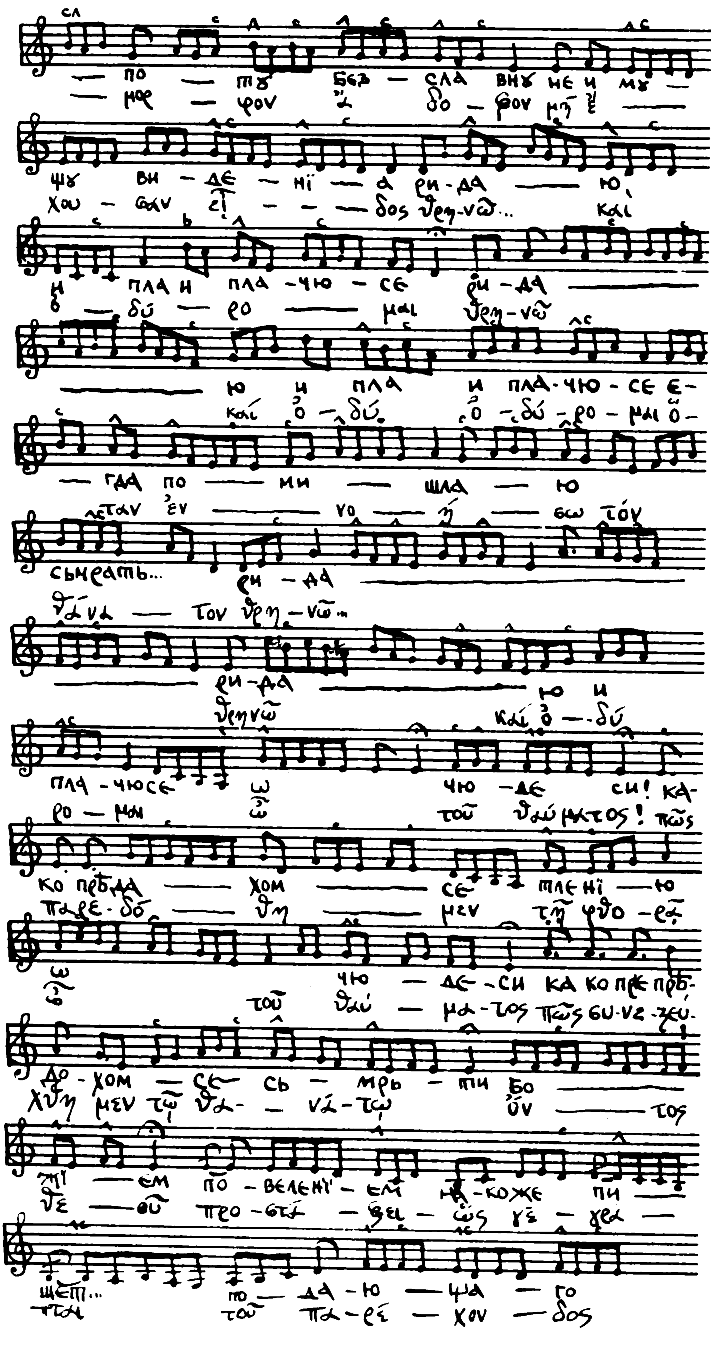

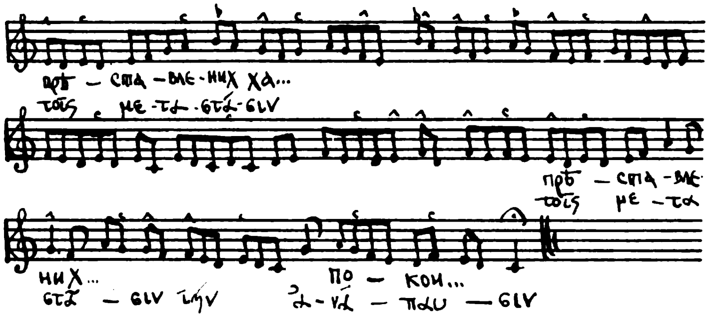
Сл. 2. Део мелоса једне незавршене грчке народне песме у IV гласу са почетком: „Ἐλαίας θλαστάς...“ — „Угњечене маслине...“ [Ивирон MS. 544., fol. 264v].

Iviron MS. 544 : τοῦ Κουκουζέλη

F. 151 recto

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

АПАНАЖНИ ПОСЕД КЕСАРА ЈОВАНА РОГЕРИЈА

Историја XI и XII века представља необично интересантан и важан период у развитку Византијског царства. То је епоха у којој процес феудализације византијског друштва узима великог маха, већ и због околности да се на престолу у Цариграду прво налазе представници цивилне а затим војне аристократије. Развитак феудалних односа и институција у овом периоду доноси нове појаве и феномене у византијском државном организму, нарочито под владавином династије Комнина (1081—1185). Нови елементи у структури византијског друштва доводе до низа промена у византијској војсци, титуларном систему, администрацији, хијерархији итд. У оцени тих нових карактеристика и односа не треба заборавити важну околност да је крај XI а и читав XII век испуњен интензивним додирима Византије са западним феудалним државама, па су и са те стране продирали неки утицаји који су могли да убрзају појаву класичних феудалних институција у Византијском царству. Међутим, тај важан и интересантан период у развитку источноримске државе остао је запостављен у истраживањима модерне историографије, тако да наука још није ни наслутила све промене које се могу пратити у византијској историји XI и XII века.[1] Наша намера је да у овом прилогу покушамо да осветлимо један детаљ новоформираних феудалних односа у Византији XII века и да тиме можда подстакнемо даља истраживања која би постепено уочавала и објашњавала нове институције и појаве у епоси владе војне аристократије.

---

[1] Та констатација се нарочито односи на период владе династије Комнина о коме пре свега говоре две књиге Ф. Шаландона. Cf. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène (1081—1118), Paris 1900 и Les Comnène II: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris 1912. Иако ова дела дају преглед најважнијих збивања те епохе, ипак су она писана пре неколико деценија, у време када је фонд извора био далеко сиромашнији, па и знања о појединим проблемима византијске историје много скромнија. У новије време се појавила књига *A. Hohlweg*, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, München 1965, али она није употпунила наша сазнања неким битним резултатима. Дело америчког историчара *Ch. Brand* — а, Byzantium confronts the West 1180—1204, Harvard 1968, посвећено последњим деценијама XII века, углавном даје преглед основних догађаја. Овде не можемо наводити специјалне расправе које третирају поједина питања.

Свакако да главни наративни извори за византијску историју XII века, дела учених историчара Ане Комнине, Јована Кинама и Никите Хонијата, представљају наше основне ризнице за реконструкцију главних збивања из спољне и унутрашње политике царства тога времена. Међутим, ти савремени историчари пружају мало података о неким важним појавама, нарочито из унутрашњег развитка византијске државе, па се за проучавање многих питања обраћамо другим врстама извора, на пр. повељама, списима византијских беседника, печатима, делима лепе књижевности и т. д.

Међу збиркама повеља, груписаних око појединих манастира, велики значај за историју XII века имају документи манастира Богородице Милостиве (Вељуса) у околини Струмице, основаног вероватно 1080. године.[2] Цареви из династије Комнина, почевши од Алексија I (1081—1118) показивали су приличну дарежљивост према овом манастиру, тако да је сачувано неколико повеља са даровањем нових поседа и повластица цркви Богородице Милостиве[3], која је касније постала метох светогорског манастира Ивирона.[4]

Два документа манастира Богородице Милостиве из 1152. године привукла су нашу пажњу, јер неки њихови подаци јасно илуструју важне промене у структури византијског друштва тога времена, настале као резултат процеса брже феудализације царства. Јануара 1152. године издат је доста дугачак документ, уствари практик једног дела манастирских поседа. На самом почетку акта се констатује да је још цар Алексије I Комнин даровао манастиру Богородице Милостиве земљу од 500 модија, као и шест „δουλικὰ ζευγάρια" а да та земља не би остала необрађена манастир је истовремено добио и 12 парика без земље (ἀκτήμονες).[5] Током времена ствари су се утолико промениле, што су ти парици без земље стекли поједине парцеле и постали зевгарати (ζευγαράτοι), па се самим тим појавила опасност да због промењеног имовинског статуса добију неке пореске обавезе, а манастир је то желео да избегне. Монаси су у томе успели, јер су ти парици ζευγαράτοι и даље третирани као безимљаши, те су ослобођени од низа пореза и глоба.[6] У тексту документа се наглашава да су ти парици са земљишним поседима додељени манастиру Богородице Милостиве „διὰ πρακτικοῦ παρὰ τοῦ ἐν τῷ θέματι Στρουμίτζης ἐνεργοῦντος ἀνθρώπου τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου

---

[2] О архитектури и живопису манастира в. *Ж. Тагић*, Два остатка византиске архитектуре у Струмичком крају, Гласник скопског научног друштва 3 (1928) 88—96; *В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 57.

[3] Те документе издао је *L. Petit*, Le Monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, Известия русс. археол. инст. в К/поле 6 (1900) 1—68. У истом раду аутор публикује и типик овог манастира (p. 69—113), као и један необично занимљив инвентар предмета, који су се чували у манастирској ризници (p. 114—153).

[4] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, Бр. 6, 7, 16.

[5] Сачувана је повеља цара Алексија I Комнина (августа 1106) на коју се позива овај документ. Cf. *Petit*, Le Monastère de Notre Dame 28—30; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches II, München 1925, No. 1231.

[6] *Petit*, Le Monastère de Notre Dame 36—46. Парици манастира ослобођени су од плаћања зевгологиона, пашнине, пашнине за пчеле, виноградарине, аерикона итд.

τοῦ καίσαρος“, док се на крају документа потписао Михајло Цангицакис као „δοῦλος τοῦ ἁγίου μου δεσπότου καὶ αὐθέντου τοῦ πανευτυχεστάτου καίσαρος“.[7] Текст практика је састављен у два примерка,које су потписали сви сведоци, као и Михајло Цангицакис: један примерак је дат манастиру, а други је „ὑπεκρατήθη παρ' ἡμῶν ἐπὶ τῷ ἀποκομισθῆναι καὶ ἀποτεθῆναι ἐν τῷ δεσποτικῷ ἡμῶν βεστιαρίῳ δι'εἴδησιν“.[8] Међутим, поред практика постоји и документ од јула 1152. године, којим се ти парици, додељени манастиру Богородице Милостиве још када је цар Алексије I Комнин полазио у рат против Срба, ослобађају плаћања пореза и треба да остану неузнемиравани „ἀπὸ τῶν κατὰ καιροὺς ἀναγραφέων τε καὶ λοιπῶν πρακτόρων“. Због тога је, како се у овом документу наглашава, настао и практик, састављен од „τοῦ ἀνθρώπου τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας σου, τοῦ ἐνεργοῦντος ἐν τοῖς ἐκεῖσε“. Та царска повеља (ἐπίλυσις) од јула 1152. године уручена је „τῷ ἐσχάτῳ δούλῳ τοῦ ἁγίου μου δεσπότου καὶ αὐθέντου τοῦ πανευτυχεστάτου καίσαρος Μιχαὴλ τῷ Τζαγκιτζάκῃ, ἐν τῷ θέματι Στρουμπίτζης ἐνεργοῦντι προσώπῳ τῆς ἁγίας αὐτοῦ βασιλείας“.[9]

Горе наведени подаци показују да се у два документа манастира Богородице Милостиве (1152) спомиње Михајло Цангицакис као човек (ἄνθρωπος, δοῦλος) неког кесара; као такав он чак и састављa практик за један део манастирских поседа. Да би се ови интересантни и значајни подаци потпуно објаснили, потребно је, пре свега, идентификовати личност кесара, који је уз то окарактерисан и као зет (γαμβρός) цара Манојла I Комнина (1143—1180). О томе је расправљао још Л. Пети. Полазећи од чињенице да Манојло I Комнин 1152. године још није могао имати зета по ћерки, он је царевог зета тражио међу супрузима Манојлових сестара. Закључак Л. Петиа је да се подаци повеља манастира Богородице Милостиве код Струмице једино могу односити на кесара Јована Рогерија (Рожера), супруга најстарије Манојлове сестре Марије, јер је само он од царевих зетова имао знаке кесарског достојанства.[10]

Иако су, због важности интересантних и драгоцених података о земљишним односима прве половине XII века, документи манастира Богородице Милостиве били предмет различитих мишљења и тумачења[11],

[7] *Petit*, Le Monastère de Notre Dame 36, 46. Иначе сам текст документа писао је Јован Спанопулос, номик Струмице. На крају повеље потписани су сведоци, од којих су двојица са словенским потписима: кресть пна Мрада и Гоне папа. Cf. ibid. 45.

[8] Ibid. 44. Свакако да је у праву *F. Dölger*, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Laipzig 1927, 105 који претпоставља да се ради о вестиариону кесара, господара Михајла Цангицакиса.

[9] *Petit*, Le Monastère de Notre Dame 34—35; *Dölger*, Regesten II, No. 1385.

[10] *Petit*, Le Monastère de Notre Dame 60 sq. Ту идентификацију прима L. *Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. A propos de trois membres de la famille Rogerios, REB 22 (1964) 190, n. 38.

[11] Види приказ досадашњих дискусија и резултата у *Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960, 102—106; *Г. Цанкова-Петкова*, Социальный состав населения болгарских земель в период византийского господства, Виз. врем. 23 (1963) 4—11.

чини нам се да овим редовима о кесару Јовану Рогерију није посвећена потребна пажња, ма да су они необично карактеристични и драгоцени за уочавање неких појава у унутрашњем развитку Византијског царства XII века. У прегледу података о кесару Јовану Рогерију Л. Стијернон само каже да документи манастира Богородице Милостиве из 1152. године показују да је кесар тада „était gouverneur de la région de Stroumitza et avait sous ses ordres l'énergôn Michel Tzankitzakès".[12] У својој расправи о термину οἰκεῖος Ж. Верпо констатује да израз ἄνθρωπος или δοῦλος може да означава човека цара или неког високог функционера, па као пример за други случај наводи практора Михајла Цангицакиса који је био ἄνθρωπος и δοῦλος кесара, свакако Јована Рогерија.[13] Међутим, све те узгредне напомене нису довољне, јер подаци повеља манастира Богородице Милостиве дају основа за много далекосежније закључке, а не само за констатацију да је кесар Јован Рогерије био управник теме Струмице. Уосталом, тешко је и претпоставити да би тако истакнути рођак царске породице Комнина могао бити само управник једне територијално мале административне области.

Анализирани подаци наведених повеља показују да је Михајло Цангицакис, који саставља и практик једног дела поседа манастира Богородице Милостиве, био човек кесара Јована Рогерија, али тиме није још све речено. Михајло Цангицакис је окарактерисан као кесаров ἄνθρωπος и δοῦλος, а то су одређени и јасни термини који показују да је Михајло био у васалном односу према Јовану Рогерију. О првим елементима феудалних васалних односа у византијским изворима расправља Ј. Ферлуга, а неки његови закључци врло су важни за исправно тумачење наведених података повеља манастира Богородице Милостиве. Ј. Ферлуга анализира уговор Алексија I Комнина са норманским војводом Бојемундом (1108)[14] и констатује да је Бојемунд тада постао ἄνθρωπος λίζιος византијског цара. У истом уговору нормански војвода назива себе слугом (δοῦλος) цара Алексија I Комнина.[15] Поред тога Ана Комнина описује и заклетву коју је цару Алексију I Комнину дао Хуго од Вермандоа, први западни ритер, приспео у Цариград (1096). Учена принцеза каже да је после заклетве Хуго од Вермандоа постао ἄνθρωπος αὐτοῦ, тј. човек царев.[16] На основу тога Ј. Ферлуга закључује

---

[12] *Stiernon*, La famille Rogerios 190, n. 38. Мало даље (р. 191) исти аутор наглашава да је 1152. године кесар Јован Рогерије „était gouverneur du thème de Stroumitza".

[13] *J. Verpeaux*, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965) 90. Интересантно је да А. Холвег, који специјално проучава управни систем Византије у XII веку, не региструје нити коментарише ове податке.

[14] Anne Comnène, Alexiade III, ed. B. Leib, Paris 1945, 125—127.

[15] *J. Ferluga*, La ligesse dans l'Empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 99 sq. Бојемунд овде каже да је слуга (δοῦλος) и Јована, најстаријег сина цара Алексија I Комнина. Из царевог уговора са Бојемундом *Ferluga*, La ligesse 103 закључује да су тада у Византији већ добро познавали западне феудалне обичаје „et, en particulier l'essence de l'hommage lige, sa valeur et sa signification". Међутим, он верује да је „l'hommage lige" био познат у Византији и пре 1108. године.

[16] Anne Comnène II, 215; *Ferluga*, La ligesse 104 sq.

да термини ἄνθρωπος λίζιος, као и δοῦλος или δουλεία карактеришу васални положај неких личности према византијском цару. Ж. Верпо је нешто уздржљивији у тумачењу ових термина, па израз ἄνθρωπος λίζιος из уговора Бојемунда са византијским царем Алексијем I Комнином схвата у значењу „l'homme fidèle da sa majesté". Међутим, исти аутор наводи и друго значење термина οἰκεῖος ἄνθρωπος, када он не карактерише царевог „homme lige", већ само царевог поверљивог човека. У изворима се тај термин среће у времену од X до XII века у значењу човека византијског цара или неког високог функционера.[17] Ж. Верпо верује да у панегиричком спису Ане Комнине постоје две терминологије: једна блиска западним обичајима коју Византинци употребљавају у контактима са западним феудалцима и друга, карактеристична за специфичне односе у Византијском царству.[18]

Иако Ж. Верпо даје извесне ограде, тачније речено ублажавања тумачења нових термина из Алексијаде и других извора XII века, уверени смо да је Ј. Ферлуга тачно уочио значења тих термина и нових промењених односа које они карактеришу у Византијском царству од краја XI века. Међутим, Ј. Ферлуга ипак поставља извесне ограде своме исправном тумачењу, упозоравајући да се у свим случајевима склапања нових феудалних односа (les hommages liges) које анализира, ради о уговорима византијског цара са западним ритерима. Због тога се он и пита да ли има примера да је византијски цар ступао у такве феудалне односе са својим поданицима.[19]

Подаци повеља манастира Богородице Милостиве код Струмице показују да су такви односи постојали и међу византијским поданицима у XII веку, па чак и онда када није у питању директни васални однос према самом цару, већ и према неком од његових великодостојника. У тим документима из 1152. године Михајло Цангицакис је окарактерисан као ἄνθρωπος и δοῦλος кесара Јована Рогерија[20], што свакако показује да је он као васал био у служби угледног рођака владајуће породице Комнина. Сличне примере налазимо и у интересантном типику манастира Космосотире код Еноса (1152) који на више места говори о неким људима севастократора Исака Комнина, брата цара Јована II. Ту се, пре свега, спомиње севастократоров секретар (γραμματικός) Михајло за кога се наглашава да је дуго година верно служио Исаку Комнину.[21] Типик говори и о Костици, нећаку „τοῦ οἰκειοτάτου βεστιαρίτου μοι τοῦ Νικήτα τοῦ 'Ρωμανίτου "[22], а такође се наводи и Лав Кастамонит који је

---

[17] *Verpeaux*, Les oikeioi 90. Такав случај даје Ана Комнина (III, ed. Leib 132) када говори о царском изасланику који одлази у Антиохију. Cf. *Verpeaux*, Les oikeioi 93.

[18] Ibid. 93 sq. Исти аутор каже да „les Byzantins ne renoncent pas à leurs conceptions propres, mais qu'ils n'hésitent pas, pour être bien compris de leurs interlocuteurs, à leurs emprunter usages, institutions, vocabulaires".

[19] *Ferluga*, La ligesse 121. Сасвим је разумљиво да ту констатацију радо прихвата *Verpeaux*, Les oikeioi 93.

[20] В. пр. 7 и 8.

[21] *L. Petit*, Typicon du monastère de Kosmosoteira près d' Aenos, Известия русс. археол. инст. в К/поле 13 (1908) 36, 69.

[22] Ibid. 70.

окарактерисан као човек (ἄνθρωπος) севастократора Исака Комнина.[23] На крају типика се за граматика Михајла и Лава Кастамонита каже да су οἰκεῖοι севастократора Исака Комнина.[24]

Сви ти елементи показују да је нова терминологија, делимично примљена са запада, обележавала и неке нове карактеристике феудалних односа међу самим Византинцима. Свакако се не може рећи да су контакти са западним ритерима директно условили феудализацију Византијског царства, јер је то био неизбежан развојни пут којим је византијско друштво пошло и пре доласка крсташа, али се може веровати да су ти контакти убрзали поједине процесе успостављања нових односа, нарочито ако су на једној страни били баш ритери са запада. Овде видимо да угледни византијски феудалци, блиски сродници или чланови царске породице Комнина, кесар Јован Рогерије и севастократор Исак Комнин, имају своје васале, који се карактеришу специфичним феудалним термином ἄνθρωπος.

Само то нису једини закључци који се могу извести из података повеља манастира Богородице Милостиве, јер Михајло Цангицакис као човек — васал кесара Јована Рогерија, обавља неке специјалне и одговорне дужности, као што је састављање практика за један део манастирских поседа. Осим тога, он је од два пуноважна примерка овог практика један оставио манастиру, а други дао у вестиарион самог кесара Јована Рогерија.[25]

Да би стекли јасну представу о улози Јована Рогерија у крају око Струмице морамо се позабавити каријером овог великаша, блиског сродника царске породице. Податке о њему, пре свега, даје историчар Јован Кинам. Описујући неке догађаје после изненадне смрти цара Јована II Комнина (априла 1143) и доласка на власт његовог најмлађег сина Манојла, византијски историчар даје и податке о почецима каријере норманског феудалца Јована Рогерија који је из јужне Италије дошао у Византију, где је ожењен најстаријом ћерком цара Јована II Комнина[26], због чега је и добио знаке кесарског достојанства. Када је Манојло I Комнин 1143. године преузимао власт, Јован Рогерије је у престоници организовао заверу против новог цара и око себе окупио 400 присталица, највећим делом својих сународника Нормана. Завера је откривена, захваљујући обавештењима кесарове супруге Марије, па је Јован Рогерије затворен у једном цариградском предграђу.[27] Иако

---

[23] Ibid. 26, 61, 69. У повељи манастиру Лаври (новембар 1162) Јована Контостефана, дукса Солуна, спомиње се личност за коју се каже да је „ὁ ἄνθρωπος τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ δουκός". Cf. *G. Rouillard — P. Collomp*, Actes de Lavra I, Paris 1937, 162, No. 57; *Verpeaux*, Les oikeioi 91. Не верујемо да је овде реч ἄνθρωπος употребљена у значењу васал, већ као карактеристика поверљивог човека намесника Солуна.

[24] *Petit*, Typicon 74.

[25] В. пр. 8.

[26] *Chalandon*, Les Comnène II, 11 sq. региструје четири ћерке цара Јована II Комнина: Марију, удату за кесара Јована Рогерија, Ану, удату за Стефана Контостефана, Теодору, супругу Манојла Анемаса и Евдокију, која је пошла за Теодора Ватаца.

[27] Cinnamus, ed. Bonn. 36—38. *F. Chalandon*, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile II, Paris 1907, 127 sq.; *Chalandon*, Les Comnène II, 197;

је влада Манојла I Комнина (1143—1180) почела са завером Јована Рогерија и његовим хапшењем, кесар је убрзо стекао поверење новог цара, па се већ у актима са седница сабора од фебруара 1147. године, одржаног против цариградског патријарха Козме II Атика, спомиње одмах иза Манојла I Комнина.[28] Имајући значајно место на двору Манојла I Комнина[29], Јован Рогерије одлази 1152. године у Антиохију да се ожени Констанцом, удовицом антиохијског кнеза Рајмонда II[30], али принцеза, због велике разлике у годинама, није хтела да пође за кесара, па се он вратио у Цариград.[31]

Сада се морамо вратити подацима повеља манастира Богородице Милостиве код Струмице и покушати да их уклопимо у познате стазе животног пута кесара Јована Рогерија, поверљивог човека цара Манојла I Комнина. Позивање на кесара Јована Рогерија у овим актима, као и околност да његов човек Михајло Цангицакис саставља практик једног дела манастирских поседа, од кога један примерак даје у вестиарион самог кесара, јасно показују да је средином XII века супруг Марије, најстарије сестре цара Манојла I Комнина, био господар области око Струмице, а вероватно и једне веће територије источно од Вардара. Та област му је свакако уступљена као апанажни посед и у њој је кесар имао своје људе који су обављали одговорне и важне задатке. Случај Јована Рогерија не може се схватити као изузетак и тумачити његовим норманским пореклом. Иако је дошао са запада, из јужне Италије, он је постао зет цара Јована II Комнина и добио високо дворско достојанство чиме је потпуно изједначен са осталим рођацима и члановима царске породице. Из извора се тачно не виде временске границе у ко-

R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: le césarat, Orientalia christiana periodica 13 (1947) 179 sq. наводи само ове вести о кесару Јовану Рогерију.

[28] *Petit*, Le Monastère de Notre Dame 60 sq.; *Chalandon*, Les Comnène II, 637 sq.; *Stiernon*, La famille Rogerios 190. Није нам приступачна публикација *Allatius*, De Eccl. Occident. atque Orient. perpetua consensione, Cologne 1648, 683 где су објављени ови документи.

[29] *Chalandon*, Les Comnène II, 215 каже да је Јован Рогерије био „le plus haut dignitaire de l'empire au temps de Manuel".

[30] *Stiernon*, La famille Rogerios 186 сматра да је кесарова супруга Марија умрла 1144/5. године.

[31] Cinnamus, ed. Bonn. 122 sq.; *Chalandon*, Les Comnène II, 215, 426; *St. Runciman*, A History of the Crusades II, Cambridge 1957, 332. V. *Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, No. 724 објављује печат са метричким натписом Τὸν Δαλασηνὸν δεσπότην 'Ιωάννην τὸν εὐτυχῆ καίσαρα Παρθένε σκέποις и претпоставља да је овај кесар уствари супруг нећаке цара Манојла I Комнина. О печату и личности кесара Јована Даласина расправља у новије време *Stiernon*, La famille Rogerios 185—187, полазећи пре свега од наслова неких песама које спомињу кесара Јована Даласина. У наслову прве песме (Νέος 'Ελληνομνήμων 8, 1911, 21)каже се „εἰς εἰκόνα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου κοσμηθεῖσαν παρὰ τοῦ καίσαρος κυροῦ 'Ιωάννου τοῦ Δαλασσηνοῦ ἀπὸ τῶν κοσμίων τῆς συζύγου αὐτοῦ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Μαρίας τῆς Κομνηνῆς", док у наслову друге песме (ibid. 28 sq.) стоји „'Ιωάννης καῖσαρ μὲν τῆς ἀξίας δρπηξ Δαλασσηνῶν δὲ τῆς ῥιζουχίας". На основу достојанства кесара, имена Јован, као и имена супруге кесарисе Марије, Л. Стијернон исправно закључује да је Јован Рогерије идентична личност са Јованом Даласином. У текстовима који су од њега долазили, као на пр. печатима, песмама, кесар је употребљавао презиме Даласин, док се у наративним изворима за њега јавља право презиме Рогерије. Исто: *Hohlweg*, Beiträge 38, n. 1.

јима је кесар држао ову апанажу, али је то свакако морало бити у првој деценији владе Манојла I Комнина.

Обично се сматра да је феудална дезинтеграција узела маха тек у последњим вековима византијске историје, када попушта чврстина царског државног централизма, тако да се поједине области (Мореја, Солун, градови на Мраморном Мору) одвајају као апанажни поседи чланова царске породице Палеолога.[32] Пример поседа кесара Јована Рогерија у источној Македонији показује да је сличних мањих апанажа било и раније, чак и пре латинског освајања Цариграда (1204); такве појаве су природна последица напретка процеса феудализације Византијског царства. Даља истраживања XII века, интересантног периода византијске историје, треба да покажу да ли је пример кесара Јована Рогерија остао усамљен, или има података о још неким одвајањима појединих делова државне територије под влашћу чланова или рођака царске породице.

B. FERJANČIĆ

L'APANAGE DU CESAR JEAN ROGER

Résumé

On trouve parmi les chartes du monastère de Notre-Dame de Pitié, près de Stroumica, deux documents délivrés en janvier et juillet 1152. C'est avant tout le praktikon d'une partie des biens monastiques, rédigé par Michel Tzankitzakès, l'homme (ἄνθρωπος) d'un césar; à la fin du document se trouve la signature de Michel, où il figure en tant que serviteur (δοῦλος) du césar. Deux exemplaires de ce praktikon furent rédigés, dont l'un fut laissé au monastère, l'autre remis au vestiarion du césar. Outre le praktikon, il existe un document (ἐπίλυσις) de l'empereur Manuel Ier Comnène (juillet 1152) où l'on retrouve Michel Tzankitzakès, qualifié ici aussi d'homme (ἄνθρωπος) et de serviteur (δοῦλος) du césar. Le personnage mentionné dans le deux chartes, portant les insignes du haut titre de césar, n'est sans doute personne d'autre que Jean Roger, époux de Marie, fille aînée de l'empereur Jean II Comnène. En tant que proche parent de la dynastie des Comnènes, Jean Roger jouissait, au milieu du XIIe siècle, d'un grand prestige

[32] О томе в. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 126—140.

à la cour de l'empereur Manuel Ier Comnène. Les informations contenues dans les deux chartes de Notre-Dame de Pitié imposent deux importantes conclusions. On voit en tout premier lieu que Michel Tzankitzakès était vassal du césar Jean Roger, ce qui montre qu'au XIIe siècle existaient des rapports purement féodaux même parmi les sujets imperiaux. D'autre part, ces mêmes données confirment que Jean Roger, vers le milieu du XII siècle, avait en apanage des propriétés dans la région auprès de Stroumica, où l'homme de confience du césar remplit d'importantes fonctions, telles que la rédaction des praktika. Tout ceci démontre que le processus de la féodalisation de l'Empire avait pris essor même avant la prise de Contantinople par les Croisés (1204) et qu'au cours du XIIe siècle apparaissent dans l'Empire byzantin des catégories féodales tout à fait nouvelles.